

ԷՄՄԱ ԿՈՍՏԱՆԳՅԱՆ

**ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
(19-ՐԴ ԴԱՐԻ 80-ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)**

ԵՐԵՎԱՆ 2005

Հեղինակը խորին շնորհակալութիւն է հայտնում
Զարեհ և Լուսիկ Մսըրլեաններին, որոնց հովանա-
վորութեամբ հրատարակվել է սոյն աշխատութիւնը:

3(47.925)
7-75

ԷՄՄԱ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ԱՐԵՎՄՏԱԳԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
(19-ՐԴ ԴԱՐԻ 80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

ՄԵՍՐՈՂ ԱՐԶ. ԱՇԺԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

3

3

ԵՐԵՎԱՆ 2005

Գիրքը տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի
գիտխորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (23)

Կ-755

Խմբագիր՝

պատմ. գիտ. դոկտոր

Աշոտ Աղասու Մելքոնյան

ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ Է.

Կ- 755

Ավանդակներ արևմտահայ մշակութային և
հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության.-
եր.: Պատմության ինստիտուտ, 2005, 175 էջ

Աշխատությունը նվիրված է 19-րդ դարի 80-ական թվականների
արևմտահայ մշակութային ընկերությունների ստեղծմանը,
դպրոցական գործի կազմակերպմանը սկզբում՝ Կոստանդնու-
պոլսում, ապա արևմտահայ նահանգներում: Մշակութային
զարգացումը նպաստեց հասարակական կազմակերպությունների,
գաղտնի՝ ազատագրական նպատակներ հետապնդող
ընկերությունների, ապա քաղաքական կուսակցությունների
առաջացմանը: Դրանց զուգահեռ իր առաջին քայլերն էր անում
հայդուկային կամ ֆիդայական շարժումը 80-ականների կեսերից,
որը հզոր թափ առավ 90-ականներին:

Նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանների
համար:

ԳՄԴ 63.3 (23)

ISBN99941-969-1-X

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

**ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ԳՂՐՈՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ 19-րդ
ԴԱՐԻ 70-80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

19-րդ դարի 2-րդ կես Օսմանյան թուրքիան թևակոխում էր
դեռևս գտնվելով ավատատիրական կապանքների մեջ: Երկիրը
բուրժուականացնելու, եվրոպականացնելու ճիգերն էին արտա-
հայտում 1839 և 1856 թթ. ռեֆորմների ծրագրերը, որոնք իրենց
հռչակման օրից դատապարտված էին կործանման և անիրագոր-
ծելի մնալուն: Թուրքական կայսրությունը կրոնի դոգմաների վրա
հենված միապետություն էր, նրա գոյության և ամրության հիմքը
Ղուրանն ու Շարիաթի սկզբունքներն էին: Դրանց տրամագծորեն
հակառակ էին «Հատուղ Շերիֆի» և «Հատուղ Հունայունի» հռչա-
կած սկզբունքները, ըստ որոնց կայսրության բոլոր քաղաքացինե-
րը՝ անկախ լեզվի, ազգության և կրոնի, իրավահավասար էին ճա-
նաչվում պետության առաջ, իրավունք էին ստանում ընդունվել
պետական ծառայության, սովորել ուսումնական հաստատություն-
ներում և այլն: Բայց քանի որ ըստ Շարիաթի քրիստոնյան «գյա-
վուր» էր և իրավունք չուներ վկայություն տալ դատարանում մահ-
մեղականների դեմ, փաստորեն հակասություններ էին ստեղծվում
մուսուլմանական դոգմաների և մանիֆեստների հռչակած
սկզբունքների միջև: Այդ պատճառով էլ Թանզիմաթի հրատարա-
կած ծրագրերը մեծ մասամբ մնացին թղթի վրա, անգամ, փորձեր
չարվեցին իրագործելու: Սակայն Թանզիմաթյան շրջանն իր հետ
բերեց արտաքուստ եվրոպականացման հոլեր: Պետական ապա-
րատում ստեղծվեցին միմիստություններ, նահանգների զինվորա-
կան կառավարիչների փոխարեն՝ քաղաքացիական մարմիններ,
որոշ միջոցառումներ մշակվեցին երկրի մշակութային կյանքի վե-
րափոխման ուղղությամբ: Թեև ձեռնարկած միջոցառումները մեծ
մասամբ մնացին անիրագործելի, սակայն թանզիմաթյան հոլերի
շորշոփները թույլ տվեցին հպատակ ազգություններին, առավելա-
պես՝ քրիստոնյա համայնքներին, ստեղծել իրենց կանոնադրու-
թյունները, ներքին կանոններ մշակել, ըստ որոնց տվյալ հպատակ

քրիստոնյա ազգը նախկինում տարբեր սուլթաններից ստացած արտոնագրերի հիման վրա կարգավորում էր հարաբերությունները պետության տարբեր մարմինների հետ և տվյալ ազգի ներսում:

Թանգիմաթյան հովերից էր, այդ ժամանակաշրջանի տիպիկ արտահայտությունը, արևմտահայերի ազգային սահմանադրության համար մոլոր երկարատև պայքարը, որն սկսվեց 50-ականների կեսից և ավարտին հասավ 1860-ին՝ ներկայացնելով սուլթանի հաստատման: Այն թուրք կառավարության կողմից հաստատվեց միայն 1863-ին, նախօրոք նրա միջից ջնջելով ժողովրդավարական բովանդակություն ունեցող հոդվածները և Մ. Նալբանդյանի կողմից պատկերավոր որակվելով իբրև «թլփատված սահմանադրություն»: Չնայած այն բանին, որ այդ սահմանադրությունը չէր ապահովում հայ ժողովրդի ազգային և սոցիալական զարգացումը կայսրության սահմաններում, չնայած իր մեծադղորդ անվան, նա իրական ու իրավական ուժ չէր ներկայացնում և մի հոդված չուներ, որ պաշտպաներ հայ գյուղացու արդար աշխատանքը քուրդ բեկից և թուրք հարկահանից: Այդ բոլորով հանդերձ, այն դրական երևույթ էր արևմտահայ կյանքում, արտահայտում էր բուրժուականացող երիտասարդության պահանջներն ու պայքարը՝ իր դարն ապրած ֆեոդալական, պատրիարքական և ամիրայական դասի ոտնձգությունների դեմ, սահման էր դնում նրանց չարաշահումներին, պաշտպանում էսնաֆության՝ արհեստավոր դասի իրավունքները և տեղ տալիս նրան ազգային կյանքի ղեկի մոտ:

Ազգային սահմանադրության ոգուն համապատասխան Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը և նահանգներում տեղերի հոգևոր առաջնորդներն ընտրվում էին ժողովրդի կողմից հաստատված ժողովներում (Կ. Պոլսում՝ Ազգային Ընդհանուր ժողովը, տեղերում՝ գավառական ժողովները):

Դրանք վերահսկում էին պատրիարքի և հոգևոր առաջնորդների աշխատանքները, արգելում չարաշահումները, ընտրում ժողովրդական թեկնածուներին: Սակայն սահմանադրության սկզբունքները ևս հաճախ մնում էին անիրագործելի: Գավառներում և նահանգներում տեղական հարստահարիչները միացած բարձր հոգևորականության որոշ ներկայացուցիչների հետ արգելակում և խոչընդոտում էին սահմանադրության գործադրմանը:

1869թ. Կ. Պոլսի Ազգային ժողովում տեղեր գրաված բուրժուական առաջավոր սկզբունքներ հետապնդող երիտասարդության ներկայացուցիչները Գ. Օտյանի գլխավորությամբ պատրիարք են ընտրում Սկրտիչ Խրիմյանին՝ Վարագա և Ս. Կարապետ վանքերի վանահորը, Տարոնի հոգևոր առաջնորդին, որն իր ժողովրդավեր գործունեության համար դեռևս Տարոնում արժանացել էր «Հայրիկ» պատվանունին¹: Խրիմյանն առաջին պատրիարքն էր, որ ծագումով Արևմտյան Հայաստանից էր: Մինչ այդ ընտրված պագումով Արևմտյան Հայաստանից էր: Մինչ այդ ընտրված պատրիարքները Թուրքիայի ծովեզրյա քաղաքների՝ Կ. Պոլսի և Իզմիրի բարձաստիճան հոգևորականության ներկայացուցիչներ էին: Կտրված Արևմտյան Հայաստանից, անտեղյակ արևմտահայ ժողովրդի տառապանքներին ու կրած անլուր հարստահարություններին, նրանք արտահայտում էին այդ քաղաքների համեմատաբար ապահով հայ բնակչության շահերն ու ակնկալությունները: Այլ էր Խրիմյանը. ծագումով վանեցի, հանգամանքների բերումով մինչ այդ շրջել էր պատմական Հայաստանի համարյա ողջ տարածքով, ընդունել կուսակրոնություն և հոգևոր պաշտոններ վարել Արևմտյան Հայաստանի երկու ամենամեծ, հայաշատ վայրերում՝ պատմական Վասպուրականում և Տարոնում:

Հայ զարկված ու զրկված գյուղացին իր պատվերներն ու ավանդներն էր տվել նրան: Տարոնից մինչև Կ. Պոլիս ընկած երկար ու տառապալից ծանր ճանապարհին նրան դիմավորել և ճանապարհել էին ընչազուրկ հայ գյուղացիները, հուսալառ աչքերը հանելով նրան, ակնկալելով գավառական հարստահարությունների վերացում և հարկային ծանր լծի թեթևացում: Նորընտիր պատրիարքը, որն իրեն համարում էր «Հայաստանի վշտերուն պատկերը», Ազգային ժողովի քննարկման առարկա է դարձնում գավառական հարստահարությունների խնդիրը և 1872-ին մի տեղեկագիր է ներկայացվում Բ. Դուռ այդ հարստահարությունների մանրամասն ցուցակով²: Բարձրանալով պատրիարքական գահին Խրիմյանը հույս ուներ իր գործունեությամբ դիմակայել թուրքական հարկահանների, քուրդ բեկերի և հարստահարիչների գործունեությանը,

¹ Այդ մասին մարման տե՛ս Կոստանդյան Է. «Սկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը», Երևան, 2000թ., էջ 151-201:

² Տե՛ս նույն աշխ.-ը, էջ 184:

հայ գյուղացուն ազատել նրանց ճիրաններից: Սակայն առաջին օրից նրա առաջ գոյանում են բազմաթիվ անհաղթահարելի խոչընդոտներ: «Գավառացի» պատրիարքը ընդվզում է, որ 2 միլիոնից ավելի բնակչություն ունեցող Արևմտյան Հայաստանն ավելի քիչ թվով ներկայացուցիչներ ունի Ազգային ժողովում, քան Կ. Պոլսի հայությունը: Այդ պատճառով նա սահմանադրության վերաքննության հարցը բարձրացրեց և հակասահմանադրական հռչակվեց այդ ժողովում պաշտոն գրաված էֆենդիական դասի ներկայացուցիչների կողմից: Բ. Դռան պաշտոնյա հայ ամիրաները, էֆենդիները, կատարելով կառավարության գաղտնի հրահանգները, Ազգային ժողովը խարխուլում էին ներսից՝ այն դարձնելով անդամալույծ, անգործության մատնված մի օրգան: Այդ բոլորը ստիպում են Խրիմյանին հրաժարական տալ 1873թ. սեպտեմբերին: Սակայն հրաժարական տված նախկին պատրիարքը ետ չի վերադառնում Վասպուրական կամ Տարոն, նա մնում է Կ. Պոլսում, որի հայ գաղութը փաստորեն դարձել էր արևմտահայ հասարակական կյանքի ղեկավարը, տոն տվող մշակութային կենտրոնը և առանցքը:

Պոլսահայ գաղութը անընդհատ ստվարանում էր Արևմտյան Հայաստանից գաղթած բնակչությանը: Սուլթանի մայրաքաղաքը փաստորեն դարձել էր Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության «խճանկարը» կամ մանրակերտը: Ամեն մի նահանգից գաղթած հայ բնակչությունը ստեղծում էր իր առանձին թաղամասը, կապը չէր կորցնում մայր հայրենիքի հետ, պահպանում էր իր ծեսերն ու սովորույթները, իր ավանդույթները: Իսկ ժամանակավոր պանդխտած հայերը, որոնք մի ոտքով մայր հայրենիքում էին, մի ոտքով՝ Կ. Պոլսում, գավառի և կենտրոնի կապող կենդանի և ամուր օղակ էին՝ մտահոգված մայր հայրենիքի վիճակով: Դրա արտահայտությունն էր 1860-ին լուսավորյալ մտավորականության կողմից Կ. Պոլսում հիմնադրված «Բարեգործական» ընկերությունը: Այն չէր հետապնդում քաղաքական կամ հեղափոխական նպատակներ, այլ խնդիր էր դրել լուսավորել գավառահայությանը, հոգ տանել մայր երկրի տնտեսական առաջընթացի մասին¹:

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, հ. V, էջ 432: Այդ ընկերությանը ժամանակին իր գործուն մասնակցությունն է ունեցել Մ. Նալբանդյանը:

Ազգին հետամնաց վիճակից դուրս բերելու միջոց էր համարվում առաջին հերթին լուսավորությունը: Բարեգործականի հիմնադիրները տարբեր հայացքների ու համոզումների տեր մարդիկ էին (Մկրտիչ Աղաթոն, Հովսեփ Շիշմանյան, Գրիգոր Օտյան, Նահապետ Ռուսինյան, Մատթեոս Մամուրյան, Մկրտիչ Պեշկեթաշլյան և ուրիշներ): Այդ պատճառով նրանց մեջ գոյացան աջ և ձախ խմբավորումներ: Հազարավոր գյուղացի երկրագործների հոսքը Կ. Պոլիս ամայացնում էր Արևմտյան Հայաստանը, կորստաբեր հետևանքներ նախատեսում մայր երկրի համար: «Բարեգործականի» հիմնադիրներն ու անդամները նպատակաճշված էին աշխատունակ և կորովի գավառացիներին ետ վերադարձնել մայր երկիր, զարկ տալ գյուղատնտեսության, երկրագործության զարգացմանը: Ընկերության հանգանակած դրամներով Կիլիկիա մեկնեց Հովսեփ Շիշմանյանը (Ծերենց), նպատակ ունենալով այնտեղ գնել մի ազարակ, բացել երկրագործական վարժարան, սակայն այդ գործը հաջողություն չունեցավ: Կաթոլիկ հայոց պատրիարք Ամտոն Հասունյանը Բ. Դռանը մատնեց ընկերության գործունեությունը և խափանեց այն:

Դարի վերջին քառորդին ավելի է ուժեղանում ազգային զարթոնքի և ինքնագիտակցության ոգին: Կապը Կ. Պոլսի և Արևմտյան Հայաստանի հայության միջև դառնում է ավելի ամուր: Արևմտյան Հայաստանի լուսավորության գործին զարկ տալու նպատակով 70-ականների կեսերից Կ. Պոլսում ստեղծվում են մշակութային մի շարք կազմակերպություններ: 1876թ. ապրիլի 15-ին Կ. Պոլսի Օրթագյուղ թաղամասում հիմնադրվում է «Արարատյան ընկերությունը»՝ տեղի պանդուխտ հայաստանցի «տղոց ծրիաբար ուսում և արհեստ ուսուցանելու համար»: Առաջին իսկ օրը ընկերության ատենապետ է ընտրվում Մկրտիչ Փորթուզալյանը: Ընկերության հիմնադիրներն եղավ վերջինս՝ Մինաս Չերազի և Արփիար Արփիարյանի հետ: Հետագայում այդ ընկերությանը անդամագրվեցին նաև Գ. Նորատունկյանը, Հ. Շիշմանյանը, Պ. Վասիլյանը: Երկու միստից հետո փոխվում է ընկերության նպատակը՝ «Հայաստանի մեջ ծրիաբար ուսում ծավալել»: Տարբերությունը բառերի մեջ չէր, այլ գործունեության վայրի. եթե սկզբում ընկերությունը կենտրոնացնելու էր իր աշխատանքները Կ. Պոլսում,

այժմ ենթադրվում էր այդ աշխատանքների կենտրոնը դարձնել Արևմտյան Հայաստանը: Վիճաբանություններ եղան գործունեության կենտրոն ընտրելու հարցում. առաջարկները վերաբերում էին Տիգրանակերտի կամ Վանի նահանգներին: Վերջնական ընտրությունն ընկնում է Վանի նահանգի վրա: Ընկերության ատենապետը՝ Մկրտիչ Փորթուգալյանն ուներ գավառում աշխատելու մեծ փորձ: Երկար տարիներ նա հաջողությամբ մանկավարժական աշխատանք էր կատարել Եվդոկիայում, ուր բացել էր Վարդանանց ուսումնարանը, իր շուրջը համախմբել տեղի ունակ ուսուցիչներին, ստեղծել համախոհ գործիչների մի բույլ: Սակայն քաղաքական մատնությամբ վտարվել էր Եվդոկիայից և «կապանոք ի Սևաստ տարուած էր, ամբաստանուելով թէ հայոց թագավորութիւնը վերականգնելու ջանքեր կընեն»¹: Կ. Պոլսում կարճ ժամանակամիջոցում Փորթուգալյանը հրատարակում է «Ասիա» թերթը, որն հապշտապ փակվում է պատրիարքարանի կողմից՝ բարձրաստիճան հոգևորականությանը քննադատելու պատճառով: Կ. Պոլսի Փանոսյան վարժարանում իր հանգրվանը գտած եռանդուն ուսուցիչը «Արարատյան ընկերության» ամենահարմար թեկնածուն էր նորաստեղծ Վանի նահանգ մեկնելու համար: Ընկերության նոր ատենապետ է ընտրվում Մինաս Չերազը², իսկ Մ. Փորթուգալյանը մեկնում է Վան: Տեղից գրած իր ընդարձակ տեղեկագիրներով Փորթուգալյանը ընկերության հիմնադիրներին ծանոթացնում է նահանգի հայկական գյուղերի իրական վիճակին ու առաջարկներ մտցնում Վանից դեպի սահմանագլուխ բացվելիք դպրոցների վերաբերյալ: Ծրագրվում էր նախակրթարաններ բացել Կեմ, Կյուսենց, Խառակոնիս, Գործոթ գյուղերում: 1876թ. նոյեմբերի 1-ին բացվում է առաջին վարժարանը Ալուր գյուղում: 1878-ին դպրոց է հիմնվում Կյուսենցում, 1879-ին՝ Դատվանում, Կեմում և Խառակոնիսում: «Արարատյանի» ջանքերով դպրոցներ հիմնվեցին նաև Քղիի, Բալուի, Չարսանջակի գավառներում:

Արարատյան ընկերության օրինակը խրախուսիչ եղավ: Կ. Պոլսի տարբեր թաղերի, դպրոցների երիտասարդ շրջանավարտ-

¹ Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. II, Երևան, 1982թ., էջ 227, նաև Կոստանդյան Է., Գարեգին Սրվանձտյանց, Երևան, 1979թ., էջ 48:

² Ալպոյաճյան Ա., Մինաս Չերազ (իր կյանքը և գործը), Գահիրե, 1927, էջ 80-81:

ները, եռանդով լեցուն անձնավորություններ, ձեռնամուխ եղան այլ ընկերությունների կազմակերպման: Ղալաթա-Սերայի լիցեյի հայ աշակերտները 1877-ին կազմեցին «*Դպրոցասիրաց ընկերությունը*», նպատակ ունենալով թուրք և գիլք հայթայթել Արևմտյան Հայաստանի գավառների դպրոցների համար:

«Արարատյանի» օրինակով նրանք ընտրում են մի գավառ՝ Մուշը իբրև իրենց գործունեության կենտրոնավայր: Փիլիպոս Երիցյանը 1877-ին մեկնում է Մուշի Լիճք գյուղը նախակրթարան բացելու նպատակով: Այդ նույն ժամանակ Օրթագյուղի երիտասարդներն էլ կազմել էին «Արևելյան ընկերությունը»: Երկու ընկերությունների միավորումով ստեղծվեց *Դպրոցասիրաց-Արևելյան ընկերությունը*, (1878թ. սեպտեմբեր) կրթասիրական մի կազմակերպություն, որի նպատակն էր զարկ տալ դպրոցական գործին: Ընկերության հայթայթած միջոցներով դպրոցներ բացվեցին Մուշում, Բաղեշում, Ալաշկերտում:

1877 թվին կազմվում է *Խիզանի «Ուսումնասիրաց ընկերությունը»*, տեղում տարրական կրթություն տարածելու նպատակով: Տրապիզոնցի Հակոբ Մեղավորյանը ընկերության կողմից ուղարկվում է Խիզան: 1877-ին է ստեղծվում Նաև «*Ասիական ընկերությունը*»⁴. Պոլսի Խասգյուղ թաղամասի մտավորական երիտասարդության անմիջական ջանքերով: Ընկերության անդամների մեծ մասը Շահնագարյան վարժարանի աշակերտներն էին, վարժարան, որը տալիս էր ավելի ազգային-հայրենասիրական, քան հիմնավոր կրթություն:

Անհրաժեշտություն զգացվեց ստեղծել հատուկ ընկերություն Կիլիկիայի դպրոցական գործին զարկ տալու համար: Մի խումբ երիտասարդներ ձեռնամուխ եղան դրան: Մինաս Չերազը, Հովհաննես Արշակունին, Հարություն Մոստիշյանը, Հովհաննես Շնորհքյանը, Հրանտ Ասատուրը և ուրիշներ, այդ խմբի ոգին ու շունչն էին: Նրանք խորհրդակցում են պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի հետ, որը մինչ պատրիարք ընտրվելը, ժամանակին եղել էր Կիլիկիայում, մի ընդարձակ տեղեկագրով պատրիարքարանին ներկայացրել երկրի հետամնաց վիճակը և գործուն միջոցառումներ մշակել դպրոցական գործի զարգացման համար:

1878թ. փետրվարի 18-ի ժողովում կազմվում է «Կիլիկյան ընկերությունը»: Ընկերության անդամ Սանտալճյանը մեկնում է Կիլիկիա: Նրա գործունեությունը արդյունավետ էր, սակայն կարճատև, այն ընդհատվեց Սանտալճյանի վաղաժամ մահվան պատճառով:

Կ. Պոլսի հայ կանայք մտածում են, որ վերոհիշյալ ընկերություններն ստեղծվել են արական սեռի՝ տղաների կրթության համար, իսկ աղջիկները մնում են անուս, ուրեմն կանայք ու աղջիկներն էլ պետք է հոգան այդ ուղղությամբ: Եվ ահա, Ջապել Խանջյանի (Ջապել Ասատուր) մտահղացմամբ 1879-ի ապրիլին ստեղծվում է «Ազգանվեր հայուհյացը»՝ Հայաստանի աղջիկները դաստիարակելու նպատակով: 1880-ին Քղիում նրանց կողմից բացվեց աղջիկների առաջին դպրոցը: Չանցած մի ամիս Օրթագյուղի հայուհիները հիմնում են «Դպրոցասեր տիկնանց» ընկերությունը, նպատակ ունենալով ուսուցչուհիներ պատրաստել Հայաստանի համար: Ընկերության անդամները հենց Օրթագյուղում մի սենյակ են վարձում, մի քանի աղջիկ աշակերտ վերցնում՝ պատրաստելու և Հայաստան ուղարկելու համար: Անդամուհիները դառնում են միաժամանակ նաև դասախոսները և իսկողները: Ընկերությունը երկար ժամանակ գործում է Օրթագյուղում, ապա տեղափոխվում Գում-Գաբու: Սկսվում է եռանդուն գործունեություն: Ընկերության ստեղծմանը մեծապես աջակցել է Սրբուհի Տյուսաբի մայրը՝ Նազլը Վահանը: Ընկերության պատվավոր նախագահը պատրիարք Ներսես Վարժապետյանն էր, ապա Հարություն Վեհապետյանը: Պատվավոր անդամներ էին աշխարհահռչակ նկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին, Գրիգոր Զիլինկիրյանը: 1879-ի նոյեմբերի 5-ին բացվում է ընկերության առաջին վարժարանը՝ «Դպրոցասեր տիկնանց վարժարանը»¹: Այդ բոլոր ընկերություններն էլ իրենց միջոցները ստեղծում էին անդամավճարներից, նվիրատվություններից, կտակներից: Հաճախ ընկերություններից մեկն ու մեկը պարահանդես էր կազմակերպում հասարակական որևէ նշանավոր անձնավորության հովանավորության ներքո, և այդտեղից ստաց-

¹ Այս վարժարանի կարճ դադարներից հետո (1896-1908, 1915-1920) գործում է մինչև օրս՝ տեղափոխվելով սկզբում Սալոնիկ, ապա Մարսել, իսկ 1928-ից հաստատվում է Փարիզում:

ված ողջ գումարն օգտագործվում էր ընկերության կարիքների համար: Նվիրատուները լինում էին նաև Արևելյան Հայաստանից: Մասնավորապես պետք է նշել Գրիգոր Արծրունուն և նրա «Մշակը», որի միջոցով կազմակերպվում էին հանգանակություններն ու նվիրատվությունները:

«Մշակի» մեջ տպվում էին նվիրատուների անունները և նվիրատվության չափը: Կովկասից եկած նվիրատվությունների լուրերը մեծ արագությամբ տարածվում էին Կ. Պոլսում և բարոյական աներևակայելի ազդեցություն ունենում: Նվիրատուների ծախքով Թիֆլիզում հրատարակվեց Նիկողայոս Տեր-Ղևոնդյանցի «Մայրենի լեզու»-առաջին տարի դասագիրքը արևմտահայերենի վերածած: Այդ դասագիրքը երկար ժամանակ կարևոր դեր խաղաց Արևմտյան Հայաստանի նախակրթության գործին ի նպաստ:

Ինչպես տեսանք, դպրոցները բացվում էին հիմնականում գյուղերում: «Արարատյան» ընկերության հիմնադիրների միջև տարածայնություն է սկսվում այդ հարցում: Ըստ Արփիարյանի «գյուղական դպրոցները բավական պետք է չըլլային հայրենիքի բարոյական և մտավորական վիճակը բարեփոխելու: Գյուղացի հայերուն տված նախակրթությունը պիտի ծառայեր գյուղերու տնտեսական, առողջական վիճակը բարվոքելու և ժողովրդի զգացումները բարձրացնելու: Սակայն քաղաքները պիտի մնային իրենց նախկին կացության մեջ և ամբողջ երկիրը պիտի շարունակեր իր մտավորական դեկավարությունը Պոլսեն սպասել: ... Պետք էր գերազանցորեն կրթված մտավորականների սպայակույտ պատրաստել երկրի մեջ: ... Համոզվեցա թե Հայաստան պետք է կեդրոնական մեծ վարժարան հիմնել»¹:

Չերազը, որ Բեռլինի վեհաժողովից վերադառնալուց հետո ընտրվել էր ընկերության ատենապետ, ուժգին դիմադրեց այդ գաղափարին: Նա պնդում էր, որ ընկերության բոլոր ուժերը տրամադրվեն միայն գյուղական բնակչության կրթությանը: Ընկերության անդամները չեն կարողանում վերջնական եզրակացության հանգել հիմնադիր երկու անդամների այդ վիճաբանությունից: Որոշում են դիմել Փոթթուզայանին, «որը Հայաստան լավ կճանչ-

¹ Նոր կյանք, 1899, Լոնդոն, N 5, 1 օգոստոսի, էջ 228:

նար, անոր պետքերը մոտեն գիտեր»¹: Ընկերության անդամներին մեծապես հետաքրքրում է նաև Գրիգոր Արծրունու կարծիքը: Երկուսից էլ ստացվում է Արփիարյանին համակարծիք պատասխան: Վերջինս մանրամասնորեն մշակում է Վանում բացվելիք «Վարժապետանոցի» ծրագիրը:

«Վարժապետանոցը» բացվում է 1878-ի աշնանը: Նրա սաները Վանի թաղային վարժարանների առաջադեմ աշակերտներն էին: Ընկերության գործադիր ժողովը դիմեց Հայաստանի այլ վայրերի ազգային պաշտոնական օրգաններին՝ առաջարկելով խելացի պատանիներ ուղարկել Վարժապետանոցում ուսանելու համար: Առաջարկությունը լավ ընդունելություն գտավ: Բանակցություններ սկսեցին նաև ասորիների կաթողիկոսի և քուրդ բեյերի հետ և՛ նրանց զավակներին Վարժապետանոց ընդունելու համար: Վարժապետանոցը ավարտելուց հետո աշակերտները պետք է աշխատեին իբրև ուսուցիչ, տնօրեն, հոգաբարձու, թաղական, երեսփոխան: Այնպես էր ծրագրվում, որ որոշ ժամանակ անց հենց այդ շրջանավարտներն իրենք պետք է վարեին ամբողջ Վան-Վասպուրականի հանրային կյանքը: Նախատեսված էր նաև Վարժապետանոցը զերծ պահել առաջնորդարանի և հոգևոր առաջնորդի իրավասությունից: Սակայն այդ հանգամանքը դուր չեկավ Վանում գոյություն ունեցող զանազան խմբավորումներին, առավելապես՝ պողոսյաններին: Սկսվեցին ամբաստանություններն ու խառնակությունները: Կ. Պոլսում գտնվող վանեցիները ընկերության ընդհանուր ժողովի քննարկմանը ներկայացրին Վարժապետանոցի հարցը: Քննարկման արդյունքը դրական էր ընկերության համար: Ընդունելության սկզբունքը հայտարարվեց ճիշտ:

Փաստորեն ստացվեց այնպես, որ վերոհիշյալ երեք ընկերությունները իրենց հոգածության առարկա էին դարձրել Հայաստանի երկու գլխավոր մահանգները՝ Վասպուրականը, Տարոնը և Կիլիկիան: Բայց Ներսես Վարժապետյանն առաջարկեց Արարատյանի ղեկավարներին իրենց հոգածությունը տարածել նաև խիտ հայկական բնկաչություն ունեցող մի այլ շրջանի՝ Դերսիմի վրա: Ընդհանուր ժողովը հաշվի առավ պատրիարքի առաջարկությունը

¹ Ալպոյաճյան Ա., Մինաս Չերազ, էջ 88:

և Գործադիր ժողովին առաջարկեց հատուկ ծրագիր մշակել Դերսիմի հայ բնակչության կրթական գործին զարկ տալու համար: Արփիարյանը հարաբերությունների մեջ մտավ այդ օրերին Կ. Պոլսում գտնվող Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյանցի հետ, որը ուղքով շրջել էր Փոքր Հայքի, Դերսիմի և Արևմտյան Հայաստանի ողջ տարածքը, լավ ուսումնասիրել էր այդ վայրերը, քաջատեղյակ էր նրանց կարիքներին և պետքերին: Հաճախակի հանդիպումներով, խորհրդակցություններով և արդեն անվանի բանահավաքի ցուցումներով, նրա տված խորհուրդներով գծվեց այն ուղղությունը, ուր ընկերությունը պետք է տարածեր իր գործունեության ոլորտները: Որոշվեց Հարսանջակի, Չմշկածագի մի քանի մեծ գյուղերում դպրոցներ հիմնել. Խուսիսը, Հավալը, Բերկրին դարձան նշված վայրերը: Խնամքով մշակված ծրագրին հաղորդակից դարձրին նաև Գրիգոր Արծրունուն, որովհետև հիմնական նյութական միջոցները հայթայթվում էին Արծրունու օգնությամբ: Վերջինիս պատասխանը դրական էր: Դրանից հետո պատրիարքը մի կոնդակ հղեց արևմտահայությանը՝ նրան հանձնարարելով ամեն կերպ աջակցել կրթական երեք ընկերություններին: Կոնդակը մեծ ընդունելություն գտավ արևմտահայության շրջաններում: Մնում էր նախապատրաստած ծրագիրը դնել գործադրության մեջ: Ամհրաժեշտ էր մի վստահելի անձնավորություն, որ հանձն առներ մեկնել Դերսիմ, քննել տեղի իրավիճակը և գործի ձեռնարկեր: Ընկերության անդամներից մեկը (որի անունը չգիտես ինչու չի մշում Արփիարյանը), ջերմ հայրենասեր, համաձայնվեց մեկնել առանց որևէ վարձատրության: Իր հետ վերցնելով Դերսիմի հայկական ազգային մարմիններին և թուրքական իշխանություններին ուղղված պատրիարքի հանձնարարականները՝ այդ տնօրենը 1879-ին մեկնեց Դերսիմ: Ուղևորությունը կրկնվեց երկրորդ անգամ: «Այս երկու տարվա մեջ պոլսեցի երիտասարդը հաստատեց, թե Հայաստանի ժողովուրդը ինչ առաջնորդ որ ունենա, անոր կիստևի խանդավառությամբ: Կ. Պոլսեն այցելու տնօրենը, երբ ոտքը Տերսիմ կոխեց, ժողովուրդը անմիջապես ոգևորվեցավ: Ու երկու տարվան մեջ 5 դպրոց կառուցվեցան հազար ոսկիի արժողությամբ, առանց ընկերութան սնտուկին վրա ծանրութիւն բեռնելու: Ամեն տեղ քաղաքացի և գյուղացի փայտ կրեցին, քար կրեցին, ծրի աշխա-

տեցան, դրան տվին և դպրոցները շինվեցան: Երիտասարդը ամեն առտու ինքը կանուխ գործին գլուխը կանցներ, փայտ ու քար կրելու օրինակը ինքը կուտար և ժողովուրդը ետևեն կերթար»¹: Շատ շուտով այնտեղ տեսչություն հաստատվեց, Կ. Պոլսից ուսուցիչներ ուղարկվեցին, և գործը առաջ գնաց: Կիլիկիայի և Մեծ Հայքի մեջ ստեղծված այդ ընկերությունների բացած վարժարանների թիվը հասնում էր 24-ի, ըստ որում 11-ը բացել էր Արարատյանը, 5-ը՝ Դպրոցասիրաց-Արևելյանը, 8-ը՝ Կիլիկյանը:

Այդ մշակութային ընկերությունների եռուն գործունեության ժամանակ, դրանց ղեկավար անդամների մեծամասնության մեջ միտք հղացավ միավորել բոլորին մի ընկերության մեջ: Նրանք բոլորը կապ էին պաշտպանում արևելահայերի, «Մշակի» և մասնավորապես Արծրունու հետ: Միավորման առիթով երեք ընկերությունների ղեկավարներն էլ նամակ են ստանում Արծրունուց, որը հաղորդում էր, թե իրենց նպաստները ավելի կմեծանային, եթե այդ ընկերությունները միավորվեին:

Միության գաղափարը պաշտպանվեց նաև «Մշակի» մեջ: 1879-ին աշնան մի կիրակի «Դպրոցասիրացի» գրասենյակում խորհրդի ժամանակ ներս մտավ այդ ընկերության անդամներից մեկը՝ Հովհաննես Շահնագարը, որը Թիֆլիզից էր եկել. «Կրակ ու բոց, տաղանդավոր, գորեղ գրող, համակրելի ու պերճախոս այդ երիտասարդը ամենուն սերը և համակրանքը գրաված էր Կովկաս և Գրիգոր Արծրունու մասնավոր հարգանքը կվայելեր: Թիֆլիս ինքն էր հղացած 3 ընկերությանց միության գաղափարը, համաձայնած էր Արծրունիի հետ»²: Սկսվեցին միացման նախապատրաստական աշխատանքները: Երեք ընկերության կողմից երկուական ներկայացուցիչ հավաքվելով երկարատև խորհրդակցություններ են գումարվում միության պայմանները մշակելու համար: Վեճեր եղան ընկերության անվան հարցում, որի լուծումը թողնվեց միության առաջին ընդհանուր ժողովին:

Երեք ընկերությունների կողմից ընտրված անդամները 1880թ. հունիսի 1-ին Ղալաթիո Կեդրոնական վարժարանում բացե-

ցին իրենց առաջին նիստը: Ընդհանուր ժողովի ատենապետն էր դոկտոր Ռափայելյանը, իսկ Անդրանիկ Այվազյանը՝ ատենադպիրը: Ընդհանուր ժողովը որոշեց ընկերության անունը՝ «Միացյալ ընկերությունը հայոց Արարատյան, Դպրոցասիրաց-Արևելյան և Կիլիկյան»: Այդ ժամանակ «Արարատյանն» ուներ 3306 օսմանական ոսկի դրամագլուխ, Դպրոցասիրաց-Արևելյանը՝ 1368 օսմանյան ոսկի, «Կիլիկյանը»՝ 422 օսմանյան ոսկի և Այվազյանի մեկ մեծ նկարը, որը հետո վիճակահանությամբ վաճառվեց 200 օսմանյան ոսկով: «Միացյալ ընկերության» տարեկան բյուջեն անցնում էր 3000 օսմ. ոսկուց: «Ազգանվեր հայուհյաց» ընկերությունը իզական սեռի կրթության համար «Միացյալին» տարեկան տրամադրում էր 210 օսմ. ոսկի, Սովելոց հանձնաժողովը՝ 120 օսմ. ոսկի, Էջմիածինը Ալաշկերտում կրթությունը տարածելու համար՝ 70 ոսկի¹: «Դպրոցասեր Տիկնանց» ընկերությունը ուսուցչուհիներ էր պատրաստում, որոնցից շատերը հոժարությամբ մեկնում էին գավառները «Միացյալ ընկերության» դպրոցներում աշխատելու: Մշակվեցին մանրամասն կանոններ «Միացյալ ընկերության» աշխատանքները վարելու համար: Այն կոչվեց «Հիմնական կանոնագիր Միացյալ ընկերությանց հայոց»²: Ըստ այդ կանոնագրի ընկերության անդամ է ընտրվում երկու սեռից անխտիր ամեն հայ, որը ցանկանում է լինել անդամ և հպատակվում է ընկերության օրենքներին: Ամեն մի անդամ պարտավոր էր ամսական անդամավճար մուծել մեկ բաժնին մեկ դահեկան արծաթ: Ընկերության ղեկավար մարմինների ընտրող և ընտրելի լինելու համար ամեն մի անդամ պարտավոր էր վճարել տաս բաժին և նախորդ երեք ամիսների անդամավճարը, 21 տարին լրացած լինել: Ընկերության պատվավոր անդամ են ընտրվում այն անձինք, որոնք բարոյական կարևոր ծառայություն են մատուցել նրան, կամ միանգամից նվիրաբերել են 1200 ֆրանկ: Թղթակից անդամները գրավոր աշխատությամբ ընկերությանը կարևոր ծառայություններ մատուցողներն էին: Բարերարի կոչում են ստանում այն անձինք, որոնք կամ կտակում կամ նվիրաբերում են 10.000 ֆրանկ: Ընկերությունն ուներ ղեկավար

¹ Միացյալ ընկերությունը հայոց, եռամյա տեղեկագիր (1908-1911), Կ. Պոլիս, 1912, էջ 11-12:

² Հիմնական կանոնագիր Միացյալ ընկերությանց հայոց, Կ. Պոլիս, 1880թ.:

¹ «Նոր կյանք», Լոնդոն, 1899, N 16, 15 օգոստոսի, էջ 247:
² Ալպոյաճյան Ա., Մինաս Չերազ, էջ 100:

երկու մարմին՝ օրենսդիր և գործադիր. «Կենտրոնական ժողովը կներկայացնե ընկերությունը, որն օրենսդիր և համարառու բարձրագիր մարմինն է»: Այդ ժողովի անդամների թիվը, մայած անհրաժեշտության, կարող էր տատանվել 72-80 միջև: Կենտրոնական ժողովի անդամների կեսը երկու տարին մեկ վիճակահանությանը դուրս էր մնում և դրանց տեղն անցկացվում են նոր ընտրություններ: Կենտրոնական ժողովն իրավունք ուներ հրաժարեցնել այն երեսփոխաններին, որոնք գործում էին ընկերության շահերին և կանոններին հակառակ:

Կենտրոնական ժողովը պետք է գումարվեր ամեն տարի Պոլսում մարտ և սեպտեմբեր ամիսների առաջին կիրակիները և շարունակեր նիստերը մինչև օրակարգի սպառումը: Կենտրոնական ժողովն ընտրում էր մայր դիվան՝ բաղկացած մեկ նախագահից (ատենապետ) և տեղակալից (դերատենապետ), մեկ ատենադպրից (քարտուղար) և դերատենադպրից (քարտուղարի տեղակալ): Մայր դիվանը ընտրվում էր երկու տարով, այնուհետև ենթակա էր վերընտրման: Ընկերության գործադիր իշխանությունը հանձնված էր տնօրեն ժողովին, որը բաղկացած էր 7-ից մինչև 9 անդամներից: Տնօրեն ժողովը հաշվետու և պատասխանատու էր կենտրոնական ժողովի առաջ: Կենտրոնական ժողովը ներկաների 3/4 քվեով ընտրում էր Տնօրեն ժողովի մի ատենապետ, որն իրավունք ուներ ընտրել իր պաշտոնակիցներին՝ 6-8 անձի, որոնք կարող էին ընտրող և ընտրելի լինել: Այդպես էր ստեղծվում Տնօրեն ժողովը, որի պարտականությունն էր՝ կազմել ընկերության ելմտացույցը: այն կարող էր գործադրվել միայն կենտրոնական ժողովի վավերացումից հետո:

Տնօրեն ժողովի անդամների պաշտոն վարելու ժամանակը երեք տարի էր, որից հետո ենթակա էին վերընտրման: Կենտրոնական ժողովն ուներ չորս դիվան, ամեն մեկը՝ բաղկացած երեք անդամից: Դրանք էին՝ կրթական, ելմտական, օրենսդրական, նախաքննիչ:

Տարին ավարտվելուց հետո կենտրոնական ժողովն ընտում էր հինգ անդամից բաղկացած հանձնաժողով, որն ստուգում էր Տնօրեն ժողովի հաշիվները, գանձարկղի վիճակը, վավերացված բյուջեի ճիշտ գործադրումը:

Տնօրեն ժողովը պարտավոր էր ընկերության դրամը գետեղել որևէ ապահով հիմնարկություն տոկոսով շահելու համար: Երբ Տնօրեն ժողովի մոտ եղած դրամը հասներ քսան ոսկու, անհրաժեշտ էր հանձնել դրամապահին: Ընկերության լուծարքի դեպքում Հայոց Ազգային երեսփոխանական ընդհանուր ժողովը իրավունք ուներ տեր դառնալ նրա ողջ ունեցվածքին և հատկացնել այն Հայաստանի և Կիլիկիայի մանկանց կրթության համար: Կանոնագրի մեջ հողվածներ կային նաև Կ. Պոլսի թաղային մասնախմբերի, Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում ստեղծված «Միացյալ ընկերության» մասնաճյուղերի վերաբերյալ, որոնք բխում էին հիմնական կանոններից:

Ինչպես երևում է վերը շարադրվածից, հանգամանորեն մշակված էին ընկերության օրենսդիր և գործադիր մարմինների գործունեության պարտականություններն ու իրավունքները: Նույն ձևով մշակված էր նաև կրթական հայտագիրը, թե որ դպրոցում ուսման տևողությունը քանի տարի պետք է լինի, որ տարում ինչ առարկաներ պետք է անցնեն, որ բաժինը: Դպրոցները տարբեր տևողությամբ էին, գյուղական նախակրթարանները ունեին ուսման չորս տարի տևողություն, բարձրագույն կամ կենտրոնական նախակրթարանները՝ վեց տարի:

Առաջին դասարանում անցնելու էին մայրենի լեզու (կարդալ և գրել), կրոն (աղոթք բացատրությամբ), թվաբանություն (4 գործողություններ), պատմություն (քերանացի վեպ երևելի անձանց), աշխարհագրություն (գյուղի շրջանակները, երկրի կողմերը), երգ, մարմնամարզություն (ֆիզկուլտուրա), ձեռքի աշխատանք (կար և ասեղնագործություն աղջիկների համար): Ինչպես երևում է առարկաների սոսկ թվարկումից, ուսման հենց առաջին տարին անցնելու էին բազմաթիվ առարկաներ:

Երկրորդ դասարանում դասավանդվելու էին մայրենի լեզու, կրոն (Հիսուսի կյանք, հին կտակարան), թվաբանություն, պատմություն, աշխարհագրություն (Ասիական Տաճկաստանի նշանավոր քաղաքները և վայրերը)¹, գծագրություն (երկրաչափական

¹ Արևմտյան Հայաստան անվանումը փաստորեն արգելվում էր, զգուշության համար գրվում էր ողջ Ասիական Թուրքիան:

ձևեր, անոթներ, գյուղային տեսարան, դիմագծություն), երգ (ազգային, եկեղեցական), մարմնակրթություն, ձեռքի աշխատանք: Թվարկած առարկաներից ակնհայտորեն երևում է թե ինչպես երկրորդ տարում ավելի բարդ են դառնում անցնելիք առարկաները:

Երրորդ դասարանի աշակերտներին դասավանդում էին մայրենի լեզու (բառագիտություն, ուղղագրություն, շարադրություն), կրոն (հին կտարակարանի համառոտ տեսություն), թվաբանություն (կոտորակներ-հասարակ, տասնորդական, չորս գործողություններ կոտորակներով, չափ ու կշիռ), պատմություն (համառոտ պատմություն սկզբից մինչև իրենց օրերը), աշխարհագրություն (ասիական և եվրոպական Տաճկաստան-գավառները, գլխավոր քաղաքները), իրագիտություն (մարդու մարմնի մասերը), գծագրություն (երկրաչափական ձևեր, մարմնամասեր, կենդանիներ և բույսեր), երգ, մարմնակրթություն, ձեռքի աշխատանք:

Չորրորդ դասարանում դասավանդվող առարկաներն էին՝ մայրենի լեզու (նախադասության վերլուծություն, շարադրություն), կրոն (եկեղեցի, դավանանքներ, կարգեր, տոներ), թվաբանություն (տոկոս, գործնական թվաբանություն), պատմություն (համառոտ օսմանյան պատմություն, հայոց պատմություն), աշխարհագրություն (ընդհանուր ծանոթություն 5 աշխարհասմասերի), իրագիտություն (երկիր, նրա արտադրությունները, կենդանիների տեսակները, հողագործական գիտելիքներ, այգեգործություն, պանիր, կարագ շինելու եղանակները)¹, գծագրություն (երկրաչափական ձևեր, դիմագծություն), երգ, մարմնամարզություն, ձեռքի աշխատանք: Առարկաների այդ քանակով և չորս տարիներով սպառվում էր գյուղական նախակրթարանների ուսման շրջանը: Ինչպես տեսնում ենք, տարրական գիտելիքները և ծանոթությունը գյուղական, հողագործական, երկրագործական առարկաներին, փաստորեն օգնում էին գյուղացի պատանուն ապագա կյանքին պատրաստվելու համար:

Կենտրոնական կամ բարձրագույն նախակրթարանի ուսման տևողությունը վեց տարի էր: Առաջին 4 տարիներն անցնում

¹ Այսպես ընդարձակ նշում ենք առարկաների բովանդակությունը, որ պարզ հասկացվի այն ժամանակ տվյալ առարկան ինչ անվանում ուներ և ինչ ընդգրկում:

էին նույն առարկաները, ինչ գյուղական նախակրթարանների հայտագիրն էր ծրագրված: Մյուս երկու տարին ծրագրաված էր անցնել հետևյալ առարկաները:

Հինգերորդ դասարան. Մայրենի լեզու (Քերականություն գրաբար լեզվի, հրահանգ գրաբար և աշխարհաբար լեզվի, քերականություն, շարադրություն), կրոն (համառոտ պատմություն Հայաստանեայց եկեղեցվո), թվաբանություն (տեսական թվաբանություն), պատմություն (հունաց և հռոմայեցվոց), աշխարհագրություն (ասիական և եվրոպական Տաճկաստան), բնական պատմություն (տարերք կենդանաբանության և բուսաբանության), բնագիտություն և տարրագիտություն (համառոտ գիտելիք), տաճկերեն (ընթերցում, գիր, ուղղագրություն, թագմանություն), ֆրանսերեն (ընթերցում և գիր), գծագրություն, երգ, մարմնամարզություն, ձեռքի աշխատանք:

Ուսման եզրափակող *վեցերորդ դասարանում* անցնում էին՝ մայրենի լեզու (ընթերցում, գրաբար մատենագրություն, գրաբար շարադրություն, տեսություն հայ դպրության), թվաբանություն և երկրաչափություն (երկրաչափական գիտելիք, տարերք հանրահաշվո), տոմարակալություն-հանդերձ առևտրական ծանոթությամբ, պատմություն (համառոտ միջին դարեր, պատմություն Օսմանյան պետության, ժամանակակից պատմություն), աշխարհագրություն (տիեզերական գիտելիք), բնական պատմություն (տարերք մետաղաբանության և երկրաբանություն), բնագիտություն և տարրագիտություն¹, թուրքերեն (ընթերցում, ուղղագրություն, թարգմանություն, շարադրություն), ֆրանսերեն (քերականություն, թարգմանություն, շարադրություն), գծագրություն, երգ, մարմնամարզություն, ձեռքի աշխատանք, վարչական գիտելիք (կազմություն օսմանյան կառավարության, վարչական բաժանմունք, տուրք և օրենք):

«Միացյալի» կողմից բացված բոլոր դպրոցներում դասավանդվում էր կրոնը առաջինից վեցերորդ՝ ուսման բոլոր տարիների ընթացքում: Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել: Սակայն ակնբախ էր նաև մի հանգամանք, դպրոցը կառավարվում էր դարին համապա-

¹ Փաստորեն մեր ժամանակի ֆիզիկա առարկան:

տասխան նոր ուղղությամբ, մեծ քայլ էր կատարվել դեպի առաջ, դպրոցն անջատվել էր եկեղեցուց: Չնայած, ինչպես կոտեսները հետագա շարադրանքում, գավառներում դպրոցների մեծ մասը բացվում էին եկեղեցիներին կից, սակայն աշխարհական ուսուցիչների մեծամասնությունը և դասավանդվող առարկաների բազմազանությունը, բնագիտական առարկաների դասավանդման առկայությունը անհերքելի փաստ էր:

Երեք ընկերությունների միացումից անմիջապես հետո Հայաստանի տարբեր վայրերում բացվեց ևս 24 վարժարան, ընկերությունների բացած նախկին 24 վարժարանների հետ միասին, բացված վարժարանների թիվը կազմում էր 48¹, ուր պաշտոնավարում էին 115 ուսուցիչ և սովորում էին 2822 աշակերտ: Միացյալ ընկերություններն իրենց բոլոր վարժարանները բաժանել էին չորս շրջանակների, որոնք կառավարվում էին երեք փոխտեսուչով, դրանց վրա հսկում էր մի ընդհանուր տեսուչ: Չորս շրջանակներն էին *Տարոն-Տուրուբերանը*, *Վասպուրականը*, *Տավրոսը*, *Կիլիկիան*: Դրանցից բացի կային Ալաշկերտի և Կեռնեռի վարժարանները, առաջինը՝ Բագրևանդում, երկրորդը՝ Մալաթիո վիճակում: Հեռու գտնվելով տեսչության կենտրոնից, այդ վարժարանները ղեկավարվում էին տնօրեն ուսուցիչների ուժերով, երբեմն արժանաւժով ընդհանուր տեսչի այցելության:

Կիլիկիայի վարժարանները ևս ղեկավարվում են տնօրեն ուսուցիչներով դարձյալ իրարից հեռու գտնվելու պատճառով: «Միացյալի» ընդհանուր տեսուչը Մկրտիչ Սարըյանն էր, տեղակալը՝ Մարկոս Նաթանյանը:

Տարոն-Տուրուբերանի շրջանակի փոխ տեսուչը Հովհաննես Էֆենդի Պառավյանն էր: Կենտրոնատեղին Մուշն էր: Այդ շրջանակում կար 10 վարժարան: Մուշի արական և իգական բարձրագույն նախակրթարանները, որոնցից երկրորդի առաջին տարվա համար *Ազգանվեր հայուհյաց* ընկերությունը վճարել էր 130 օսմանյան ոսկի, Բաղեշի նախակրթարանը, Բուլանըլիսի գավառի Լիզ գյուղի գյուղական նախակրթարանը (պահվում էր «Բարեգործական» ըն-

¹ Միացյալ ընկերությունը հայոց, եռամյա տեղեկագիր, էջ 11-ում սխալմամբ նշված է 46:

կերության ծախսով՝ տարեկան 50 օսմանյան ոսկի), Խնուսի շրջակայքի Չեվիրմեի և Գովանտըքի գյուղական նախակրթարանները, Դատվանի գյուղական նախակրթարանը, Սղերդի գյուղական նախակրթարանը (սրա համար Սովելոց հանձնաժողովը տարեկան վճարում է 50 ոսկի գումար), Տեհի և Հագգոյի գյուղական նախակրթարանները, որոնց յուրաքանչյուրին Սովելոց հանձնաժողովը տարեկան վճարում էր 40 օսմանյան ոսկի:

Երկրորդը *Վասպուրականի շրջանակն էր*, որի փոխանորդ տեսուչը Պողոս Թագվորյանն էր, շրջանակի կենտրոնը Վանն էր: Ընկերությունը բացել էր 5 վարժարան՝ Ալյուր, Գործոթ, Խառակոնիս, Կեմ, Կյուսենց գյուղերի երկսեռ գյուղական նախակրթարանները:

Տավրոսի շրջանակի փոխտեսուչը Մարկոս Նաթանյանն էր: Այդտեղ ևս բացված էր 5 վարժարան, սակայն դպրոցների աշակերտների թիվը անհամեմատ մեծ էր: Երկու դպրոց էր բացվել Քղի-Գասապայում՝ բարձրագույն արական և բարձրագույն իգական վարժարաններ (վերջինի 3 տարվա ծախսը՝ 180 օսմանյան ոսկի, վճարում էր «Ազգանվեր Հայուհյաց» ընկերությունը): Մյուսները՝ Քղի-Խուլիսի, Չմշկածագի գյուղական նախակրթարաններն են և Բերրիի (Չարսանջակի) բարձրագույն նախակրթարանը:

Չորրորդը՝ Կիլիկիայի շրջանակն էր, ուր նոր բացված վարժարանների թիվը դարձյալ 5 էր. Սսի երկսեռ գյուղական նախակրթարանը, Հաճընի արական և իգական բարձրագույն նախակրթարանները, Ջեյթունի բարձրագույն արական և իգական նախակրթարանները: Կիլիկիայի այս բոլոր վարժարանները ղեկավարվում էին տնօրեն ուսուցիչների միջոցով: Այս շրջանակներից դուրս էին մնացել Ալաշկերտի բարձրագույն արական նախակրթարանը, Կեռնեռի (Մալաթիա) գյուղական նախակրթարանը:

«Միացյալի» ստեղծումից հետո, առաջին՝ 1880-1882 թթ. ժամանակամիջոցի հաշվետվությունը երբ համեմատում ենք 1882-83 թթ. հաշվետվության հետ, տեսնում ենք, որ փակվել են մի քանի դպրոցներ, դրանք են՝ Կոփի (Բուլանըլիս) Ս. Դանիելի վանքի գիշերօթիկ վարժարանը՝ Տուրուբերանում (փակվել է միջոցների պակասության պատճառով), Խոշմաթի գյուղական նախակրթարանը՝ Արևմտյան Տավրոսում (փակվել է ուսուցչի ապիկարության

պատճառով), Ադանայի երեք վարժարանները (միջոցների պակասության պատճառով): Ըստ այդ երկրորդ շրջանի հաշվետվության՝ դպրոցների ցանցը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը.

վայրը	վարժարան	աշակերտ	աշակերտուհի	ուսուցիչ
Տուրուբերան	10	476	50	27
Վասպուրական	5	200	-----	11
Տավրոս	5	565	103	23
Կիլիկիա	5	244	128	19
Ալաշկերտ	1	110	-----	4
Կեռկեռ	1	45	-----	1

Վասպուրականի և Չմշկածագի բոլոր վարժարանները երկսեռ էին¹: Միացյալ ընկերության բացած դպրոցների մեջ հատկապես մեծ դեր է կատարում Վանի Վարժապետանոցը, որը հիմնվել էր դեռևս Արարատյանի օրերին: Հայաստանի բոլոր ծայրերից հավաքված ուսումնասեր պատանիները իրենց անխոնջ տեսչի՝ Մկրտիչ Փորթուզալյանի ղեկավարությամբ մեծ ազդեցություն ունեցան Վան-Վասպուրականի բարոյական, հասարակական մթնոլորտի վրա: Սակայն հենց Վարժապետանոցի շուրջն էլ ծավալվեցին մեծ վիճաբանություններ՝ ինչպես դեռևս Արարատյանի օրերին, այնպես էլ հետագայում:

Ինչպես տեսանք ծրագրից և հայտագրերից, Միացյալ ընկերության նախակրթարանները նախատեսվում էին հատկապես գյուղական վայրերի հայ պատանիների կրթության համար: Իսկ Վարժապետանոցը բացվեց Վանում և ոչ իբրև նախակրթարան, այլ ինչպես անունն էր ցույց տալիս Արևմտյան Հայաստանի բոլոր վայրերի համար ուսուցչական կադրեր պատրաստելու նպատակով: Սակայն նրա գոյությունը երկար չտևեց: Վանի զանազան խմբավորումների պառակտումների, գլխավոր տեսչի՝ Մ. Փորթուզալյանի անխոհեմ արարքների պատճառով, այն դարձավ զանազան ինտրիգների և քաղաքական ամբաստանությունների առարկա, տեղի թուրքական իշխանությունների կողմից որակվելով իբրև անբարեհույս: Բանը հասավ այնտեղ, որ տեսուչ Փորթուզալյանը կարճ ժամանակով ձերբակալվեց տեղական իշխանությունների կողմից «ժամանակը հասել է, հայեր, ի՞նչ անենք» հրապարակային դասախոսության կազմակերպման համար¹: Գործունեության հենց սկզբից Միացյալ ընկերության Տնօրեն ժողովը գործեց միայն քառասուն օր և ներկայացրեց իր հրաժարականը: Նախկին ատենապետի առաջարկած անձանցից ընտրվեց նոր վարչություն: Մասնավորապես հիշատակվում է Մինաս Չերազի ատենապետության շրջանը:

Վերջինս նոր էր վերադարձել պատրիարքի հանձնարարությամբ Եվրոպա, մասնավորապես Անգլիա կատարած ճանապարհորդությունից, ուր հանդիպումներ էր ունեցել Գլադստոնի հետ և խորհրդակցել հայկական հարցի վերաբերյալ, այդ իսկ պատճառով մեծ համարում ուներ ողջ պոլսահայ մտավորականության շրջանում:

Վերջինս նոր էր վերադարձել պատրիարքի հանձնարարությամբ Եվրոպա, մասնավորապես Անգլիա կատարած ճանապարհորդությունից, ուր հանդիպումներ էր ունեցել Գլադստոնի հետ և խորհրդակցել հայկական հարցի վերաբերյալ, այդ իսկ պատճառով մեծ համարում ուներ ողջ պոլսահայ մտավորականության շրջանում:

Ըստ երևույթին փոխադարձ համաձայնությամբ այդ ժամանակ, 1880-ի ձմեռը՝ դեկտեմբեր ամսին Վանից Պոլիս եկավ նաև Մկրտիչ Փորթուզալյանը: Միացյալ ընկերության տնօրինությունը ոչինչ չգիտեր նրա գալստյան նպատակների մասին: 1881-ի հունվարին Պոլսում էր նաև ռուսական բանակի սպա Գրիգոր Նիկողոսյանը, որը արևելահայերին և արևմտահայերին հանրածանոթ էր «Մշակում» հրատարակած իր բազմաթիվ հոդվածներից: Հանդիպելով Ա. Արփիարյանի և հասարակական այլ գործիչների հետ, նրանք որոշեցին Մինաս Չերազին ներկայացնել Միացյալ ընկերությունների ատենապետության թեկնածու: Բոլորին թվում էր, որ այդ անվան շուրջը ստեղծված մեծ հմայքը նրան հնարավորություն կտա ծավալել ավելի եռանդուն գործունեություն և «ընկերությունը կարող կըլլար Հայաստանի կնճռոտության մը պահուն

¹ Միացյալ ընկերությունը հայոց, Բ. Տեղեկագիր, 1882թ. հունիս, 1883թ. մայիս, էջ 15:

¹ Կոստանդյան Է., Գարեգին Սրվանձտյանց, էջ 128-129, նույնի «Մկրտիչ Նիկողոսյան...», էջ 289-290:

կարևոր դիրք գրավել»¹: Սակայն Արփիարյանը Չերազին վերագրում է բացասական դեր Վարժապետանոցի փակման գործում. «Պ. Մինաս Չերազ Միացյալ ընկերությանը տնօրեն ժողովին ատենապետ ընտրվելեն քիչ ետքը Վանի Վարժապետանոցը փակել տվավ 16 քվեով: Մեր ժամանակակից կյանքին էն խորին տրտմութեան էջերեն մեկը կհորինե Վարժապետանոցին փակման պատմութիւնը: ... Մեկնեցան Վասպուրականի գեղերեն հավաքված աշակերտները, տարտղնեցան Հայաստանի ուրիշ քաղաքներեն եկածները: Ցիրուցան եղավ ինչ-որ տարիներու ընթացքի մեջ այնքան աշխատութեամբ, այնքան զոհողութեամբ մեկիկ-մեկիկ հավաքված էր»²: Արփիարյանը մեղադրում է Չերազին, մտածելով, քանի որ նա դեմ էր եղել դեռևս 1878-ին՝ Արարատյան ընկերության ժամանակ Վարժապետանոցի բացմանը, ուրեմն օգտագործել էր իր ատենապետ ընտրվելու հանգամանքը և փակել տվել Վարժապետանոցը: Սակայն Ա. Ալպոյաճյանը այլ բացատրություն է տալիս այդ հարցին: «Մասիսը» 1881-ի հունիսի 24-ի համարում գրում էր, որ Ներսես Վարժապետյանն էր որոշել Վարժապետանոցի փակումը: Ըստ Ալպոյաճյանի, Չերազը պատրիարքի ցանկության սոսկ կատարողն էր: Արփիարյանի տեսակետի դեմ հանդես է եկել նաև ինքը՝ Չերազը, բացատրելով, թե Վարժապետանոցը դարձել էր ինտրիգների բուն և կառավարության ուշադրությունն էր գրավել իր «հակաթուրք ընթացքով», որի պատճառով վտանգի էին ենթարկվում մյուս կրթական կարևոր հաստատությունները³:

Վարժապետանոցի փակումը ծանր հարված հասցրեց «Միացյալի» հեղինակությանը, մանավանդ արևելահայերի աչքում: Երկրորդ շրջանի հաշվետվության մեջ, երբ նշվում էր նվիրատվությունների և հանգանակությունների ցուցակը, դիտողություն էր արվում. «Ռուսաստան, որ ժամանակ մը կմրցեր Պոլսո հետ ի մասին նվիրատվութեանց, ատենն մը ի վեր դադարեցուցած է յուր ձեռննդութիւնն: Ինչպես անցյալ տարի, այս տարի ևս պարտավորեալ ենք հայտնել այս դադարման շարունակութիւնը: Հուսալի է, թե ռուսահայ ազգակիցք, որոնց ազգասիրութիւնն ծանոթ

և ապացուցեալ է իրենց ձեռննդութենն և ուրիշ հայոց նման առատածեռն պիտի ըլլան, ինչպես եղան մի քանի տարի առաջ»¹: Իսկ Ա. Արփիարյանն առանց ակնարկելու, բացահայտ գրում է, որ արևելահայերի համակրանքը «Միացյալի» նկատմամբ խիստ նվազեց Վարժապետանոցի փակման առիթով²: Փորթուգալյանն ուզեց շարունակել այդ գործը փակված Վարժապետանոցի փոխարեն բացեց Կեդրոնական վարժարան, որի տնօրենը դարձավ ինքը: Երկու տարի շարունակ ծանր զոհողությունների գնով նա շարունակեց իր պատվավոր գործը, որին իրենց մասնակցությունը բերին այդ ժամանակի Վանի հոգևոր առաջնորդ Մկրտիչ խրիմյանը և ռուսական փոխիուպատոս, հայազգի զորավար Կոստանդին Կամսարականը: Սակայն երկու տարուց հետո Փորթուգալյանն ստիպված փակեց նաև Կեդրոնականը, իսկ փոքր ինչ անց թուրքական իշխանությունները նրան արտաքսեցին Վանից:

Միացյալ ընկերությունների գործունեության լայն ծրագիրը աստիճանաբար սեղմվում էր, գործունեության ոլորտները՝ նեղանում: Սակայն Հայաստանի կրթության համար նրանք շարունակեցին իրենց մեծ ու պատվավոր գործը: «Ազգանվեր հայուհյացը» «Միացյալին» էր հանձնել Հայաստանի իր վարժարանների խնամակալությունը, ծախքերի հայթայթելը թողնելով իր վրա:

Ծանր ժամանակաշրջան սկսվեց թե «Միացյալի» և թե մյուս կրթական հաստատությունների համար 1885-87 թթ. քաղաքական ժողովի՝ Հովհաննես Նուրյանի տնօրինության ժամանակ: Բ. Դռան նվիրյալ պաշտոնյան բոլոր ընկերությունների համար կազմական միօրինակ կանոնադրություն պարտադրեց, բոլորին էլ ենթարկելով պատրիարքարանի իրավասությանը: Թուրքական իշխանությունների համար ևս քաղաքականապես անբարեհույս նկատվեցին այդ ընկերությունների բացած վարժարանները և մանավանդ այնտեղ աշխատող ուսուցիչները: Տազնապալից 1885-86 թվերին ընկերությունների տեսուչներն ու ուսուցիչներն սկսվեցին ենթարկվել հարցաքննությունների, մատնվել դժվարությունների, կանգնել անեւանելի վիճակի առաջ և դադարեցնել իրենց աշխատանքը:

¹ Նոր կյանք, 1899թ., N 17, 1 սեպտեմբերի, էջ 270-271:

² Նույն տեղում, N 18, 15 սեպտեմբերի:

³ Ալպոյաճյան Ա., Մինաս Չերազ, էջ 105-106:

¹ Միացյալ ընկերությունը հայոց, Բ. Տեղեկագիր, Կ. Պոլիս, 1883, էջ 3-4:

² Նոր կյանք, Լոնդոն, 1899, N 18, 15 սեպտեմբերի:

1886թ. դեկտեմբերի 15-ին՝ միևնույն օրը, ձերբակալվեցին Միացյալ ընկերության ընդհանուր տեսուչ Մկրտիչ Սարգյանը՝ Ալաշկերտում և փոխտեսուչ Մարկոս Նաթանյանը՝ Մուշում: Երկուսն էլ առանց հարցաքննության և առանց իմանալու իրենց դեմ եղած մեղադրանքը երկար ժամանակ մնացին բանտում: Հետո երկուսն էլ աքսորվեցին առանց դատական վճռի¹:

Ձերբակալությունները հուսախաբություն առաջ բերին: Ներսես Վարժապետյանի մահից հետո պատրիարք հաստատված Հարություն Վեհապետյանը վարում էր զգուշավոր քաղաքականություն: Վախենալով խախտել իր դիրքը կառավարության աչքում՝ նա չհամարձակվեց անգամ ի նպաստ ընկերության դիմումներ անել կառավարությանը: Վերացավ ընդհանուր տեսուչի և փոխտեսուչի պաշտոնը: Դպրոցները վարում էին տնօրեն ուսուցիչները: Կամաց-կամաց սկսեցին հերթականությամբ փակվել աչքի ընկնող դպրոցները²: Մեծ գործ արեցին այդ բոլոր հասարակական-կրթական ընկերությունները բուն Արևմտյան Հայաստանի համար: «Եթե միայն Միացյալ, Ազգանվեր Հայուհյաց, Դպրոցասեր Տիկնանց ընկերություններուն աշխատութիւնները զմահատել ուզենք, պետք է մատնանշենք, որ 1876-են 1890, Հայաստան 60.000 են ավելի մանչ ու աղջիկ ծրիաբար կարդալ, գրել, հաշվել,

¹ Մկրտիչ Սարգյանը մեռավ 1900-ին Իզմիրի հիվանդանոցում, իսկ Մարկոս Նաթանյանը երկար ժամանակ աքսորում (Երուսաղեմ) մնալուց հետո ներման արժանացավ: (Տե՛ս Միացյալ ընկերությունը հայոց, եռամյա տեղեկագիր, 1908-1911, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 13):

² Միացյալ ընկերությունը այդպես փոքրիկ առկայծումներով շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1895-96 թթ. հայկական կոտորածները: 1896-ին Մաղաքիա Օրմանյանի պատրիարքության տարիներին Ազգային վարչության մեկ որոշումով պատրիարքարանն ստանձնեց Միացյալ ընկերության բոլոր գործառնությունները: Կազմվեց մի առանձին մարմին՝ «Խնամակալություն Միացյալ վարժարանաց» անունով և նրան փոխանցվեցին ընկերության բոլոր գույքերը ու բաց մնացած վարժարանների կառավարումը: Շուտով այս մարմինն էլ վերացավ և «Միացյալի» գործը իր գույքերով հանձնվեց նպաստից հանձնաժողովին: Հայ ժողովուրդն ապրում էր ծանր ճգնաժամային օրեր: Վարժարաններն ու ընկերությունները գոցված էին: 1908թ. Օսմանյան Սահմանադրության հաստատումից հետո վանեցի հայ վաճառական Հովհաննես Իսազուլյանը կոչով դիմեց հայությանը՝ վերահաստատելու «Միացյալ» ընկերությունը: Մի քանի օրվա մեջ այն վերակազմված էր: Սակայն կարճ տևեց այդ շրջանը ևս: 1912-ին ընդմիջտ փակվեցին: (Տե՛ս Միացյալ ընկերությունը հայոց, եռամյա տեղեկագիր (1908-1911), Կ. Պոլիս, 1912թ., էջ 13-16):

ազգային պատմության, գիտության սկզբունքները սորվեցան, ինչ որ տիրապետող կառավարութիւնը անկարող եղած էր իր գյուղացիներուն համար անելու»¹:

Միացյալի գործունեությունը բուն Արևմտյան Հայաստանում տվեց իր դրական արդյունքները: Հայկական կենտրոններում ևս սկսեցին կազմակերպվել ընկերություններ, որոնց միջոցներով և նվիրատվություններով բացվում էին վարժարաններ, նախակրթարաններ, դպրոցներ: Դպրոցական այդ շարժման պատկերը խիստ թերի կլիներ, եթե չանդրադառնայինք Արևմտյան Հայաստանի խոշոր նահանգների կրթական գործի կազմակերպմանը, այնքանով, ինչքան մեզ հնարավորություն են տալիս աղբյուրները:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Արևմտյան Հայաստանի ամենամեծ նահանգներից մեկը 1880-ականներին Վանի նահանգն էր: Եթե չհաշվենք Հեքիարիի սանջակը (գավառ), ուր սակավ էր հայ բնակչությունը, Վանի սանջակում մեծամասնությունը հայությունն էր: Դեռևս դարի երկրորդ կեսին՝ 1858-ին արևմտահայ նշանավոր հասարակական գործիչներից մեկի՝ Մկրտիչ Խրիմյանի ջանքերով, Վանի մոտակայքում գտնվող Վարազա վանքում բացվեց ժառանգավորաց վարժարան: Հրավեր կարդալով «հայաբնակ աշխարհի ամեն կողմերու որբ ու անտերունչ մանուկներուն» ընդունվել այդ դպրոցը, «Արծվի հզոր թևոց տակ եկան և պատսպարան գտան անտեր ու անտիրական մանուկներ...», որոց ամենուն տվավ անխտրապես լույս, որով և կյանք, շինել տալով ժառանգավորաց վարժարան մը, ժառանգել տվավ զայն բազմաթիվ կարոտ ուսանողաց, պատրաստեց ճոխ բանգարան և բացավ հայաբնակի իր առաջին մամլո թևերը և սկսավ նորեն բուռն գործությամբ լույս, որով և հույս սփռել հայաբ-

¹ Ալպոյաճյան Ա., Մինաս Չերազ, էջ 108:

նակի ամեն խավարին խորշերը, ուր տգիտութիւն կթագավորեր»¹, - այդպէս էր գրում նրա ժամանակակից Մանուել Միրախորյանը, որը 3 մասից բաղկացած իր «Նկարագրական ուղևորութիւնը» նվիրում էր Խրիմյանի անվանը, «որո կենաց կենդանի օրինակեն առած են յանձնանվիրութեան սրբազան դասերը, զորս անարատ պահել ուխտած են յավարտ իմ կենաց...»: Այդ ծոցից անգամ երևում է, թե ինչ մեծ ազդեցություն է ունեցել Խրիմյանի «Ժառանգավորացը», որի շրջանավարտները եղան հայտնի հասարակական գործիչներ, ուսուցիչներ, բանահավաքներ ու բանագետներ, ժողովրդին օգտակար ու պիտանի մարդիկ: «Ժառանգավորացը» մի ակոս բացեց Վասպուրականում, որը գնալով ավելի մեծացավ ու խորացավ²: Մինչ այդ Վանում բացված էին Քոլոզ Հովհաննեսի և Ավետիս Սահառունու դպրոցները, որոնք իրենց աշակերտներին սովորեցնում էին սաղմոս ու շարական, բավարարվում էին ու նոր կտարակարանների մեկնությամբ:

Խրիմյանի դպրոցը մի քայլ էր առաջ, ճիշտ է, նա «Ժառանգավորաց» էր, հոգևորականներ պատրաստող ուսումնարան, բայց ընդգծված աշխարհիկ շնչով, հայոց պատմության և գրչության, հայ մշակույթի ավանդույթներին նվիրածությամբ և ջերմ հայրենասիրությամբ: Վարդանի և Եղիշեի խոսում սովորներն էին ուղեկցում «Ժառանգավորացի» անդրանիկ սաներին և պատահական չէ, որ Արծվի «արժանընտիր» ծագերից մեկը՝ Սանդեց Հովհաննեսը իբրև մկրտության անուն վերցնում էր Ավարայրի հերոսներից մեկի՝ Գարեգին Սրվանձտյանցի անունը՝ իր ողջ կյանքով և գործունեությամբ ապացուցելով այդ անվանն արժանի լինելը:

60-ականների վերջին, 70-ականների սկզբին Վանում սկսում են ստեղծվել կրթական ընկերություններ: 1869-ին Հայնկույսներ թաղի վարժարանի շրջանավարտներն ստեղծեցին *Արծրունյան ընկերությունը*: Մի տարի առաջ քաղաքամեջի Հիսուսյան դպրոցի ավագ ուսուցիչ Սարգիս Գնունու նախաձեռնությամբ ստեղծվել էր *Անդրանիկ ընկերությունը*: Ա. Հակոբի թաղում բանաս-

¹ Միրախորյան Մ., Նկարագրական ուղևորութիւն ի հայաբնակ գավառս Արևելեան Տաճկաստանի, մասն Բ., Կ. Պոլիս, 1885թ., էջ 186:

² Մարամասն տե՛ս Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան, հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000, էջ 62-64:

տեղծ և ուսուցիչ Տիգրան Ամիրջանյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց *Քաջարծրունյան ընկերությունը*, իսկ Նորաշեն թաղում Ռուբեն Տեր-Հարությունյանի գլխավորությամբ՝ *Ուսումնասիրաց ընկերությունը*¹:

Այդ բոլոր ընկերություններն ունեին մի նպատակ, զարկ տալ հայաշունչ այդ քաղաքի դպրոցական կյանքին: Եվ նրանց ջանքերի շնորհիվ էր, որ դպրոցների քանակը անընդհատ աճում էր: Քանի գնում, այնքան աշխարհիկ էր դառնում դպրոցը, իսկ 80-ական թվականներին արդեն կային ձևավորված աշխարհիկ դպրոցներ, ուր կրոնը սոսկ մի առարկա էր և իր համեստ տեղն էր գրավում դասավանդվող առարկաների շարքում:

«Նկարագրական ուղևորության» հեղինակը 1880-ականներին Վանում նշում է հետևյալ վարժարանները: *Քաղաքամեջում* կար 2 դպրոց՝ արական և իգական: Արականը կոչվում էր Հիսուսյան. այնտեղ ուսանում էին 180-200 աշակերտ, բաժանված էր 2 մասի՝ ուսումնարանի և ծաղկոցի: Այդ դպրոցի համար հատուկ ուսուցիչ էր հրավիրված Կարինից՝ Այգեվարդ Ասլանյանը: Իգական վարժարանը կոչվում էր Շուշանյան, ուր սովորում էին 80-100 աշակերտուհիներ: Վարժարանը վեցամյա էր, սովորական առարկաների հետ ուսանում էին ձեռարվեստ և ասեղնագործություն:

Այգեստանի ամեն մի թաղն ուներ իր դպրոցը. Հայկավանքի վարժարանի աշակերտների թիվը ծնեռը և ամառը տատանվում էր 100-120-ից 50-60-ի: Ամենամեծ թաղը՝ Արարուցը, ուներ 2 դպրոց: Առաջինը՝ Ս. Մաթևոսյանը վեցամյա էր՝ 120 աշակերտով, իսկ երկրորդն ուներ ծաղկոց և նախակրթարան՝ 103 և 55 աշակերտներով:

Նորաշեն թաղն ուներ երկսեռ վարժարան 130 աշակերտներով, որոնցից 100-ը՝ աշակերտ, 30-ը՝ աշակերտուհի: «Դպրոցական շրջանը ութ տարվա բաժանված է, կա տեսուչ քահանա, որ բավական ջանադիր կերևի օր ըստ օրե ավելի բարեկարգելու տեղվույս նոր սերնդեան կրթական վիճակն»²: Ս. *Հակոբա* թաղն ուներ Ս. Ղուկասյան վարժարան, որի աշակերտների թիվը 140 էր,

¹ Տե՛ս Երամյան Հ., Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, Կ. Ա. Ալեքսանդրիա, 1929, էջ 88:

² Միրախորյան Մ., Նկարագրական ուղևորութիւն, մաս Բ, էջ 159:

բաժանված 11 (ԺԱ) դասարանի, աշակերտների մեծ մասը ուսումնարանի նախակրթարանի ծրագրերով էր առաջնորդվում:

Հայնկույսների թաղն ուներ 2 դպրոց՝ արական և իգական, համապատասխանաբար՝ 200 և 50 աշակերտներով: Արականը բաժանված էր 6 դասարանի, իգականը՝ 3: Թաղային վարժարանները բոլորը եկեղեցիներին կից ծխական դպրոցներ էին: Դրանցից բացի գոյություն ունեին նաև մասնավոր դպրոցներ, որոնցից առավել աչքի էր ընկնում Սկրտիչ Փորթուգալյանի ստեղծած *Կեդրոնականը*, որը գործել սկսեց Վարժապետանոցի փակումից անմիջապես հետո: «Միացյալ» ընկերության օգնության վերանալուց հետո, դպրոցի փաստական բյուջեն կազմվում էր Վանի ռուսական փոխիյուպատոս Կոստանդին Կամսարականի և Սկրտիչ Խրիմյանի տված գումարներով: Այդ վարժարանը Վանի կանոնավոր և առաջնակարգ դպրոցներից էր, ուսուցման առաջավոր մեթոդներով, ջերմ հայրենասիրական շնչով: Կեդրոնականի շրջանավարտները մեծ դեր կատարեցին քաղաքի հանրային կյանքում: Իսկ նրա ամենաակնառու սանը՝ Սկրտիչ Թերլեմեզյանը, եղավ մի ամբողջ ուղղության փաստական ղեկավարը ողջ արևմտահայ կյանքում: Սակայն այդ դպրոցը գործեց մինչև 1885թ.: Փորթուգալյանին Վանից հեռացնելուց հետո թուրքական իշխանությունները փակեցին Կեդրոնականը:

Մասնավոր դպրոցներից էր նաև Սանդիստյան վարժարանը, որն ստեղծվել էր դեռևս 1870-ին Գ. Սրվանձտյանցի ջանքերով¹, Կ. Պոլսում գտնվող պանդուխտ վանեցիների միջոցներով: Ստեղծվել էր կայուն ուսուցչական կազմ, մշակվել ուսուցման մանրամասն ծրագիրը: Դպրոցն իր գոյությունը պահեց երկար տարիներ: Հետագայում նրա բարերարը դարձավ Սկրտիչ Սանասարյանը, որը վարժարանին տրամադրեց մի գեղեցիկ շենք: 1884-ին վարժարանի անունը փոխվեց Մարիամյանի (Սանասարյանի մոր անունով):

Վանի հանրային կյանքում մեծ տեղ ուներ «Խնամատար» ընկերությունը: Այն ստեղծվեց ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապես հետո՝ 1878թ.: Ընկերության նպատակն էր խնամել, որբանոց ստեղծել պատերազմի արհավիրքներից հետո որբ մնացած

հայ մանուկների համար: 1879-80 թթ. իբրև պատերազմի հետևանք Վանում և շրջակայքում բռնկվեց ուժգին սով: «Խնամատար» ընկերությունը կոչերով դիմեց հայության բոլոր հատվածներին սովյալներին օգնության հասնելու համար: Կ. Պոլսում կազմվեց Սովելոց հանձնաժողով Վարժապետյանի ղեկավարությամբ, իսկ Վանում Սովելոց հանձնաժողովի նախագահը Սկրտիչ Խրիմյանն էր: Խնամատարի կոչերին առաջինն արձագանքեցին Գրիգոր Արծրունին, որ «Մշակի» միջոցով հանգանակություն կազմակերպեց հօգուտ Վասպուրականի սովյալների և ռուսահայ մեծահարուստ Սկրտիչ Սանասարյանը, որ 25.000 ռուբլի էր ուղարկել Կամսարականի ձեռքով «Խնամատարին» հանձնելու համար: Ընկերության գործադիր ժողովի ատենապետ Համբարձում Երամյանի խորհրդով այդ գումարը հանձնվում է Վասպուրականի սովելոց հանձնաժողովի նախագահ Ս. Խրիմյանին: Խնամատարը Վանում վարձած մի տան մեջ բացեց իր առաջին որբանոցը՝ 15 որբերով: Սովի ուժեղանալու ժամանակ Խրիմյանը և Սրվանձտյանցը խորհուրդ տվին Խնամատարի գործադիր ժողովին որբանոցը փոխադրել քաղաքից մեկ և կես ժամ հեռու դեպի արևելք գտնվող Կարմրվոր Ս. Աստվածածին վանքը, որն ուներ բավականին մշակելի հողեր և արոտավայրեր: Ընկերությանը հանձնվեց նաև Այգեստանի մոտ գտնվող Ս. Խաչի և Ս. Գրիգորի վանքերը¹:

1880թ. սեպտեմբերին Կարմրվոր վանքում Սովելոց հանձնաժողովի անդամների, Խրիմյանի և Սրվանձտյանցի ներկայությամբ մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ կատարվեց որբանոցի բացումը, նախկին 15 որբերին ավելացան ևս 10: Խնամատարն այդ ժամանակ արդեն ուներ 150 ոսկի դրամագլուխ, որը ծախսվեց գիշերօթիկ կազմակերպելու և սենյակների կահավորման համար: Դա առաջին գիշերօթիկ որբանոցն էր Հայաստանում՝ աշխարհական տարրերի հոգաբարձության ներքո: Բյուջեի բացը ծածկելու համար «Խնամատարը» առանց դերասանների, սիրողների իր խմբով բեմադրեց Տիգրան Ամիրջանյանի «Ուսյալ պանդուխտ» և «Կիկո-Մրտո» գործերը: Նման ձեռնարկումները փոքր ինչ թեթևաց-

¹ Տե՛ս Կոստանդյան Է., Սրվանձտյանց Գ., կյանքն ու գործը, էջ 44:

¹ Կոստանդյան Է., Ս. Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, էջ 304:

նում էին ընկերության նյութական հոգսերը: 1878-ի խանդավառության շրջանին սունկի նման հայտնված ընկերությունները 1880-81-ի հուսալքման ժամանակ հետզհետե ցրվում էին, կամ ձուլվում: 1882-ի ամռանը հերթը հասավ նաև Խնամատարին, որի վարչության մեջ աստիճանաբար մուտք էին գործել իրար հակամարտ տարրեր: Որբանոցը Կարմրավոր փոխադրված ժամանակ Յ. Երամյանը հրաժարվեց Գործադիր ժողովի ատենապետությունից, լիովին նվիրվելով կրթական գործին: Հասույթի աղբյուրները նվազել էին, անդամների մի մասը՝ հեռացել Վանից: «Խնամատարի» գործադիր ժողովը ցրվեց, իսկ ընդհանուր ժողովը չկարողացավ ընտրել նոր վարչություն: Մնացած անդամները խոստացան օգնել իրենց անդամավճարներով, բացառիկ նպաստներով և խնդրեցին Յ. Երամյանին միայնակ ստանձնել գործի ղեկավարությունը: Խրիմյանի հետ խորհրդակցելուց հետո Երամյանը տվեց իր համաձայնությունը¹: 1882-ի հոկտեմբերին որբանոց-վարժարանը նորից փոխադրվեց Վան՝ հիմնավորվելով Այգեստանի մի վարձու տան մեջ: Պողոս Նաթանյանը, Մանվել Միրախորյանը, Կարապետ Փիլիպոսյանը մեկ տարի ծրի դասավանդեցին վարժարանում: Տիգրան Ամիրջանյանը դասավանդում էր ֆրանսերեն և թուրքերեն, Տիգրան Փիրումյանը՝ բարձր դասարաններում մանկավարժություն: Նշան Գարասեֆեյանը՝ միսիոներական դպրոցի փոխտեսուչը և որբանոցի տնօրեն Յ. Երամյանը փոխադարձ համաձայնությամբ անվարձ դասախոսում էին, առաջինը՝ որբանոցում հանրահաշիվ և երկրաչափություն, երկրորդը՝ միսիոներական դպրոցում՝ ընդհանուր պատմություն: Կատարյալ կարգապահության, ուսուցման առաջադիմական մեթոդների շնորհիվ որբանոց-վարժարանը արժանանում է համընդհանուր համակրանքի և ճանաչման:

Ժողովրդի համակրանքից օգտվելով 1883թ. սկսած վարժարանն ընդունում է նաև թոշակավոր աշակերտներ, որից հետո վարժարանի աշակերտների թիվը անցավ 100-ից: Կրթական շրջանը 9 ամյա էր, 1888-ից հետո դարձավ 10-ամյա: Իր գոյության երկար տարիների ընթացքում աշակերտների 1/3-ը միշտ էլ ծրի ուսում էին ստանում, շատերը՝ ծրի գրեմական պիտույք, նույնիսկ

¹ Տես Երամյան Յ., Հուշարձան, հ. Ա, էջ 149:

սնունդ և զգեստ: Ուսման վարձը տալիս էին ըստ ունեցվածքի, կային աշակերտներ, որ վճարում էին սահմանված վարձի կեսը, 1/3-ը կամ 1/4-ը:

Կանոնավոր ծրագրով և ցույց տված արդյունքներով վարժարանն առաջնակարգ դիրք զրավեց և 1886-ից սկսած համարվեց Վանի բարձրագույն կրթական հաստատությունը, որի շրջանավարտներն իրավունք ունեին կրթությունը շարունակել եվրոպական համալսարաններում: 1888-ից գիշերօթիկ սաների կեսից ավելին ավարտեցին դպրոցը և այն վերածվեց ցերեկօթիկի: Չնայած տարբեր գյուղերից, մինչև իսկ Բաղեշից գիշերօթիկներ կային, սակայն նրանք իրենց ծախսով բնակվում էին բարեկամ ընտանիքների մոտ: 1884-ից սկսած Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտ Տիգրան Փիրումյանի առաջարկությամբ վարժարանում սահմանվեցին փորձնական դասեր բարձր դասարանների աշակերտների համար, որոնցից յուրաքանչյուրը շաբաթական մի քանի դասեր ուներ ցածր դասարանների մեջ: Դասերից հետո «հատուկ ժողովի մը մեջ թերի և լավ կողմերը մատնանիշ կընեինք՝ եզրակացություններ և բանավոր առարկություններ արձանագրելով: Տեսնելով այս դրության օգտակարությունը, հետագային սահմանվեցին, որ ամեն շաբաթ մեկ դասատու իր մեկ դասն ավանդե ի ներկայություն ուսուցչական խմբին, որ մանկավարժական հատուկ նիստի մեջ քննադատության ու գնահատության կենթարկեր դասի նյութը, քանակը, մեթոդը, ձևերը, կարգապահական միջոցները և այլն»¹: Իր գրաված դիրքով վարժարանը չէր ենթարկվում անգամ Վանի ուսումնական խորհուրդին: Մեկ անգամ, 1884-ին ուսումնական խորհուրդն ուզեց արգելել ամառային արձակուրդները, մինչ այդ ամառային արձակուրդ էին տալիս միայն միսիոներական դպրոցը և Փորթուգալյանի Կեդրոնականը՝ հուլիս ամսին: Այդ տարի Յ. Երամյանն էլ իր վարժարանին տվեց ամառային արձակուրդ: Ուսումնական խորհուրդը Վանի հոգևոր առաջնորդ Պողոս Մելիքյանի պաշտոնագրով արգելեց այդ արձակուրդը, իսկ վարժարանի տնօրենը չհամաձայնվեց դրան և արձակեց վարժարանի աշակերտներին: Դրանից հետո ամառային արձակուրդները դարձան ավանդական:

¹ Երամյան Յ., Հուշարձան, հ. Ա, էջ 154:

Վարժարանի գտած համակրանքն այնքան մեծ էր նույնիսկ օտարերկրյա հյուպատոսների մոտ, որ Կ. Կամսարականին փոխարինած ռուսական հյուպատոս Կոլյուբակինը, հյուպատոսարանի քարտուղար Միհրան Բաղդասարյանի միջոցով դպրոցին տրամադրեց հյուպատոսարանի համար վարձած մեծ շենքը¹։ Նրա համակրանքը այն աստիճանին հասավ, որ առաջարկեց տնօրենին շաբաթական երկու անգամ անվճար բարձր դասարաններում ֆրանսերեն լեզվով դասավանդել հանրահաշիվ և երկրաչափություն։ Վախենալով վարժարանը կասկածելի դարձնել կառավարության աչքում, Երամյանը հրաժարվեց մնան շահավետ առաջարկից։

1886-ին վարժարանը տվեց իր անդրանիկ շրջանավարտները՝ Մարտիրոս Նալբանդյան, Մամբրե Մկրյան, Լևոն Սարգիսյան, Հրանտ Գոնտաքճյան, Դավիթ Պողոսյան, Յուլակ Ամսարյան։ Դրանք բոլորն էլ համալրեցին նույն դպրոցի ուսուցչական կազմը։ Իր գոյության 37 տարիների ընթացքում (1878-1915) դպրոցը տվեց ավելի քան 3000 շրջանավարտ, այն ժամանակվա համար բավական ծանրակշիռ թիվ։ Վարժարանի շրջանավարտներին ջերմ ընդունելություն էին տալիս վաճառականները, արհեստավորների վարպետները, ազգային ու կառավարական պաշտոնյաները։ Շատերը փայլեցին մինչև իսկ իրավաբանական ասպարեզում։ Շրջանավարտներից տասնյակները ուսուցչություն արեցին Վանի այլ վարժարաններում²։

1880-ականների վերջերին ուժեղացան թուրքական կառավարության հալածանքները հայերի նկատմամբ։ Իրար հետևից կասկածելի էին համարվում բոլոր դպրոցները, փակվում էին մի մասը, փակվածներին նոր անուններով փոխարինում էին ուրիշները։ Նույնիսկ խոհական և չափավոր հայացքների տեր Հ. Երամյանը և իր վարժարանը ընկավ կասկածանքի տակ։ Երամյանին բանտարկեցին և երկու ամիս շարունակ հարցաքննում էին լուծված

«խնամատարի» հրատարակած հաշվետվության, բռնագրաված իրերի մեջ Գամառ-Քաթիպայի «Ազատ երգերը» հայտնաբերելու համար։ Կասկածանքի չենթարկվելու համար մնան ընկերությունների ու վարժարանների տնօրենները իրենց ողջ գրագրությունները հանձնում էին կրակին կամ թաղում հողի տակ։

Վանի տնտեսական կյանքում մեծ դեր խաղաց նաև Վարագում 1880-ի նոյեմբերին խրիմյանի ջանքերով բացված *Երկրագործական վարժարանը*, որը տեսչության հրավիրեց հայտնի գյուղատնտես Նշան Մաղաթյանին։ Առաջին անգամ ինքը՝ խրիմյանը, Եվրոպայից բերել տվեց երկրագործական նոր գործիքներ՝ հերկելու, ցանելու, հնձելու և կալսելու համար։ Նրա օրինակով ուրիշ կալվածատերեր ևս բերել տվեցին մնան գործիքներ։ խրիմյանի այս ծեռնարկին սատար եղան Կամսարականը, նրա միջոցով ռուսահայ մի քանի հարուստներ, Վանի հայ հարուստները, Կ. Պոլսի ազգային շրջանակի հանրահայտ անձինք։ Իր գոյության ընթացքում վարժարանը փոփոխություններ մտցրեց Վանի երկրագործության և կաթնատնտեսության մեջ, սակայն վարժարանի տնտեսական միջոցների պակասը խրիմյանին գցում էին ծանր կացության մեջ։ Պոլսահայ հարուստները մի փոքր նպաստ տալու համար նամակներով նրան անընդհատ հանձնարարում էին խնայող լինել և չվատնել դրամը։ խրիմյանի պատասխան նամակից երևում է նրա՝ գործելու անվարան կամքը, ամենածանր պայմաններում անգամ ելքը գտնելու նրա անկոտրում բնավորությունը, նրա գիտելիքների լայնությունն ու խորությունը¹։ Սակայն այդ ամենը քիչ էին գործի շարունակության համար։ Պոլսում ստեղծված հատուկ հանձնաժողովը, հայ հարուստները աստիճանաբար հեռու քաշվեցին և գործի ծանրությունն ընկավ խրիմյանի ուսերին²։ Դպրոցի բացման երրորդ տարին այն իր գոյությունը պահպանում էր միայն Վարագա վանքի եկամուտներով և խրիմյանի՝ իբրև նախկին պատրիարքի ստացած 20 ոսկի ամսաթոշակով։ Հոգեկան անձկության պահին՝ 1883-ին հրաժարվելով Վանի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից և իր փոխարեն առաջնորդություն հրավիրելով Պողոս Մելիք-

¹ Նույն տեղում, էջ 262։

² 37 տարի շարունակ վարժարանը իր գոյությունը շարունակեց միակ անձի՝ Համբարձում Երամյանի տնօրինությամբ, սկզբում կոչվելով որբանոց, մինչև 1888-ը, ապա որբանոցի վարժարան, իսկ 25 ամյակից՝ 1904թ. կոչվեց հիմնադրի անունով Երամյան վարժարան։

¹ ԳԱԹ, խրիմյանի ֆ., 1 բ, գ. N 51, նաև էջմիածին, 1986թ. N 3-4, էջ 49-50։

² Կոստանոյան է., «խրիմյան...», էջ 304-309։

յանին, որի դեմ երկար ժամանակ պայքար էր մղել այդ պաշտոնից հեռացնելու համար, Խրիմյանը մեկուսացավ Վարագում և առաջին գործը եղավ փակել երկրագործական վարժարանը, որի մասնագետների աշխատավարձը տալը մեծ բեռ էր Խրիմյանի ուսերին, վանքի եկամուտներին:

Վանում գոյություն ուներ նաև *միսիոներների բացած վարժարանը* արական, իգական մասնաճյուղերով: Միսիոներական գործի ընդհանուր ղեկավարը Վանում դոկտոր Ռեյնոլդսն էր, որը հակված էր աշակերտներին տալ ապագային կրթություն, սակայն, հակառակ նրա ջանքերի, նույնիսկ այդ դպրոցների սաները ջերմ հետաքրքրություն են ցուցաբերում ազգային պատմության նկատմամբ: Սկզբնապես նախատեսված էր այդ դպրոցներում դասավանդել միայն կրոն և լեզուներ՝ հայերեն, թուրքերեն, անգլերեն, Ամերիկայի աշխարհագրություն, թվաբանություն և տարրական գիտելիքներ երկրի մասին: Ելնելով իրավիճակից, տեսչությունը հարմար գտավ հայոց պատմության դասավանդումը ևս: Միսիոներական դպրոցում և՛ աղջիկների, և՛ տղաների մոտ բարձր դասարաններում հայոց պատմություն էր դասավանդում Համբարձում Երամյանը: Աշակերտ-աշակերտուհիները մեծ եռանդով ուսանում էին այդ առարկան, տարեվերջյան քննությունների ժամանակ դոկտոր Ռեյնոլդսը և իգական վարժարանի տեսչուհի Գրեյս Քեմպլը տեսնելով իրենց սաների ազգասիրական խանդավառությունը, դադարեցրին հայոց պատմության և Հայաստանի աշխարհագրության (դասատու՝ Մարտիրոս Նալբանդյան) դասավանդումը: Սակայն հետագայում հենց ինքը՝ Ռեյնոլդսը ստիպված մտցրեց դասավանդվող առարկաների մեջ և՛ հայերենը, և՛ հայոց պատմությունը, ավելացնելով նաև ֆրանսերենը:

Ժամանակի գործիչներից մեկի վկայությամբ Վանում կար տաս դպրոց 1650 աշակերտով, որից 300-ը՝ իգական, 1350-ը՝ արական: Ուսուցիչների թիվը 40 էր, դպրոցների տարեկան ծախսը՝ 600-700 օսմանյան ոսկի¹:

1880-ականներին դպրոցներ բացվեցին նաև ողջ Վասպուրականի տարածքով: Ճիշտ է, դա հնարավոր չէ անվանել դպրոց-

ների լայն ցանց, սակայն մի բան ակնհայտ է՝ սկսվել և վերելք էր ապրում ազգային գաղթոնքը, որի արտահայտությունը հենց դպրոցական կյանքի աշխուժացումն էր: «Նկարագրական ուղևորության» հեղինակը, որ ոտքով շրջել էր Արևելյան Տաճկաստանի, այսինքն Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ գավառները, ըստ թուրքական վարչական բաժանման *Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի* վիլայեթները, ամենուր արձանագրել է դպրոցների վիճակը: Վանի վիլայեթի տարբեր սանջակներում արձանագրվում են տարբեր փաստեր, կան գավառներ, որ ընդհանրապես դպրոց չունեն: Օրինակ, *Կարճկանի գավառի* բոլոր գյուղերն ունեն եկեղեցիներ, բայց ոչ մեկը դպրոց չունեն:

Գավաշ գավառի գլխավոր գյուղը Նոր-գյուղն էր, որն ուներ «անճաշակ եկեղեցի, նմանօրինակ դպրոց, ուր կրնակին անախորժ թռչուններ և ոչ թե կուսանին գյուղի մանուկներ, որք ցավ է ըսել օրն ի բուն փողոցները և անասնոց գոմերու անկյունները կղեգերին ի ժամավաճառ»¹:

Հայոց ծորի գավառի գյուղերի կրթական վիճակը արձանագրելիս միայն նշվում է Նոր գյուղի Ծաղկոցի քիչ թե շատ տանելի վիճակը: Դպրոցի ուսուցիչը վանեցի մի «պարկեշտ երիտասարդ է, որ յուր զարգացմամբ գոհ կընե զուսանողս»:

Մյուս գյուղերը՝ Առեղ, Հնտստան, Խեք, Հերմերա, Անկշտանց, Կղզի, Խառնուրդ, Ներքին և Վերին Պժնկերտ, Խոսպ, Հիրժ, Գզըլ-Թաշ (Կարմրաքար), Քերծ և այլ գյուղեր (անվանումները կարելի է շարունակել), դպրոց չունեին, կար ուսման անհագ ցանկություն, խոպան արտը սպասում էր մշակողի, սակայն՝ «գործ կա, գործող չկա», չկան միջոցներ դպրոց բացելու համար, ավելի շուտ՝ չկան կիրթ և զարգացած ուսուցիչներ:

Սիա Խոշար գավառը (նույն Վանի նահանգից), բաղկացած 80 գյուղից, 30.000 բնակչով, որից 20.000-ը հայեր են, մնացյալը՝ քուրդ, ասորի, եզդի: Գյուղերի մեծամասնությունը չունեն դպրոցներ, իսկ որտեղ դպրոց կա՝ «մի խեղճագույն ծաղկոց և մի ամենախեղճ ուսուցիչ, որո ուղղութեան հանձնած են գյուղիս (Հյուրթուկ) 25-30 մանուկներ, զվարթ ու առողջ, որոնց զարգացման վիճակը

¹ Միրախորյան Մ., Նկարագրական ուղևորություն, մաս Բ, էջ 176:

¹ Նույն տեղում, մասն Ա, էջ 108:

շատ ցավալի է»¹: *Խոշարի* 33-35 հայկական գյուղերը մեծ մասամբ անդադրոց են, բացառություն են կազմում *Արծակ* գյուղը, ուր Խրիմ-յանը բացել էր մի գեղեցիկ վարժարան, որի ուսուցիչը Վարագա ժառանգավորացի սաներից էր և *Խառակոնիսը*, ուր Միացյալ ընկերությունները բացել էին նախակրթարան՝ ռուսահայ մեծահարուստ Մկրտիչ Սանասարյանի ծախքով:

Աղբակի գավառն ուներ 20.000 բնակիչ, լրիվ կեսը՝ հայ, մնացածը՝ քուրդ, ասորի, հրեա: Գավառի 80 գյուղերից շատ քչերը դպրոց ունեին, իսկ ունեցողներն էլ գտնվում էին թշվառ և ողբալի վիճակի մեջ: Սորատեր գյուղն ուներ «մի ողորմելի ծաղկոց կամ ավելի ստույգ կլինի կատարյալ խամրոց ասել, ուր կխամրին առաքելոց թվով 12 կայտառ ու կլոր մանուկներ, հանձնված մի «ճարտար» մանկավարժի, որպես իրենք կանվանեն»²:

Նույն վիճակն էր գավառի գյուղերի մեծ մասում՝ Պապլասան, Բարս, Հայոց Մրիպա, Ամպիկ, Խոնջալիս, Խաշնոց, Հասփստան: Այս գյուղերում ևս բացակայում էր դպրոցը: Գյուղական առողջ ու կայտառ մանուկները երեկոյան դպրոցից վերադառնում են թոշնած ու գունատ, որովհետև չկան գործիմաց ուսուցիչներ, չկան հայրենասեր հոգիներ և «գործելու կերպին հմուտ գործավորներ»:

Դրությունը ավելի մխիթարական չէ *Վան-Տոսպ գավառում*՝ օրինակ՝ Վանին այնքան մոտ գտնվող Ավանց գյուղում բարեկարգ եկեղեցու կողքին գոյություն ունի «խավար վարժարան», Ծվստան գյուղում կար դպրոցի երկհարկանի շենք, որը փակ էր ուսուցիչ չլինելու պատճառով³: Ուրեմն բացասական երևույթները կարելի էր դասակարգել հետևյալ կերպ: Նյութական միջոցների պակասության պատճառով գյուղացիները չունեն դպրոցի շենք: պատահում է, որ կա դպրոցի շենքը, չկա ուսուցիչ: Այլ դեպքում՝ ուսուցիչը տգետ է և աշակերտներին առաջնորդում է «կույր մտքը»: Մի այլ վայրում դպրոցական շենքը զուրկ էր տարրական հարմարություններից՝ գրասեղաններից, նստարաններից և կայտառ մանուկները այնտեղ դառնում են «կորամեջք», թոշնում ու

խամրում են: Պատահական չէ, որ ժամանակակիցը հաճախ ծաղկոցներն անվանում է «խամրոցներ»: Պակասում են նաև դպրոցական դասագրքերը: Նույն դասարանում աշակերտները օգտագործում են իբրև դասագիրք ով ինչ ունի. «գործիմակ»՝ շարականի մի կտոր, *Նարեկեն* «*Չայն հառաչանաց*» թուղթ մը, *ժամագրքեն* «արի տեր օգնեա ինձ» թերթ մը, «Գործոցեն»՝ Պողոսի այլափոխության մի քանի պարբերությունը, և ոմանց ձեռք Ավետարան աշխարհաբար, զայս ամեն կանվանեն դասագիրք, ուղղության վերա չեն խոսիր, ըստ որում ինքնին մակաբերելի է շատ ոյուրավ, ինձ գալով ես ավելի ուրախ կլինեի, եթե հարցմանս պատասխանը «դպրոց չկա» լիներ, վասնզի, երբ չկան կայեն ավելի օգտակար լինի ուղևորն իրավունք չունի՝ ցավ զգալ այսօրինակ ծաղկոցի վրա»¹:

Ահա թե ինչի կարիք ունեին Արևմտյան Հայաստանի գյուղական ծաղկոցները, նախակրթարանները և բարձրագույն վարժարանները: Ժամանակակիցների քննադատական սլաքները ուղղվում են գավառներում եղող ամենահարմարավետ շենքերի՝ վանքերի վրա, որտեղ կարելի էր բացել գիշերօթիկ վարժարան Հայաստանի որբերի համար (որ պակաս չեն դժբախտաբար), «սակայն ու՞ր վարժարան, ու՞ր կամք, ուր անշահասեր հմուտ գործիչ»²: Այդպիսի վանքերից է Կռունկ Ս. Աստվածածինը Վան-Տոսպ գավառում, Գրիգոր Նարեկացու վանքը, մանավանդ Աղթամարի կաթողիկոսի տնօրինության տակ գտնվող դպրոցը: Խաչատուր կաթողիկոսը, որի թեմի մեջ հաշվվում էին 25 մեծ ու փոքր վանքեր, որոնց շարժական ու անշարժ ունեցվածքը օգտագործելով կարելի էր բանալ բարձր կարգի վարժարան, չէր ուզում իր շուրջը տեսնել զարգացած անձնավորությունների: Իր փոխանորդը՝ Խիզանցի Հակոբ եպիսկոպոսը, որ մղում էր տվել դպրոցական գործին, չեզոքացված էր: Այդ հարուստ կաթողիկոսը պահում էր մի անշուք վարժարան, ցնցոտիազգեստ 20-25 աշակերտ: Այդ վանքերի վանահայրերին և նրանց ծավալած գործունեությունը համեմատելով Վարագա վանքի և նրա վանահոր՝ Մ. Խրիմյանի գործունեությանը, զգում ենք վերջինի հայրենասիրությունը, անշահախնդրությունը,

¹ Նույն տեղում, մասն Բ, էջ 20:

² Նույն տեղում, էջ 57:

³ Նույն տեղում, էջ 221:

¹ Նույն տեղում, մասն Գ, էջ 47:

² Նույն տեղում, մասն Բ, էջ 228:

առաջադիմական հայացքները: «Նյութապես հույժ աղքատ, այլ բարոյապես շատ հարուստ Վարազի հետ բաղդատմամբ»¹ մյուս վանքերը ներկայացնում են նրա հակապատկերը:

Վանի նահանգի *Քաջբերունի* (Արճեշ) գավառի 38-40 հայկական գյուղերում հազիվ 3-4 գյուղ վարժարան ունեն, մնացյալները զուրկ են դպրոցից, նույնիսկ այն ունենալու գաղափարից²: Նույն իրավիճակն է տիրում պատմական *Խոռխոռունիքում*՝ *Արժկե և Ախլաթ գավառներում*: «Լուսավորության կայծ մ'անգամ այս կողմերու հայոց միտքերուն այցելութիւն դժբախտաբար չէ տված, ամենք առանց դպրոցի և առանց գրի: Ամբողջ գավառիս մեջ 3-4 հատ ծաղկոցներ հազիվ կան, որք չկայեն ավելի կարեկցութեան արժանի պատկեր կկրեն»³:

Ինչպես տեսնում ենք, առկա է դպրոցական կյանքի որոշ աշխուժացումը: Դպրոցներ կան քաղաքներում, գավառական կենտրոններում: Տեղական ուժերով և Միացյալ ընկերությունների ջանքերով ստեղծված այդ փոքրիկ օջախները, սակայն, հեռու էին բավարար լինելուց, դրանք մի փոքրիկ կայծեր էին խավար գիշերում, կամ մի կաթիլ՝ անգրագիտության համատարած օվկիանոսում:

ՏԱՐՈՆ-ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ

Թուրքական վարչական բաժանումով Բիթլիսի նահանգ: Կենտրոնը Մուշ քաղաքն էր, որը հնուց ի վեր համարվել է հայ ազգային-ազատագրական շարժման կենտրոն: Տարոնում էր գտնվում Իննակյան կամ Գլակա վանքը, որը հետագայում ստացել էր Ս. Կարապետ անվանումը: Դեռևս Դովհան Եպիսկոպոսի ժամանակ վանքը դարձել էր ազգային միասնության, ազատագրական շարժումների կենտրոնատեղի: XIX դարի 2-րդ կեսին այն Արևմտյան Հայաստանի ամենամեծ վանքերից մեկն էր, հայտնի իր հասույթներով, մեծ կալվածքներով, ստացած եկեղեցական բազմաթիվ հարկերով, Արևելյան Հայաստանից ժամանած ուխտավորների մեծ

բազմությամբ և առատ նվիրատվություններով: Սակայն այդ ողջ հարստությունը մսխում էր հոգևոր և աշխարհիկ ֆեոդալների մի խումբ՝ Վարդան աղա Մամիկոնյանի գլխավորությամբ: 1860-ին Վ. Պոլսո հայոց պատրիարքարանը Մ. Խրիմյանին է հանձնում Ս. Կարապետի վանահայրությունը և Տարոնի թեմի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը¹: Նոր առաջնորդի հետ Տարոն է մեկնում նրա ամենամտերիմ զինակիցը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը: Տարոնում Խրիմյանը սահման է դնում տեղի հոգևորականների անհագ ախորժակին, հաստատում է Տնտեսական խորհուրդ, նրա իրավասությանը ենթարկում վանքի եկամուտների տնօրինությունը: Սկսվում է սուր և անհաշտ պայքար տեղի հոգևոր և աշխարհիկ ցեղերի ու նոր եկած վարդապետի միջև: Խրիմյանը չի ընկրկում այդ պայքարի ընթացքում: Նրան հաջողվում է Ս. Կարապետի վանքում բացել նոր ժառանգավորաց վարժարան, որի տնօրեն ուսուցիչն է դառնում Գարեգին Սրվանձտյանցը: Նախկին սանը, այժմ օգնականը, շրջում է Մշո դաշտի գյուղերը և դպրոցներ բացում՝ դրանք ապահովելով ուսուցիչներով, դասագրքերով և գրենական պիտույքներով: Դպրոցներ են բացվում բոլոր վանքերում, Վերին ու Ներքին Բուլանըխներում, Վարդոյի գյուղերում, Մանազկերտում, սբ. Դովհանես, սբ. Առաքելոց, սբ. Դանիել վանքերում: Մինչև իր պատրիարքության շրջանը (1869) Խրիմյանը և Սրվանձտյանցը լուսավորական լայն գործունեություն են ծավալում Տարոնում: Սակայն այդ ամենը ընթանում է համառ և երկարատև պայքարի ուղիով: Հակառակորդները խտրություն չեն դնում պայքարի միջոցների մեջ, անգամ անհաջող մահափորձ են կատարում Խրիմյանի դեմ, քաղաքական ամբաստանություններ են հղում Բ. Դուռը՝ նրան որակելով իբրև պետության դավաճան, հայ ազգին ապստամբության հրահրող անձնավորություն: Օտյան ազդեցիկ գերդաստանի օգնությամբ Խրիմյանին հաջողվում է արդարանալ Ազգային ժողովի և պատրիարքարանի առաջ, մինչև իսկ 1869-ին հասնել պատրիարքական աթոռին: 60-ականների «ժառանգավորացի» աշակերտները, որոնց մի մասը 1870-ականներին դարձել էին վարդապետ, մյուս մասը՝ վարժապետ, ցրվեցին գյուղերում, սկսեցին դպրոցներ բա-

¹ Երամյան Հ., Դուշարջան, հ. Ա, էջ 196:

² Միրախոյան Ս., նույն աշխ., մասն Գ, էջ 26:

³ Նույն տեղում, մասն Գ, էջ 40:

¹ Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան..., էջ 113-116:

նալ, տարրական գիտելիքներ տարածել հայ մանուկների մեջ: Սկզբում տներում, օդաներում, նույնիսկ ախոռներում փոքրաթիվ մանուկները տեղի քահանայի կամ վարժապետի ղեկավարությամբ սովորում էին կարդալ ու գրել: Աստիճանաբար ժողովրդի գիտակցության մեջ հասունանում էր դպրոցների համար հատուկ շենք կառուցելու գաղափարը: 80-ականներին կառուցվում են հատուկ դպրոցական շենքեր:

Մուշն ուներ հայկական հինգ թաղ՝ Վերին թաղ, Չորոց թաղ, Ս. Մարինե թաղ, Բրուտի թաղ, Ջիգրաշենի թաղ: Ամեն մի թաղն ուներ իր եկեղեցին, իսկ ամեն եկեղեցուն կից կար ծխական վարժարան, կամ ծաղկոց-վարժարան, որ երբեմն կանոնավոր, երբեմն ընդմիջումներով գործում էր Մուշում անուն հանած ուսուցիչներով: Այդ ուսուցիչներից առանձնապես հանրաճանաչ էին Հարդեն վարժապետը Ս. Մարինեի թաղի վարժարանում, Առաքել Զյուրդմեյդանցի և Թադեոս վարժապետները Վերին թաղում, Հովհաննես Բարսեղյանը՝ Բրուտի թաղում, Ստեփան Տեր-Պարսամյանը, որ 5 տարի դասավանդեց Ջիգրաշենում, ապա՝ Վերին թաղում: Չորի թաղի մեջ նշանավոր էին Մելքոն և Աբո վարժապետները, Սարգիս վարժապետ Բալալյանցը և ուրիշներ: Այս ուսուցիչների մեծ մասն իրենց կրթությունն ստացել էր Ս. Կարապետի ժառանգավորաց դպրոցում: Դպրոցասեր-Արևելյանը, որ իր գործունեության կենտրոնն էր դարձրել Տարոնը, որոշեց Կեդրոնական նախակրթարան բանալ Մուշում: Այդ նպատակի համար 1878-ի աշնանը Մուշ հասավ Փիլիպոս վարժապետը իր քահանա հոր և Հովհաննես եղբոր հետ: Գրիգորիս Ալեքսանյան եպիսկոպոսը, որ այդ ժամանակ Տարոնի հոգևոր առաջնորդն էր, խորհուրդ տվեց նրանց Ս. Մարինե թաղի նորաշեն դպրոցը հատկացնել Կեդրոնական վարժարանին: Քաղաքի 5 թաղերի երեխաները շտապեցին ցուցակագրվել Կեդրոնական ընդունվելու համար: Վարժարան ընդունվեցին նաև շրջակա գյուղերից եկած բազմաթիվ պատանիներ: Պարզ ընթերցանությունը Կեդրոնական ընդունվելու պայմանն էր: Շատ շուտով դպրոցի աշակերտների թիվն անցավ 100-ից: Դասավանդման ամենամեծ նորությունը ընդգծված աշխարհիկ ուղղությունն էր: Սաղմոսն ու ժամագիրքը փոխարինվեցին մկան, կատվի ու շան մասին առակներ պատմող, հեշտ կարդացվող գրքերով:

1879-ին Կ. Պոլսից Մուշ մեկնեց Մկրտիչ Սարըյանը (որ Միացյալ ընկերությունների առաջին տեսուչը եղավ հետագայում): Փաստորեն Մշո Կեդրոնականի առաջին տեսուչն էր Մկրտիչ Սարըյանը: Նա Պոլսի Կալաթա-Սերայի Լիցեյի շրջանավարտներից էր, հայրենասեր մի անձնավորություն, որը մեծ զարկ տվեց Կեդրոնականին: Նրա օրոք դպրոցը տեղափոխվեց Չորո թաղի երկհարկանի, բարձրահայաց, ընդարձակ և լուսավոր շենքը, դպրոցական մեծ հարմարություններով: Դասատուներ սկսեցին գալ Պոլսից, խարբերդի եփրատ կոլեջից: Առաջին անգամ հաստատվեց օրական վեցժամյա դասատվությունը:

1883-ին դպրոցը տվեց իր անդրանիկ շրջանավարտները: Միացյալի ուղարկած լավագույն ուսուցիչներից էր Համբարձում Պերպերյանը, Կ. Պոլսի Պերպերյան վարժարանի շրջանավարտ, որը հանձն առավ նվազագույն վճարով գալ Մուշ և զբաղվել մանկավարժությամբ: Հետզհետե լուծվեց շրջակա գյուղերին մանկավարժներով ապահովելու խնդիրը: 1883-84-ի շրջանավարտները մեկնում են գյուղերը՝ նոր բացված դպրոցներում ուսուցչություն անելու: Առաջին շրջանավարտներն էին՝ Տիգրան Վարժապետյան, Մկրտիչ Մանուկյան, Սարգիս Բղեյան, Արշակ Հայկունի, Արիստակես Փոթիկյան, Գևորգ Մարգարետունի, Աբրահամ Թեճեինյան, Ստեփան Գալաճյան, Վահան Ամատունի, Վահան Բորոյան, Արամ Հայկազն և ուրիշներ: Բացառությամբ Սարգիս Բղեյանի, որ ընդամենը մեկ տարի իրեն նվիրեց ուսուցչության, մյուսները բոլորը մեկնեցին գյուղերը և իրենց ողջ կյանքը նվիրեցին մանկավարժությանը: Կեդրոնական վարժարանի տարբերությունը մինչ այդ եղող դպրոցներից մարմնամարզության դասերն էին. ուսուցիչը նախկին զինվորական ղեղազործ Մկրտիչ Թյուքեյանն էր: Համաչափ քայլերը, ձեռքի շարժումները, մարզանքները վատ արձագանք էին տալիս տեղի մոլեռանդ թուրք ամբոխի մեջ, տեղիք տալով այն մեկնաբանության, թե «հայերը զինվորություն կտորվին»:

«Միացյալ» ընկերության Մուշում ստեղծած նորություններից կարևոր էր նաև առաջին իգական վարժարանը, որ ստեղծվեց «Ազգանվեր հայուհիացի» ծախսերով, նրա ուղարկած շնորհալի ուսուցչուհու՝ Ակուլինեի դասատվությամբ և «Միացյալի» անխոնջ տեսչի մեծ ջանքերով: Սարըյանի կարգադրությամբ Ս. Մարինե

թաղի եկեղեցուն առընթեր շենք կառուցվեց և այնտեղ հաստատվեց իգական վարժարանը: Բոլոր թաղերի աղջիկներն շտապեցին ցուցակագրվել դպրոցի սանուհի դառնալու համար: Հենց առաջին տարին աշակերտուհիների թիվն անցավ 150-ից: Ամենից առաջ նրանք սկսեցին գրել կարդալ սովորել, ապա անցան ձեռագործի, կար ու ձևի, անեղնագործության դասերի: Պոլսից եկած ուսուցչուհու օգնականները դարձան Կեդրոնականի ուսուցիչները ևս, մանավանդ հայտնի էր Ավետիս Մարգարետունին՝ հայասեր և հայրենասեր մի ուսուցիչ, որ իր օրինակով վարակում էր մյուսներին¹:

1880-85 թթ. եղան Մշո Կեդրոնական վարժարանի և այլ դպրոցների ծաղկման ու բարգավաճման շրջանը: Տասնամյակի երկորդ կեսից թուրք կառավարության հալածանքները հայկական դպրոցների նկատմամբ ստացան որոշակիորեն ձևավորված պետական քաղաքականության բնույթ: 1885-ին Մ. Սարգյանի և Մ. Նաթանյանի բանտարկությունը մեծ հարված հասցրեց կրթական գործին: Մ. Սարգյանին փոխարինելու եկավ Համբարձում Պերպերյանը, որը շուտով դրվեց այնպիսի պայմանների մեջ, որ ստիպված հրաժարական տվեց և մեկնեց Կ. Պոլիս 1886թ.: Նրան փոխարինելու եկավ Միհրան Տամատյանը, որ հաճնցի Գևորգ Էրմեքճյանի և վանեցի Հայրապետ ճանիկյանի հետ կազմեց մանկավարժական խորհուրդ, օգտվելով տեղական ուժերի մեծ օժանդակությունից: Նոր ուսուցիչները, որ գալիս էին տարբեր վայրերից, չէին կարողանում երկար դիմանալ: Կառավարության նպատակն էր աստիճանաբար փակել դպրոցները, արգելել հայության կրթական զարթոնքը, այդ պատճառով էլ ուսուցիչները մեկ-մեկ հեռանում էին Մուշից: Թուրքերեն դասավանդելու պատրվակով թուրք դասատու էր մտցված Կեդրոնական վարժարան, որը կառավարությանը հաղորդակից էր դարձնում դպրոցի ներքին անցուղարձին: Ամենափոքր առիթով կասկածանքի էին ենթարկվում ուսուցիչները և հեռացվում էին դասատվությունից: Մինչև նոր ուսուցիչ ճարելը տվյալ առարկան մնում էր առանց դասավանդման և դպրոցի աշխատանքը խիստ անկանոն բնույթ էր ստանում: Չնայած այդ խոչընդոտներին Մուշում և շրջակայքում բացվում էին նորանոր դպրոցներ, գյուղա-

կան փոքրիկ նախակրթարաններ: Շրջակա բոլոր վանքերում բացվում են գիշերօթիկ վարժարաններ, իսկ Ս. Թարգմանչաց վանքում, որը գտնվում էր Մուշից հարավ արևելք (Առաքելոց վանք) բացվում է երկրագործական վարժարան: Անհրաժեշտ գործիքների մի մասը մեծ զոհողությամբ ճարվեց Կ. Պոլսից և ուղարկվեց: Մեծ թվով աշակերտներ ընդունվեցին երկրագործականը, բայց այդ օգտակար ձեռնարկությունը ունեցավ ընդամենը մեկ տարվա կյանք՝ նյութական միջոցների խիստ պակասի պատճառով այն դատապարտվեց փակվելու: Հետաքրքիր է մի փաստ. Մուշի, Տարոնի, Սասունի ուսուցիչների մեծ մասը դարձան ազգային ազատագրության պայքարի մարտիկներ. առանց առանձնահատուկ մտադրության ժողովրդին հրահրել խռովության կամ ապստամբության, այս գյուղական հեզ մանկավարժները մարդկային տարրական պայմաններ և ապրելակերպ էին պահանջում, աշխատում էին գյուղացիների մեջ ներշնչել մարդկային արժանապատվության գաղափարներ, որը կառավարության կողմից որակվում էր իբրև ըմբոստություն:

Բիբլիսի վիլայեթի գլխավոր քաղաքներից էր *Բիբլիսը*: Այդտեղ հայերն ունեին և՛ եկեղեցի, և՛ դրան կից ծխական վարժարան: Քաղաքի կրթական գործին մեծ զարկ է տալիս Բիբլիսի առաջնորդական փոխանորդ Մեսրոպ վարդապետ Մոկացյանը՝ Խրիմյանի գինակիցներից մեկը, Վարազա ժառանգավորացի նախկին ուսուցիչը:

Վիլայեթի կարևոր քաղաքներից էր Սդերոզը, որի հայությունը կորցրել է իր մայրենի լեզուն և խոսում էր միայն արաբերեն, թուրքերեն, երբեմն էլ քրդերեն: «Միացյալ» ընկերության կառուցած նախակրթարանը մեծ չափով օժանդակում է մայրենիով վերստին խոսելուն: Վիլայեթի մեծ գյուղերից էր Մշո Խասս գյուղը, որն իր բարեկեցիկ լինելու համար էր կոչվել *Խաս*: Այդ գյուղից գաղթած մեծաքանակ պանդուխտներից է կազմվել Կ. Պոլսի Խասգյուղ թաղամասը: 80-ականներին գյուղը կորցրել էր իր նախկին շուքն ու փայլը: Այդ մեծ գյուղը «դպրոց մը ունի, որ գրեթե չունին»: Նույն վիճակն էր տիրում նաև իր մեծությամբ և բնակչությամբ Խասս գյուղին զիջող, սակայն դարձյալ մեծ Ռնդուան հայկական գյուղը, որն ուներ «խավար մը եկեղեցի մի, չորս քահանա՝ հին սերնդեան

¹ Բդեյան Ս. և Մ., Հարազատ պատմություն Տարոն, 1962, Գաիիրե, էջ 20:

պատկանող և մի Ծաղկոց, որ շատ ստույգ կլինի կոչել խամրոց, ուր արդարև կթառամին 30-40 կայտառ մանկանց ծաղիկ կյանքեր»¹: Այդ գյուղը ևս արաբախոս էր: Բնակիչներն ունեին ընտիր ծիրքեր, բարի էին և քաջ, աշխուժ և կայտառ ոգով, բայց այդ հատկությունները մնացել էին «անմշակ առ ի չգոյե լավ մանկավարժի ու հոգևոր առաջնորդի»: Տեղացի «ժողովուրդը արեգական լուսեն զատ ուրիշ լույս տակավին տեսած չունեն: Նրանք ինքնաբերաբար կազմել են «Անձնվեր» ընկերությունը, որը լավ կազմակերպողի դեպքում կարող էր տալ դրական արդյունքներ, սակայն՝ «գործ կա, գործող չկա, ու՞ր կարգադրիչ և ու՞ր առաջնորդ գործի»:

Ախլաթի գավառում ևս չկար ոչ մի դպրոց: Թեղուտ գյուղում ձեռնամուխ են եղել դպրոցական շենքի կառուցման, սակայն մեծ խնդիրը դասատու ճարելն էր: Առանձնապես չէր տարբերվում մահ նախկին Հացեաց գավառը՝ Վերին և Ներքին Բուլանդխները: Կոփը Վերին Բուլանդխի գլխավոր գյուղն էր, բաղկացած 300 տուն հայից՝ «ողորմելի մտոք և բարեպաշտ զգացումներով»: Գյուղի նախակրթարանը գավառի առաջինը լինելու հավակնությունն ուներ, այնտեղ ուսանում էին 50-60 աշակերտներ, դասատուն երիտասարդ էր, առաջադիմական գաղափարներով: Սակայն լավի կողքին պետք է մշել. միջոցների պակասության պատճառով փակվել էր Ս. Դանիել վանքի բարձրագույն նախակրթարանը, Մեծիտլու գյուղի վարժարանը ևս՝ «յուրյանց կույր մտաց լուսատու ճրագն մարած է»: Շեյխ-Յաղուպ գյուղի Ծաղկոցի շենքը շատ անհարմար էր, միայն ամառվա համար, իսկ ձմեռը աշակերտները մակաղում էին մի որևէ ախոռի անկյուն, անասունների շնչով տաքանալու և պարզ դասատուի մտքով առաջնորդվելու: Քիչ շատ բարեկարգ վարժարաններ ունեին Շիրվանշեխը, Համզաշեխը, Յոթնջուրը, Թեղուտը: Սակայն ամեն տեղ մի թերություն կար. մի տեղ շենքն էր վատ, մյուս տեղ ուսուցիչը՝ անկարող, մի այլ տեղ՝ դասատուն «կզոհացնե ուսանողաց միտքերն, միայն թե անբավական էր 50-60 մանուկներ նայելու»: Ներքին Բուլանդխում ևս կային գյուղեր, որ դպրոց չունեին՝ Բսանք, Կոդակ, Ակրակ, Շեյխ-Վալի, Բրզաշեն, Բոստաքենդ, Ապըլպուհար, Ցրոնք: Դպրոցի բացակայության պատճառ

ով տգետ քահանաներն էին կամ նյութական միջոցների սղությունը: Սակայն կային մահ բարեկարգ գյուղեր, Լիզ, Ապրի, Ատկոն, Խոշկելտի, ուր հասել էին «Միացյալի» և ժառանգավորացի սաները, հիմնել վարժարաններ, նախակրթարաններ ու ծաղկոցներ: Բայց այդ բոլորը հեռու էր բավարար լինելուց, որովհետև հազարների մեջ միայն տասնյակներն էին, որ հաճախում էին դպրոց, հաղորդակից դառնում տարրական գիտելիքների:

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔ ԿԱՍ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳ

Խիտ հայկական բնակչություն ունեցող Էրզրում քաղաքը 1828-29 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ զգալիորեն պարպվեց հայ բնակչությունից: Մոտավորապես 80.000 հայ գաղթեց Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկաս: Դարի ընթացքում ևս 2 անգամ Էրզրումը և Բարձր Հայքը դարձան պատերազմի թատերաբեմ. 1853-56 թթ. և 1877-78 ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ: Չնայած այդ բոլորին, քաղաքը և շրջակայքը պահում էր իր հայկական դիմագիծը: Ծիշտ է, քաղաքում գերակշռող թուրքական տարրն էր, սակայն առևտուրը և արհեստները գտնվում էին հայերի ձեռքին: Դեռևս 60-ականներից այնտեղ գոյություն ուներ քաղաքի մայր վարժարանը՝ Արծնյան վարժարանը: 1862-69 թթ. որոշ ընդհատումներով Կարինի բոլոր վարժարանների լիազոր տեսուչ է հաստատվում Գարեգին Սրվանձտյանցը, որն իր գործի բերումով հաճախ ընդհարվում էր վիճակի հոգևոր առաջնորդ, պահպանողական մտայնության տեր Հարություն Վեհապետյանի հետ¹: 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ռուսների հաղթական ավարտը ապահովեց ռուսների մի քանի ամսվա ներկայությունը Կարինում: Այդ հանգամանքը խթանիչ ազդակ եղավ Կարինի հայության համար: Ստեղծվեցին մշակութային մի քանի ընկերություններ՝ «Ղևոնդյանց», «Մամիկոնյանց» և «Բարձր Հայոց» մշակութային ընկերությունները, որոնց նպատակն էր զարկ տալ

¹ Միրախորյան Մ., մշվ. աշխ., մասն Ա, էջ 67:

¹ ԳԱԹ, Սրվանձտյանց Գ.ի ֆ., II բ. գ. 65., Կոստանդյան Է., Գարեգին Սրվանձտյանց, էջ 44-45, «Մանգունեի էֆեիար», 1869, N 995, «Մշակ», 1892, N 145-146:

կրթական գործին, երիտասարդության ազգային դաստիարակությանը: 1880-ին այդ մշակութային ընկերությունները ապրել էին այլ ձևափոխում, նրանք ստացել էին «Վարդանանց», «Ուսումնասիրաց», «Դպրաց» և «Ընթերցասիրաց» անունները: 1880-ի Կարնո առաջադեմ երիտասարդությունը ընդվզում է պահպանողական առաջնորդ Վեհապետյանի դեմ: Հարություն եպիսկոպոս Վեհապետյանը 21 տարուց ավելի անխախտ էր մնացել Կարնո հոգևոր առաջնորդի պաշտոնում: Նորազարթ երիտասարդությունը նրան համարում էր ամեն մի առաջադիմական գործի խոչընդոտ և ժամանակի պահանջներին անհամապատասխան անձնավորություն:

Պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին առաջադրվում է նոր հոգևոր առաջնորդ ընտրելու հարցը: Ժողովուրդը երեք ընտրելիներ ուներ իր ցուցակում՝ Մ. Խրիմյան, Գ. Սրվանձտյանց և Մ. Օրմանյան: Վերջինս նոր էր վերադարձել Հայաստանեայց եկեղեցու գիրկը, աչքի էր ընկնում հանրային կյանքում գրաված իր դիրքով, կրթության բարձր մակարդակով¹: Ներսես Վարժապետյանի հրահանգով միանգամից նա դարձավ առաջին և միակ ընտրելին: Նրա ընտրությունը շրջադարձ եղավ Կարինի կրթական և հանրային կյանքի համար: Գիտական լայն պատրաստություն ունեցող, կոչումով ուսուցիչ այս հոգևորականը իր առաջնորդության ողջ ընթացքում զբաղվում է Կարնո շրջակայքի դպրոցների բարեկարգությամբ: Անձամբ ստանձնելով Կարնո ազգային վարժարանների տնօրինությունը՝ Կարին է հրավիրում ունակ և հմուտ ուսուցիչ-ուսուցչուհիների:

Այդ ընթացքում վերոհիշյալ չորս մշակութային ընկերությունները՝ «Վարդանանց», «Դպրաց», «Ուսումնասիրաց» և «Ընթերցասիրաց», Մ. Օրմանյանի խորհրդով միանում են և կազմում «Բարձր հայոց միությունը», որի ընդունած կանոնները «Մասիսը» խոստանում է հրատարակել իր հաջորդ համարներում², որը սակայն չի կատարում: Ընկերությունը բացում է իր ընթերցարանը և կիրակնօրյա դպրոցը՝ հասակավորների, մեծ մասամբ արհեստավոր դասի համար: Ընթերցարանի ճակատին մեծ և գեղեցիկ տառե-

րով հայտ է փակցվում՝ «Ընթերցարան Բարձր հայոց», վերջին բառերը դժգոհության տեղիք են տալիս և նահանգապետը հրահանգում է ջնջել դրանք¹: Ընկերությունը իր հովանավորությունը տարածում է նաև տեղի հայկական դպրոցների վրա:

80-ականներին Կարինում դեռ հարատևում էր *Արծնյան մայր վարժարանը*² ընդարձակ և հարմարագույն շինությամբ: Արական այդ վարժարանում սովորում էին 6-15 տարեկան 600-650 պատանիներ: *Երկրորդը՝ Դռիփսիմյանց դպրոցն էր*, ուր ուսանում էին 6-13 տարեկան աշակերտուհիներ: Գոյություն ուներ նաև Չայդարա թաղի երկսեռ վարժարանը, որի աշակերտ-աշակերտուհիների թիվը հասնում էր 140-150: Սակայն Կարինի ամենահռչակված դպրոցը դարձավ Մկրտիչ Սանասարյանի ծախքով 1881-ին հիմնված բարձրագույն վարժարանը, որի աշակերտները մեծ մասամբ գիշերօթիկ էին, կային թոշակավոր աշակերտներ, որոնք խիստ համեստ գումար էին մուծում սովորելու համար, իսկ մեծ մասը ծրիավարժ աշակերտներ էին: Վարժարանի գլխավոր ուսուցիչները Սանասարյանի ծախքով կրթություն էին ստացել Գերմանիայում²: Դպրոցն ուներ իննամյա ուսման շրջան, որը համապատասխանում էր Գերմանիայի միջնակարգ դպրոցների աստիճանին: Բաղկացած էր նախակրթարանից (ուսման տևողությունը 3 տարի) և կրթարանից (տևողությունը 6 տարի): Դպրոցն ուներ նաև հատուկ արհեստանոց, որտեղ աշակերտները սովորում էին զանազան արհեստներ:

¹ Մասիս, 1881, N 2833:

² Մկրտիչ Սանասարյան - ռուսահայ առևտրական և դրամատեր, բնիկ վանեցի, մանկությունից Կովկաս փոխադրված: Ցանկանում է իր ողջ հարստությունը կտակել ազգին: Կ. Եզանի խորհուրդով իր հարստությունը մտադրվում է տալ արևմտահայերի համար կրթված ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով արևելահայ առաջադեմ ուսանողներից Գևորգ Աբուլյանին, Սեդրակ Մանդինյանին, Փիլիպպոս Վարդանյանին, արևմտահայերից՝ Պողոս Դելիյանին, Սարգիս Սողկյանին և Դովսեփ Մաղաթյանին ուղարկում է Գերմանիա՝ Լայպցիգի համալսարանում ուսանելու: Ավարտելով ուսման շրջանը 1882-ին վերադառնում են և սկսում աշխատել Սանասարյան վարժարանում: Սանասարյանը մեռնում է Փարիզում 1890-ին, դիակը փոխադրվում է թաղվում է Թիֆլիզում: Դպրոցը հասութաբեր կալվածքներ ուներ Կ. Պոլսում: 1915թ. հայկական եղեռնից հետո թուրքական կառավարությունը գրավեց Սանասարյանի բոլոր կալվածքները: Դպրոցը փակվեց ավելի շուտ:

¹ Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5000:

² Տե՛ս Մասիս, 1880, N 2758:

1885-ին Սկրտիչ Սանասարյանը գալիս է Կարին իր հիմնած վարժարանի կացությունը քննելու: Դրանից հետո վարժարանի հնարավորություններն ավելի են մեծանում:

1880-ականներին էր բացվել նաև *Աղբալյան դպրոցը*՝ Սկրտիչ Աղբալյանի ծախքով: Աշակերտների թիվը հասնում էր 100-ի: Քաղաքում գոյություն ուներ նաև կաթոլիկ հայերի երկու վարժարան՝ արական և իգական՝ «Լազարիթս» և «Անարատ հղության»: Ուսուցիչները կաթոլիկ կրոնավորներն էին և աշխատում էին աշակերտներին տալ ապագային կրթություն: Բազմաժանր թաղի մեջ կար նաև բողոքականների երկսեռ վարժարան:

1880-ականներին Կարինում հիմք է դրվում նաև Կեդրոնական վարժարանի շինության գործին: 1888-ին ավարտվում է կառուցումը և բացվում է Կեդրոնական վարժարանը, որը դառնում է Ազգային ամենամեծ վարժարանը, իսկ Սանասարյանը վերածվում է երկրորդական դպրոցի, հիմնականում պատրաստելով ուսուցչական կադրեր: 1887 թվ-ից սկսած առանձնակի վերելք է ապրում Կարինի կրթական կյանքը: Այդ ժամանակ ազգային վարժարանների տնօրենը Գևորգ Զիլինկիրյանն էր, որն իր շուրջը համախմբեց Սանասարյանի և Կեդրոնականի ուսուցիչներին, նոր կյանք մտած, ավարտած երիտասարդներին և միասին զգալիորեն բարձրացրին Կարինի հանրային կյանքի մակարդակը: «Սանասարյանը» և Կեդրոնականը 1880-ականների վերջին Կարինի Ազգային դաստիարակության ամենամեծ հնոցներն էին և պատահական չէ, որ նրանք իրենց վրա գրավեցին տեղական թուրք իշխանությունների կասկածը ու անվստահությունը: «Սանասարյան» դպրոցի արհեստանոցը նկատվեց իբրև զինագործարան, ուր երիտասարդները զենք ու զրահ են պատրաստում, իսկ հոգևոր առաջնորդարանը՝ զինապահեստ: Երկու հաստատություններն էլ ենթարկվեցին մանրամասն խուզարկության: Այդ առիթով էր, որ տեղի ունեցավ 1890-ականի սկզբին Երզրումի հայտնի ցույցը, բանտերը լցվեցին բազմաթիվ անմեղ երիտասարդներով: Կրթական գործի բազմաթիվ կազմակերպիչներ ստիպված թողեցին Կարինը, հեռացան կամ Կ. Պոլիս կամ Կովկաս: Հեռացողների մեջ էր նաև Գևորգ Զիլինկիրյանը: 1880-ականների կրթական վերելքը սկսեց որոշակի անկում ապրել 1890-ականների սկզբին:

Դպրոցական գործը համեմատաբար աշխուժանում է նաև ողջ նահանգում: Կարնո գավառի հայկական գյուղերի թիվը հասնում էր մինչև 50-ի, որտեղ հաստատված էին դպրոցներ: Բազմա-հայությամբ առաջինը Կան գյուղն էր, որին շրջականերում անվանում էին նաև Մայր գյուղը: այն ուներ կանոնավոր ծաղկոց՝ 120-ի մոտ աշակերտներով, որից 25-30-ը իգական սեռից: Ծաղկոցներ ունեին Օձնի, Զիթահող, Ագարակ (Էգրեկ), Մուտուրկա, Դվնիկ գյուղերը: Բոլոր ծաղկոցները երկսեռ էին: Բայց բոլորը չէ որ կանոնավոր էին: Դվնիկի ծաղկոցը շատ ողորմելի էր, Օձնիի դպրոցը՝ խիստ հետամնաց: Իսկ որպես տիպական երևույթ գյուղերի մեծ մասը զուրկ էին դպրոցներից, այդ գյուղերի ցուցակը մեծ է և անսպառ՝ Ումուտում, Կրիչք, Արծաթի, Զինիս, Ըղտածոր, Թիթկիր, Դինարիգոմ և այլ գյուղեր:

Բաբերդը նահանգի աչքի ընկնող քաղաքներից էր: Ուներ 2 հայկական դպրոց, արական և իգական: Աշակերտների թիվը հասնում էր մինչև 250-ի: Դպրոցների շենքերը հարմարավետ էին, լուսավոր: Դասատուները անձնվեր էին, տեղացիները՝ բարվոք նյութական վիճակի տեր, սակայն հոգևոր առաջնորդ Կյուրինցի Կարապետ վարդապետի և տեղի բնակչության միջև եղող վեճերի և տարածայնությունների պատճառով դպրոցներն անկում են ապրում:

Բասեն գավառում դպրոցները կամ բացակայում էին, կամ գտնվում անմխիթար վիճակում: Գավառի կենտրոնը Հասան-Կալե (Դարոյնք) գյուղաքաղաքն էր, որն ուներ մի խղճուկ ծաղկոց «փրկչյան» անվամբ, ընդամենը 10 աշակերտով: Թեկուզ և խղճուկ ու սակավաթիվ սովորողներով, բայց ծաղկոցներ ունեին հայկական գյուղերից Հերթևը, Թորդանը, Կուտապաշը, Հագիպատը, Կամուրջը, Կերեկը, և 18 գյուղեր: 150-ի հասնող աշակերտներ ունեին Պաշգեղը, Ալիճագրակը, Եղանը¹: Ծխավու (Սխավետ) գյուղն ուներ «մի ողորմելի ծաղկոց, որի շենքի տակ ոչ թե մարդ, այլ անասուններն անգամ պահել առողջապահական կանոնին դեմ է»²:

¹ Սրվանձոտյան Գ., Երկեր, հ. 2, էջ 479-80:

² Սիրախորյան Մ., Նկարագրական ուղևորություն, մասն Ա, էջ 31:

Ոչ մի բանով աչքի չէր ընկնում նաև *Խնուս* գավառի դպրոցական-կրթական իրավիճակը: Նույն թերություններն ամեն տեղ են: *Ղարաչորան* մեծ գյուղն ուներ հարմարավետ շենքով մի նախակրթարան: Աշակերտները աշխուժ էին և կորովով լի, ունեին մի ուսուցիչ, մակարդակը՝ բավարար և գոհացուցիչ, սակայն 50-ի չափ աշակերտները մի ուսուցչի էին հանձնված, որը դատապարտված էր նաև կառավարչություն անելու:

Գյուլանտուկի նախակրթարանը ևս գտնվում էր բարեկարգ վիճակում, աշակերտների թիվը ծնեռը և ամառը մնում էր նույնը, զարմանալի մի երևույթ, որ գյուղում 4 տարի շարունակ ուսուցչություն էին անում երկու երիտասարդ՝ Մ. Խրիմյանի օրով բացված Ս. Կարապետի ժառանգավորացի սաներ Խորեն Մկրտչյանը և Մկրտիչ Մուրադյանը, երկուսն էլ որակյալ, ազնիվ, իրենց պարտքը ճանաչող անձինք:

Խնուս բերդաքաղաքում գործում էր ընդամենը մեկ դպրոց, «ուր 100 մանուկներ կուսանին անորոշ ուղղության ներքև, այլ գովելի ձիքերով»¹: Նույն գավառի *Չևիրմե* գյուղի նախակրթարանը բացել է «Միացյալ» ընկերությունը տեղացիների ծախքով, իսկ դպրոցական պիտույքները մատակարարում է ընկերությունը: Շենքը անհարմար է դպրոցի համար, իսկ ուսուցիչը՝ Գրիգոր Տոնավետյանը անձնվեր, զարգացած մի անձնավորություն էր, որին տեղացիները համարում էին իրենց առաջին լուսավորիչ: Դպրոցներ ունեին նաև *Խոզլու*, *Կարաքյոփրու*, *Քաղքիկ*, *Խալիլ-չավուշ* գյուղերը. վերջինիս աշակերտները «ավելի արեգակնային լույս կտեսնեն, քան թե մտային»²: Դրանք լավ վիճակն են, մնացած գյուղերը զուրկ են դպրոցներից: Իսկ այդ ցուցակը մեծ է՝ Ելփիս, Դուման, Կոպալ, Աղջամեղիք, Մարուֆ, Ենի-Քյոյ, Խարթ և շատ ու շատ ուրիշ գյուղեր:

Դերջանի գավառի հայկական գյուղերի մեծ մասն ունեին գյուղական ծաղկոցներ, աշակերտների թիվը տատանվում էր 150-ից (Բազառիձ), 100՝ (Սարիղայա, Կոթեր, Փիրիչ), 50՝ (Հողեկ, Ապրանք, Մանց, Ծաղկարի) մինչև անգամ 10 հոգի (Խաչիկյան Գոմ,

¹ Նույն տեղում, մասն Գ, էջ 113:

² Նույն տեղում, էջ 121:

Մյուս Հերանի, Մուրոյի գոմ) և այլն: Շատ քիչ գյուղեր կային, որ Ծաղկոցից էլ զուրկ էին (Բուն, Խախ, Գոմկա, Կալեր, Միատուն և այլն): Սակայն դա չէր նշանակում, թե գավառում դպրոցական գործը գտնվում է անհրաժեշտ բարձրության վրա:

Նույն իրավիճակն է Սպերի և Կիսկիմի գավառներում¹: Սպերի վարժարանն ուներ 26 աշակերտ, իսկ Կիսկիմինը՝ 50: Վերջինիս գյուղերի թվում են հայ կաթոլիկների գյուղեր՝ Մոխուրկուտ, Կրման, Արեգին, Կարմրիկ և այլն, զուրկ էին ծաղկոցներից, վարժարանների մասին էլ խոսք չկար:

Նահանգի քաղաքներից էր Կամախը (Քեմախ)², գավառի կենտրոն, որի Տրդատյան ծաղկոցում սովորում էր ընդամենը 28 աշակերտ: Գյուղեր կային, որ ունեին ավելի բարեկարգ ծաղկոցներ, քան գավառի կենտրոնը: Իրանցից էին Գոմերը, Վարին և Վերին Բազառիձները, Հողուսը, Մեծ և Փոքր Արմտանները (200-100 աշակերտներով), Թեղուտը: Բայց դրանց կողքին կային նաև գրագիտության լույսը անգամ չտեսած գյուղեր, վայրեր, որ բավարարվում էին սոսկ «արեգական լույսով» (Հափշտա, Տանծիկ, Չափարք, Քարտուկ և այլն):

Բայազետի գավառական³ կենտրոնը համանուն քաղաքն էր Արամյան ծաղկոցով 150 աշակերտով. մյուս գյուղերի ծաղկոցները համեմատաբար փոքրաթիվ աշակերտներ ունեին:

Ղարաքիլիսեի գավառում գործում էր Հայկազյան վարժարանը 60 աշակերտով, Ալաշկերտի (Թոփրագ Կալեի) վարժարանն ավելի բարեկարգ վիճակում էր՝ 80 աշակերտով: Ինչպես երևում է թվարկումից, Էրզրումի նահանգում գործը ավելի լավ էր կազմակերպված: Գավառներն ունեին ծաղկոցներ, իսկ կենտրոնական քաղաքը՝ Էրզրումն ուներ եվրոպականին հավասար մակարդակի վրա գտնվող նախակրթարաններ և վարժարաններ:

¹ Սրվանձույանց Գ., Երկեր, հ. 2, էջ 505-506:

² Նույն տեղում, էջ 493:

³ Նույն տեղում, էջ 499:

Կազմակերպվեց ավելի ուշ. 1880-ին այն անջատվեց Տիգրանակերտի նահանգից և դարձավ առանձին նահանգ: Լուսավորական, կրթական, դպրոցական շարժումը և ազգային ինքնագիտակցության վերելքը Խարբերդում սկսվում է 1860-ական թվականներից: Մինչ այդ, դարի առաջին կեսի վերջերից Խարբերդում բուն էին դրել ամերիկյան միսիոներական ընկերության անդամները:

Ամերիկյան օտար առաքելության ժողովական քաղաքական հարանվանությունը, որ կազմվել էր 1810-ին Բոստոնում, 1819-ից որոշեց Թուրքիան դարձնել իր գործունեության ասպարեզը: Թուրքական կառավարությունը կտրականապես արգելեց նրանց գործունեությունը մահմեդականների շրջանում: Դրանից հետո միսիոներները հաղորդեցին իրենց ղեկավարներին, որ «ամբողջ Թուրքիո մեջ միայն հայերն էին, որ պատրաստ էին օգտվելու ավետարանական ուսուցումներեն»: Աստիճանաբար նրանք իրենց հանգրվանները հաստատեցին Տրապիզոնում, Այնթապում, Էրզրումում, Տիգրանակերտում և ապա 1852-ին՝ Խարբերդում, որը դարձավ նրանց ամենահաստատուն կայաններից մեկը: Նրանք սկզբում հայտարարեցին, թե չեն հետապնդում հայերի մեջ անջատ եկեղեցի ստեղծելու նպատակ, այլ բավարարվում են սոսկ աշխարհաբար նոր կտակարանի տարածմամբ. որոշ ժամանակ անց ամերիկյան այդ առաքելությունը հայերի մեջ ստեղծեց բողոքական-ավետարանական եկեղեցի՝ հար և նման ամերիկյան եկեղեցիների ծխակատարություններին: Չնայած նախնական սառը և անհյուրընկալ ընդունելությանը, որ ցույց տվին Խարբերդցիները ամերիկյան առաջին միսիոներ Ջորջ Վաշինգտոն Դենմորին, այնուամենայնիվ նրան հաջողվեց սկզբում գնել մի փոքր շինություն, և 1857-ին բացել նախակրթարան հայ մանուկների համար: Կարճ ժամանակ անց թուրքերը նրան հեռացրին Խարբերդից, նրան փոխարինելու եկան հայախոս Գրոսբի Յուլիյը, Բարնամը ընտանիքներով: Միսիոներների մուտքը Խարբերդ կատարվեց այնպիսի մի ժամանակ, երբ ժողովրդի մոտ 90%-ը գտնվում էր համակ անգրագիտության մեջ, երբ գոյություն չուներ անգլիական

ծխական դպրոցներ: Անգրագիտության դեմ պայքարը, ուսման անհազ ծառավը Խարբերդի հայությանը զցեց միսիոներներ գիրկը, նրանց դարձնելով բողոքականներ: 1853-1878 թթ. քսանհինգ տարվա ընթացքում բացվեցին երկսեռ դպրոցներ՝ նախակրթարաններ ու վարժարաններ, սակայն նրանց հիմնական առաքելությունը մնում էր պատրաստել բողոքական պատվելիներ՝ հոգևոր առաջնորդներ, իրենց դավանանքը տարածելու համար: Այդ ընթացքում միսիոներներն ընդլայնեցին իրենց գործունեության ոլորտը Խարբերդի դաշտից մինչև Քուրդիստանի սահմանները: 1878թ. պարոն Յուլիյը ին հաջողվում է Ամերիկայում կատարած մեծ հանգանակության շնորհիվ Խարբերդում բացել «Արմենիա» կոլեջը: 34 աշակերտ ընդունվում են կոլեջի չորս դասարանները: Այդտեղ ուսուցչական հմուտ գործունեությամբ աչքի են ընկնում պրոֆեսորներ Մ. Մելքոնը, Գ. Շմավոնյանը, Դ. Էնֆիեճյանը և Դ. Սվազյանը: Կոլեջում դասավանդում էին հանրահաշիվ, երկրաչափություն, բնագիտություն, աստղաբաշխություն, բուսաբանություն, կենդանաբանություն, գյուղատնտեսություն, հանքագործություն, ժողովրդական տնտեսություն և ձեռներեցություն, ամերիկյան գործնական դաստիարակություն¹: Ինչպես երևում է դասավանդվող առարկաների թվարկումից, ուսանողներին հեռու էին պահում հայ ժողովրդի պատմության, գրականության և մշակույթի հետ շփումից: Նրանք ստանում էին լիովին ապագային կրթություն, ուր տիրող անգլերեն լեզուն և գրականությունն էր: Կոլեջը գիշերօթիկ էր: Խարբերդի շրջանների՝ Տիգրանակերտի, Արաբկիրի, Բալուի, Բերրիի, Քղիի և այլ վայրերի վարժարաններն ավարտած երկսեռ աշակերտներն ընդունվում են կոլեջ: Երկու տարի հետո, կոլեջը տալիս է իր անդրանիկ շրջանավարտները՝ թվով տաս հոգի՝ Պ. Գազանճյան, Ա. Պողոսյան, Ն. Թենեքեճյան, Կ. Պեռլյոթուրյան, Դ. Կարապետյան, Գ. Գրիգորյան, Ա. Շմավոնյան, Մ. Եղիշյան, Գ. Գալենքերյան, Խ. Նահիգյան: Նրանց ուղարկում են շրջակա քաղաքներում ուսուցչություն անելու: Միսիոներների ջանքերին հակառակ կոլեջ է թափանցում նաև հայեցի դաստիարակությունը: Ժամանակի ընթացքում, սկզբում՝ խիստ գաղտնի, ապա աստիճանաբար՝ ազա-

¹ Ծիզմեճեան Մ., Խարբերդը և իր զավակները, Ֆրեզնո, 1955, էջ 130:

տությամբ, կոլեջի ուսանողները հաղորդակցվում են հայ գրականության գոհարներին, իսկ ամենօրյա շփումը և կապը ժողովրդի տարբեր խավերի հետ կոլեջը դարձնում են ազգային գիտակցության վերագործունի օջախներից մեկը: Հետագայում շրջանավարտներից մեկը խոստովանում է. «Մեր ավետարանը եղիշեն էր, մեր օվկիանը՝ Օռվքը, մեր հերոսները՝ Վարդանը և Ասլանը»¹: Այդ ուղղության համար էլ կոլեջն արժանանում է թուրք կառավարության անվստահությանը: Նույնիսկ մարմնամարզության դասերի ժամանակ օգտագործվող երկար աշակերտական փայտերը Մեզիրեի Միրալայի կողմից ենթարկվեցին մանրամասն քննության և Վալի փաշայից հրաման ստացվեց չօգտագործել նման գործիքներ և զենքի հետ նմանություն ունեցող որևէ առարկա: Բանը հասավ նրան, որ 1888-ին կառավարությունը փոխեց կոլեջի անունը, վերանվանելով այն Եփրատ կոլեջ, նույնիսկ փոխեցին 8 տարի առաջ տրված ավարտական վկայականները, որպեսզի ջնջվի Արմենիա անունը: Չնայած իրենց հակազգային ջանքերին, միսիոներների հիմնադրած երկսեռ վարժարանները և այնուհետև Արմենիա-Եփրատ կոլեջը դրական դեր կատարեցին խարբերդի և շրջականների դպրոցական գործին ի նպաստ:

1860-ականներից աստիճանաբար սկսվում է խարբերդի ազգային կրթական շարժումը. սկզբում բացառապես միսիոներներին հակադրվելու և ժողովրդին բողոքականության ճիրաններից ազատելու համար, ապա իսկապես կրթական-դպրոցական գործը ազգային մակարդակով ծավալելու նպատակով: Հետզհետե կազմակերպվում են մշակութային ընկերություններ. խարբերդում՝ «Սմբատյան և հոգեսեր ընկերությունը», Մեզիրեում՝ «Ուսումնասիրաց ազգասիրաց ընկերությունը», Հյուսեյնիկում՝ «Անձնվերը»: Ընկերությունների նպատակն էր միջոցներ և ուսուցիչներ հայթայթել խարբերդում և տեղերում ազգային վարժարաններ բացելու: 1870-80-ականների համեմատաբար գիտակից երիտասարդությունը Կ. Պոլսի պատրիարքարան է տեղեկագրում բողոքական շարժման մասին, գանգատվում նաև տեղի «ջոջ» աղաներից, որոնք իրենց ձեռքն էին վերցրել ծխական դպրոցների դեկը: Այդ տեղե-

¹ Խոսքը վերաբերում է «Կայծերի» հերոսներին:

կագրին ի պատասխան պատրիարքարանը Ահարոն վարդապետին ուղարկում է խարբերդի հոգևոր առաջնորդությունը վարելու: Վերջինս իր հետ բերում է ժամանակին ճանաչված ուսուցիչների՝ Աբրահամ Այվազյանին, Տիգրան Մանուկյանին, Բարթող Թաթարյանին, որոնք խարբերդի Սմբատյան ընկերության հիմնադիրների օգնությամբ քաղաքի Ս. Կարապետ թաղում բացում են Սմբատյան վարժարանը (1872-ին): Ստեղծվում է վարժարանի խնամակալություն, որն ընտրվում է քաղաքում գումարված ընդհանուր ժողովում: Դպրոցի եկամուտն ստեղծվում էր Սմբատյան ընկերության անդամներից հավաքած 5,3, նույնիսկ 2 օսմանյան ոսկիների գումարից ստացված տոկոսների շահով. ընկերությունն ուներ նաև նպարեղենի խանութ շուկայում, ստացել էր պատրիարքի կոնդակը, ըստ որի թույլատրվում էր խարբերդի չորս եկեղեցիներից հավաքած դրամը տրամադրել ընկերության և վարժարանի գործերին¹: Աբրահամ Այվազյանը շրջում է այդ մեծ տարածքը, տեղեկագիր կազմում քաղաքի և գյուղերի կացության վերաբերյալ և մեկնում Պոլիս: Իսկ մյուս երկուսը շարունակում են իրենց ուսուցչական գործունեությունը, զգացվում է տնօրեն ուսուցչի կարիքը: Այդ օրերին խարբերդում գտնվող Մկրտիչ Փորթուգալյանը որպես տնօրեն-ուսուցիչ առաջարկում է չմշկածագեցի Պետրոս Աղամյանի թեկնածությունը: Նրա օգնականն է դառնում խարբերդի Սարգիս Ծատուրյանը, որ «թեպետ 2 աչոք ի լուսո գուրկ է, բայց իրեն բնական սուր հիշողությամբ շատ հմտություն ստացած է»²: Վարժարանի աչքի ընկնող ուսուցիչներից էր նաև Նշան Արփիարյանը:

1880-ականներին դպրոցական գործի կազմակերպումը խարբերդում հասել էր այն աստիճանի, որ Սմբատյան վարժարանից բացի, նախակրթարաններ էին բացվել քաղաքի հայկական չորս թաղերի եկեղեցիներին կից. Սիմամուտ թաղի դպրոցն ուներ 45 աշակերտ, Ս. Կարապետի թաղում կար նաև իգական վարժարան՝ 90-100 աշակերտուհիներով, միաժամանակ 50-60 աշակերտ ունեցող արական վարժարան, որի աչքի ընկնող ուսուցիչը Տոնապետ Գազանճյանն էր: Ս. Ստեփանոս թաղի դպրոցում ուսա-

¹ Տե՛ս Նաթանյան Պ., Արտուր Դայաստանի կամ տեղեկագիր Բալուա, Բարբերդի..., 1883թ., էջ 124:

² Նույն տեղում, էջ 124:

նում էր 60 աշակերտ, ուսուցիչ Վահան Շալճյանի ղեկավարությամբ, իսկ Ս. Հակոբի թաղի դպրոցում կար 100-110 աշակերտ՝ չորս դասարանով:

Արժե մի փոքր մամրամասն անդրադառնալ Սմբատյան վարժարանի գործունեությանը: Վարժարանը երկսեռ էր, այնտեղ սովորում էր 100 աշակերտ և 50 աշակերտուհի: Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո ծանր կացություն ստեղծվեց վարժարանի ուսուցիչների և աշակերտների համար: Բեռլինի վեհաժողովից իր եզրահանգումները հանած թուրքական կառավարությունը ծանրացրեց հարկերը, ուժեղ հարված հասցվեց ժողովրդի տնտեսական վիճակին: Այդ իրադրության մեջ քայքայվեց Սմբատյան ընկերությունը և վարժարանի խնամակալությունը. գոցվեց վարժարանը: Տնօրեն ուսուցիչ Պետրոս Ադամյանը բանտ նետվեց: Երկրորդ անգամ վարժարանը վերաբացվեց 1884-ին: Վերաբացումից հետո զգալիորեն մեծացավ աշակերտների թիվը: Տնօրեն ուսուցիչը դարձավ Հ. Թլկատինցին, իսկ մյուս ուսուցիչներից հայտնի էին Միհրան Հագասզյանն ու Վահան Պեշկեթբուրյանը: Դասավանդվող առարկաներն էին՝ հայերենը (քերականություն, գրաբար), թուրքերեն, անգլերեն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, պատմություն, աշխարհագրություն: Հայերենի և աշխարհագրության ուսուցիչը Թլկատինցին էր: 1886թ. Սմբատյան վարժարանը Ս. Կարապետ թաղից տեղափոխվում է Ս. Ստեփանոսի նորակառույց շենքը, որն ուներ դպրոցական ավելի լավ հարմարություններ, ընդարձակ սրահներ, պարսպապատ ընդարձակ բակ՝ երեխաների խաղալու համար: Բարձր էր վարժարանի ազգային ոգին ու շունչը: Հայ գրականության դասավանդումը Թլկատինցու կողմից աշակերտների մեջ վառ էր պահում հայրենասիրական ոգին: Աշակերտների ուժերով կազմակերպվում են թատերական ներկայացումներ, մասնավորապես Մ. Պեշկեթբուրյանի «Սև հողերը», «Արշակ 2-րդը»: Վարժարանի աշակերտները գաղտնի ճանապարհով ձեռք էին բերում թուրք կառավարության կողմից արգելված Րաֆֆու ստեղծագործությունները, առանձնապես «Կայծերը», «Խենթը», «Սամվելը» և այլն: Այդ բոլորով հանդերձ վարժարանի մակարդակը չէր հասնում կոլեջի մակարդակին: Այդ հանգամանքը նկատի ունենալով Թլկատինցին իր մի խումբ համախոհների հետ խորհում են

բարձրագույն վարժարան բացելու անհրաժեշտության մասին: «Անոնք համոզված էին, թե հայոց ազգային վարժարանը զարգանալով... կրնար մրցել միսիոնարներու կամ կաթոլիկներու դպրոցներուն հետ: Անոնք խորապես համոզված էին, թե օտար դպրոցներու մեջ հայ նոր սերունդը չէր կրնար ստանալ այնքան հարազատ հայ դաստիարակություն, որքան ազգային կրթարաններու մեջ: ... Խոր համոզումով և հավատքով ներշնչված... կորոշեն ամեն գնով ու զոհողությամբ Բարձրագույն վարժարանը հաստատել Ս. Հակոբ թաղին մեջ»¹:

Էրզրումի ռուսական հյուպատոս, գլխավոր շտաբի գեներալ-մայոր Դեննետն իր զեկուցագրում՝ ուղղված Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանին, հատուկ հաղորդում էր Խարբերդի բողոքականների հիմնադրած կոլեջի մասին, որը «ամենամեծ և ամենաբարեկարգ դպրոցն է ամբողջ նահանգում» և ցավով արձանագրում էր, որ տեղի լուսավորչական հայերը դրամական սուղ միջոցների պատճառով չեն կարողանում նրա հետ մրցել, ազգային բարձրագույն վարժարան բացել Խարբերդում: Հեռատես հյուպատոսը բողոքականության տարածումը տեղի հայության մեջ համարելով անհարիր ռուսական պետական քաղաքականության շահերին, հորդորում էր Կ. Պոլսի դեսպանին կազմակերպել հարուստ արևելահայերի օգնությունը Խարբերդաբնակ հայության կրթական գործին, կամ առավել հավաստի՝ Արտաքին գործերի մինիստրությունում հատուկ այդ նպատակներով պահվող 200.000 ռուբլուց 5.000-ը տրամադրել Խարբերդին՝ ազգային բարձրագույն վարժարան կառուցելու համար²: Կատարվեց հյուպատոսի խնդիրքը թե ոչ, հայտնի չէ, սակայն տեղի մտավորականության համառ ջանքերով հիմք դրվեց ազգային վարժարանի կառույցին և 1889-ին սեպտեմբերին բացվեց բարձրագույն վարժարանը, որի խնամակալները դարձան Խարբերդի չորս թաղերի ունևոր անձնավորությունները. նրանք էլ հենց հոգում էին դպրոցի ծախսերը: Դպրոցի ուսման տևողությունը հինգ տարի էր: Քննություն հանձնելով դպրոց ընդունվեցին բոլոր թաղական վարժարանների լավագույն աշա-

¹ Եփմենճյան Մ., Խարբերդ և իր զավակները, Ֆրեզնո, 1955, էջ 149:

² АВПР, ф. Политархив, 1886г., д. 1627, л. 92, 96.

կերտները: Աշակերտների թիվը հենց առաջին տարում հասավ 300-400-ի: Դպրոցի տնօրենը դարձավ Սմբատյան վարժարանի տնօրեն Թևկատիցին: Մյուս ուսուցիչներից հայտնի էին Կարապետ Սողկյանը, Հակոբ Սիմոնյանը, Մեսրոպ Եղիշյանը, Ղազար Մանկունին: 1891-ին վարժարանը տվեց իր անդրանիկ շրջանավարտները¹: Խարբերդում մեծ համարում ծեռք բերեց նաև Ս. Կարապետ թաղի Սմբատյան վարժարանի նախկին շենքում տեղավորված իգական վարժարանը: Վարժարանի շինության և աշխատանքների համար Խարբերդի կանայք և աղջիկները նվիրել էին իրենց ոսկի և արծաթ մատանիները, գոտիները և այլ զարդերը: Այդ վարժարանի վայրը ընտրված էր այնպես, որ բոլոր թաղերի աղջիկները կարող էին անվախ, առանց մտնելու թրքական թաղերը, հաճախել իրենց դպրոցը: 70-ականներին վարժարանի տնօրենուհին տիկին Բարթոլյանն էր, իսկ 1881-ին դպրոցի խնամակալությունը ուսուցչուհի հրավիրեց Կ. Պոլսից՝ Էվլիս վարժուհին, որը ղեկավարում էր դպրոցը Մարիամ Էնֆիաճյանցի հետ միասին: 1886-ին մեծանում է դասավանդող ուսուցչուհիների թիվը, բարձրանում դասավանդման որակը: Իգական վարժարանի աչքի ընկնող ուսուցիչներից էին Ռեբեկա Քյուրքճյանը (Եփրատ գոլեճի շրջանավարտ), Մարիգա Սրապիոնյանը: Մեծ դժվարությունների գնով քաղաքի վերին թաղում բացվում է նաև օրիորդաց երկրորդ դպրոցը, քանի որ այդտեղի աշակերտուհիները նախկին դպրոցը հաճախելու համար պետք է անցնեին թուրքական թաղամասով: Այդ բոլոր դպրոցների բացումը ցույց էր տալիս ազգային զարթոնքի ուժեղացումը դարի 8-րդ տասնամյակում: 50-60-ականներին նոր-նոր սկսված գործընթացը հետզհետե ձևավորված կերպարանք է ստանում 70-80-ականներին: Արևմտահայ նահանգների գավառահայ բուրժուազիան և դեմոկրատ մտավորականությունը իրենց ողջ ուժն ու հնարությունը նվիրում են ազգային զարթոնքի, ինքնագիտակցության հզորացմանը, իսկ դրանց առաջին քայլերը՝ և աստիճանը դպրոցական գործի ընդլայնումն էր: Սակայն Խարբերդի դպրոցների զգալի մասը բողոքական և լատին-կաթոլիկ միսիոներների բա-

¹ 1895-ին հայկական կոտորածների ժամանակ տեղի բուրքերն այրեցին և ավերեցին դպրոցը, զոհ գնացին հազարավոր հայեր: Սակայն 2 տարի հետո անընկճելի Թևկատիցին դարձյալ վերաբացեց այն:

ցածն էր, որը հավակնում էր աշակերտներին տալ ապագային կրթության, կտրել ազգային արմատներից, աշակերտներ որսալու համար նրանք իրենց դպրոցները դարձնում էին լրիվ ծրի: Սակայն նույնիսկ այդ դեպքում աշակերտների թիվը չէր անցնում 200-250-ից¹:

Դպրոցներ էին բացվում ոչ միայն քաղաքի կենտրոնում, այլև նրա շրջականներում: *Հյուսեյնիկ* ավանը գտնվում էր Խարբերդից մեկ մղոն դեպի հարավ, փաստորեն այն քաղաքի արվարձանն էր: Այդտեղ ևս լուսավորչական հայերից բացի կային նաև կաթոլիկ և բողոքական համայնքներ, նրանք բոլորն էլ ստեղծում են իրենց դպրոցները: Հյուսեյնիկը ուներ իր ազգային ծխական դպրոցը: 1860-ականներին Ազգային սահմանադրության հաստատումից հետո տեղի նորագարթ երիտասարդությունը դպրոցներ բացելու նպատակով հիմնում է Հյուսեյնիկի «Անձնվեր ընկերությունը»: Ընկերության ատենապետը Հովհաննես Թերզյանն էր, ատենադպիրը՝ Հարություն Նազարյանը, գանձապահը՝ Մինաս Մազմանյանը: Ընկերության անունը առաջացնում է տեղի թուրքերի անվստահությունն ու կասկածը, այդ պատճառով այն փոխվում է «Հայկյան ընկերության»: Բացվում է երկսեռ դպրոց, որի մակարդակը բարձր էր նախակրթարանից: Այն հասավ մինչև 8-9 դասարանի: 1888-ին բացվում է հատուկ օրիորդաց վարժարանը, որի աչքի ընկնող ուսուցչուհին էր Բանբիշ Սուլթանը: Նրա օրոք էր, որ դպրոցն ավարտեցին միջնակարգ կրթության աղջիկներ:

Խարբերդին մոտիկ էր նաև (3 մղոն հեռավորության) *Մեզիրեն*՝ Մամուրեթ ուլ-ազիզ նահանգի կենտրոնը, որն սկզբում գյուղ էր: 80-ականներին Մեզիրեն ուներ 2 եկեղեցի՝ Ս. Սարգիս և Ս. Աստվածածին: Եկեղեցիներին կից կային ծխական վարժարաններ: Այդ ժամանակ Մեզիրեի ազգայինները որոշում են զաղտնի բացել իգական դպրոց, կառավարությունը փակում է այդ դպրոցը: Տեղի հոգևոր առաջնորդ Ղևոնդ եպիսկոպոս Շիշմանյանը դպրոցը վերաբացելու համար ստիպված Պոլսից բերել է տալիս իրադե (արտոնագիր), և դպրոցը բացվում է: Դպրոցի դրամական ծախքերը հո-

¹ Այդ դպրոցներն առանձնապես ծաղկում փնճակի հասան 1895-ի կոտորածներից հետո, երբ թուրքական կառավարությունը փակել էր հայ ազգային դպրոցները:

գալու համար կազմվում է 10 հոգուց բաղկացած խնամակալություն: Խարբերդի շրջակա գյուղերի մեծ մասը գուրկ էր դպրոցներից: Միայն Քեսրիկ- (Գագրիկ) հայաբնակ գյուղն ուներ 170 աշակերտ, իսկ մնացածները, ինչպես արձանագրում է ուղեգիրը, «Վարժարան չմշակակած գեղերեն ոմանք ի ձմերան կժողվեն իրենց տղայք ախոռներու մեջ կամ հարմար տեղ մը և կը կարդացնեն, շատերն այդքան ալ չունին»¹:

Նահանգի գլխավոր քաղաքներից մեկը Մալաթիան էր, որը մինևույն ժամանակ նաև սանջակի կենտրոնն էր: Մինչև 70-ականների վերջը քաղաքը չի ունեցել քիչ թե շատ կանոնավոր կրթական օջախ, թեկուզ տարրական դպրոց: Մեծ բանասերն ու հասարակական գործիչը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը, Մալաթիայի հայության իրավիճակի վերաբերյալ գրում էր. «Կրոնական ու ուսումնական վիճակնին մռայլ. հայ վարժապետ մը ունեին, որ խոջա կը կոչեին, կը դասախոսեր տաճկերեն, հայերեն, գիր, թիվ, ծայնավորություն, կառավարիչ էր և տնօրեն և ամենայն ինչ... Ո՞վ կրնար դատել գինքն թե իրավ այսքան բանգետ էր կամ բան մը չգիտեր»²: Յոգևոր առաջնորդը՝ Սրապիոն եպիսկոպոսը, 70-ականների վերջում սկսում է հոգ տանել դպրոցական գործին: Քաղաքի երկու եկեղեցիներին կից 1880-ին բացվում են ծխական դպրոցներ: Ս. Յարություն և Ս. Երրորդություն եկեղեցիներին կից այդ դպրոցներից բացի ստեղծվում է նաև «Աստղիկ» ընկերության դպրոց³: 1885-ին այդ երեք դպրոցներն էլ գտնվում էին բավականին անբարեկարգ վիճակում՝ «անփույթ և անհաջողակ ձեռքեր Ս. Երրորդություն, Ս. Յարութեան եկեղյաց և Աստղիկ ընկերութեան վարժարանները անբարեկարգ վիճակի մեջ պահած են միշտ և յույժ ցավալի է անշուշտ տեսնել զայս»⁴: Վարժարանների անբարեկարգ վիճակը աստիճանաբար սկսում է փոխվել, երբ դրանց տեսչությունը հանձնվում է Վարագա վանքի սան և միաբան, ծնունդով մալաթիացի Յարություն վարդապետ Առաքելյանին: Երեք դպրոցներն սկսում են գործել անխափան, այնտեղ հաճախում են 300 աշա-

կերտ, աշխատում են վեց ուսուցիչ: Սակայն դա անբավարար էր Մալաթիայի նման հայկական հոծ բնակչություն ունեցող մի քաղաքի համար, որի հայ բնակչությունը 2000 ծուխ են (մոտավոր հաշիվներով 10.000-ից ավելի): 300 աշակերտը խիստ աննշան քանակ էր 10.000-ի դիմաց: Քաղաքի երեխաների զգալի մասը հաճախում էր բողոքականների և կաթոլիկների դպրոցները, որովհետև «ժողովուրդը նյութական անկարողությունն՝ դպրոցի հոգը բնավ չի խորհիր»¹: Մալաթիան ևս Խարբերդի նման բարեբեր հող էր բողոքական միսիոներների և կաթոլիկ քարոզիչների առաջ: Նրանք օգուտ քաղելով ժողովրդի նյութական ծանր վիճակից, տեղի լուսավորչական հոգևոր առաջնորդների ապիկարությունից (Առաքել Մազլըմյան), զբաղվում էին հավատորսությամբ, ժողովրդի համար բացում ծրի դպրոցներ, պայմանով, որ նրանք այնտեղ ստանան ապագային կրթություն: 1884-ին բացվում է առաջին իգական դպրոցը Մալաթիայում, Գայանյան անունով, գործում էր մասնավոր հիմունքներով, եկեղեցու վերնատանը՝ 60-70 աշակերտներով: Մի տարի հետո, 1885-ի մայիսին Մալաթիայում բացվում է օրիորդաց առաջին ազգային դպրոցը, դարձյալ Յարություն վարդապետ Առաքելյանի նախաձեռնությամբ: Ինչպես հաղորդում էր «Արևելքը», չնայած պակաս չեն թերությունները, բայց գործը սկսվել է և շարունակել իր անխափան ընթացքը²: Դպրոցի գոյության մասին հավաստում են մինչև 1889թ. տրված տեղեկությունները³:

Մալաթիայի սանջակի քաղաքներից էր *Ադիյանանը*, որն ուներ մեծ վարժարան՝ Ռուբինյան անվամբ, ուր սովորում էին 50 մանուկներ: Շրջակա հայկական բոլոր գյուղերը՝ Սամսատ, Գավրակ, Դարդղան, Դանգարու, Վարդանա գեղ, Կարկառ և այլն, գուրկ են և՛ եկեղեցիներից, և՛ դպրոցներից: Արդեն պետք է պատկերացնել այդ վայրերի հայության հանրային կյանքը:

Դերսիմի սանջակը ևս մտնում է Խարբերդի նահանգի մեջ: Յայաբնակ կենտրոններ էին Չմշկածագը, Չարսանջակը: Չմշկածագն ուներ 2 դպրոց. ծաղկոցը կամ նախակրթարանը ողորմելի

¹ Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 2, էջ 375:

² Նույն տեղում, էջ 310:

³ Արևելք, 1885, N 428:

⁴ Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն Մալաթիո հայոց, Պեյրուք, 1961, էջ 700:

¹ Արևելք, 1887, N 1114:

² Նույն տեղում, 1885, N 428:

³ Յայրենիք, 1889, Կ. Պոլիս, N 523:

էր, «անձուկ, անլույս, առանց օդի, ներքնահարկ, ուր տեսա քանի մը ծաղկունք մանկունք և դեղնած մարած աղջկունք»¹: Համեմատաբար բարեկարգ վիճակում էր Միացյալ ընկերության նպաստներով բացված բարձր նախակրթարանը, որի շենքը հարմարավետ էր, ընդարձակ, լուսավոր, ուսուցիչը հմուտ և իր գործին նվիրյալ: Չմշկածագի շրջակա հայաբնակ գյուղերից մի քանիսը՝ Հագարին, Միատունը, Կարմրին, Սիսման, Հաղթուկը ունեին «բաց-խուփ» վարժարաններ, մոտավորապես 50 աշակերտ-աշակերտուհիներով: Սակայն գյուղերի մեծ մասը զուրկ էին եկեղեցուց, դպրոցի մասին խոսելն ավելորդ էր:

Չարսանջակը գտնվում էր ավելի վատթար կացության մեջ: Եթե չլիներ Արարատյան ընկերության բացած վարժարանը Փերինում, որն իր գոյությունը շարունակեց նաև «Միացյալի օրոք», ապա կարող ենք ասել, որ արեգական լույսից բացի լուսավորության այլ կայծ երբեք չի այցելել այդ տառապած ժողովրդին: Հոգևորականությունը, որ կոչված էր հոգևոր առաջնորդ լինելու ժողովրդի համար, գտնվում էր «անհույս և անլույս» վիճակում, «եկեղեցիները... մթին և ողորմելի», մույնպես և եկեղեցականները:

Այս բոլորը դարձյալ վկայում են մի համգամանք, ճիշտ է արևմտահայ ժողովրդի դարակեսին սկսված ազգային զարթոնքը ծավալվում էր լայնությամբ և խորությամբ, բայց դա չէր վերաբերում ծայր գավառներին և մանավանդ գյուղերին: Իսկ արևմտահայ ժողովրդի 80 %-ից ավելի գյուղացիությունն էր, այնպես որ քաղաքներում բացված քիչ-թե շատ կանոնավոր դպրոցները շատ աննշան էին արևմտահայ ժողովրդի ամբողջ թվաքանակի հետ համեմատած:

ՍԵՐԱՍՏԻԱՅԻ ՎԻԼԱՅԵԹԸ

Սեբաստիան ևս զերծ չմնաց լուսավորական գործից, դպրոցական հոգսերից, ազգային զարթոնքին յուրահատուկ ազդակներից: Դարի երկրորդ կեսից սկսել էին առաջանալ տարբեր մշակութային ընկերություններ: Հիշատակության արժանի է մասնավորա-

պես «Սենեքերիմյան ընկերությունը», որը գոյություն ուներ ավելի քան 3 տասնամյակ, ստեղծվել էր Պոլսում պանդուխտ սեբաստացիների միջոցներով, քանի անգամ դադարել, ապա դարձյալ շարունակել էր իր գործունեությունը: 1877-ին վերջնականապես կարգավորվեց ընկերության գործունեությունը: Ընկերության անդամների բաժանորդական հասույթներով (անդամավճարներով) հաջողվել էր ձեռք բերել շարժական և անշարժ ունեցվածք, որի տոկոսները դրվել էին շրջանառության մեջ և ապահովել դպրոցների ծախսերը: Մյուս՝ «Անծնվեր ընկերության» նպատակն էր կիրակի օրերը ձրի դասատվությամբ հասակավորներին զրագիտության սովորեցնել: *Լուսաբեր* ընկերությունը աղքատ ուսանողների ուսումնական պետքերի հայթայթումը դարձրել էր իր հիմնական նպատակը: «*Օժանդակ*» ընկերությունը Կ. Պոլսից գրքեր էր բերում աղքատներին՝ ձրի և մյուսներին՝ էժան գներով վաճառելու, ժողովրդական լայն խավերի մեջ ընթերցասիրությունը տարածելու և խթանելու նպատակ էր հետապնդում: Կազմակերպվել էր այսպես կոչված «*Համալսարանական ընկերությունը*», որը բացել էր երկսեռ վարժարան, ուր բնական գիտությունների, երկրագործության և այլ «կարևոր ուսմանց հետ» դասավանդվում էր նաև ֆրանսերեն և թուրքերեն, իսկ աղջիկները սովորում էին ձևել, կարել, մանել, գործել՝ գունավոր շալ, մանուսա, երեսի սրբիչ թաշկինակ և այլն:

Կիրակի օրերը այս ընկերությունը կազմակերպում էր դասախոսություններ մեծահասակների համար՝ կենցաղագիտական, պատմական, բարոյախոսական և այլ թեմաներով: Չնայած ծավալած գործունեության համեմատաբար լայն ոլորտին, ընկերությունը համակրանք չէր վայելում քաղաքի մանավանդ ունևոր խավերի շրջաններում, սուր և քննադատական լեզու գործածելու, իրենց առաջ հարուցած խոչընդոտների պատճառով: Այս վայրերում ոտքով շրջած Գարեգին Սրվանձտյանցը արտահայտում է իր կարծիքը այդ բոլոր ընկերությունների մասին, գտնելով, որ դրական աշխատանք կլիներ միավորել իրենց ուժերը օգտակար և կարևորա-

¹ Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 2, էջ 377:

միջոցն է առաջին և շինարար, ու միացնել իրենց գործությունը՝ այն գործությամբ»¹: Առաջինը բեկումը կատարված էր, հարկ էր շարունակել սկսված գործը և առաջ տանել: Քաղաքի բոլոր թաղերում գոյություն ունեցող ծխական վարժարանները, որոնց թիվը հասնում էր 12-ի, ունեին մեծաքանակ աշակերտություն՝ «կայտառ, կարմիր, սիրուն, սփռված են վարժարանաց բակը, սրահն ու սենյակը, իբրև ծաղկունք ի մարգ»: Դպրոցներից երեքը իգական են: Ամենամեծ դպրոցը «Թարգմանչաց ուսումնարան» անունով Մայր եկեղեցու մոտ է: Ավագ ուսուցիչը երկու աչքով կույր Թադևոս պատվելին էր, որ դասավանդում էր ճարտասանություն, տրամաբանություն, գրագիտություն, պատմություն, բանաստեղծություն, ֆրանսերեն և այլն: Թվարկած առարկաներից իսկ երևում էր, որ մի անձի մեջ հնարավոր չէ համատեղել այդ առարկաներ դասավանդողին: Իսկ Սրվանձոյանցը անպատշաճ է համարում նրա ուսուցչությունը: Բոլոր դպրոցները տառապում էին միևնույն թերությամբ՝ ունակ ուսուցիչների բացակայությամբ, հարմարավետ դպրոցական շենքերի պակասով, նստարանների բացակայությամբ: «Աղջկանց վարժարանները վարձյալ տներ էին՝ տձև և անհարմար: Գրասենյակն միայն թարգմանչաց ուսումնարանը կար, ծաղկոցներու մանկունք և աղջկունք բանի մը տեղ բոլորովին հողո վրա նստած էին»: Ծաղկոցները և իգական դպրոցներն ունեին միմիայն մեկ ուսուցիչ:

Վերը թվարկված ընկերությունների միացումից, նրանց նյութական միջոցները միավորելուց կարելի էր հասնել այն բանին, որ միասնական ուժերով կստեղծվեր քաղաքի ուսումնական-մանկավարժական խորհուրդ, որը միջոցներ և ծրագրեր կմշակեր ուսումնական գործը անհրաժեշտ մակարդակի բարձրացնելու համար: Սակայն, ինչպես Արևմտյան Հայաստանում ամենուր, այնպես էլ այստեղ՝ «Գործ կա, գործողներ չկան», իսկ ժողովրդի մեծ մասը վարժարանների տվյալ վիճակը համարում էր լավագույնը և ձգտում չկար իսկապես բարձր աստիճանի հասնելու համար: Քաղաքի շրջակա գյուղերի մեծ մասը դպրոցներ ունեին՝ 20, 30, 40 աշակերտներով: Կովտուն, Թողորակ, Չայրայ, Կամիս, Նոր Խան,

Իշխանի գյուղերի դպրոցները գտնվում էին համեմատաբար բարեկարգ վիճակում: Սակայն գյուղ կար, որ նույնիսկ եկեղեցի չուներ, (տիրող ազգը այն վերածել էր մզկիթի), այլևս վարժարանի մասին խոսք լինել չէր կարող: (Դալը, Պորագիդ և այլն):

Սեբաստիայի վիլայեթի հայաբնակ քաղաքներից էր *Տյուրիկը*, որն ուներ 4 դպրոց «գծուծ շենքերով և ողորմելի վիճակով»: Տյուրիկցի արհեստավորները ժամանակին Կ. Պոլսում ընկերություն էին կազմել, միջոցներ հայթայթել, կալվածքներ գնել և դրանց արդյունքից 4000 ղուրուշ տրամադրել էին վարժարաններին: Աշակերտների ծնողները թոշակ չէին վճարում, սովորել էին ծրիին, այդ պատճառով դպրոցները գտնվում էին անմխիթար վիճակում: Քաղաքում անգործության էին մատնվել նախկինում ստեղծված «Աղքատախնամ» և «Հայրենասիրաց» ընկերությունները: Շրջակա հայաբնակ գյուղերի վարժարանները ևս գտնվում էին անշուք և անմխիթարական վիճակում:

Սեբաստիայի վիլայեթի սանջակներից էր *Ամասիան* իր կազմներով, որի հայաբնակ վայրերից առանձնապես հայտնի էին հենց *Ամասիա* և *Մարզվան* քաղաքները: *Ամասիան* կուսակալության կենտրոն էր, մոտավորապես 5000 հայկական բնակչությամբ: Գերակշռողը թուրք բնակչությունն էր: Քաղաքն ուներ 3 բարեկարգ եկեղեցի, որոնց կից կային ծաղկոցներ՝ երեքը՝ տղաների և երկուսը՝ աղջիկների: Դրանցից բացի կար մի ուսումնարան, որի տնօրենն ուսուցիչն էր Բենկացի պ. Աստվածատուր «ուսյալ և բարեկիրթ» անձը, որը 40 աշակերտների սովորեցնում էր հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, աշխարհագրություն, թվաբանություն: Չնայած այդքան առարկաների դասավանդողը միայն ինքն էր, սակայն ուսումնարանը գտնվում էր բարեկարգ վիճակում և ուսանողների մակարդակը համապատասխանում էր ժամանակի պահանջներին: Մնացած ծաղկոցներում խիստ անմխիթար էր ուսուցման վիճակը: Արևմտյան Հայաստանի համարյա բոլոր կրթական օջախներում դեռևս տիրապետում էր «Ֆալախան և գալարուն վարոցը»: Վարժապետներն «անգետ իրենց պաշտոնին և անկիրթ»: Ամասիո վարժապետները ևս այս վիճակում էին. ծաղկոցներում հազիվ գրագիտություն էին սովորեցնում. աշակերտներից յուրաքանչյուրը իբրև դասագիրք ուներ մեկական պատռտված գրքի էջեր: Ավելի

¹ Սրվանձոյանց Գ., Երկեր, հ. 2, էջ 247:

պատկերավոր, քան Սրվանձտյանցը, հնարավոր չէ նկարագրել Ամասիայի դպրոցների վիճակը: «Ձգված այն սիրուն ծաղկունք այս խամրեցուցիչ ձեռաց և խելաց տակ, ապականեալ օդերու մեջ, խոնավ հողերու վրա, փայտի կտորներու վրա, որք իբրև նստարան շինված են, առանց գրասեղանի, շենքերը առանց լուսո և առանց օդի, գիրքերը կտրտված, և ամեն մեկի ձեռքը զատ զատ տեսակ գիրք»¹: Միանգամայն իրավունքով նա այս դպրոցները համարում էր «ազգային հուսո անհույս հարկերը»: Այս իրավիճակը բացատրվում էր տեղի հոգևոր Առաջնորդի՝ Եղեայան Եպիսկոպոսի վատ գործունեությամբ, քաղաքի հայ բնակիչների ազգային ոգու բացակայությամբ. «երկու կամ երեք հոգի հագիվ կան, որ կրնան զգալ, խոսիլ և խոսել ազգայնութեան վրա»: Սրվանձտյանցի այցելությունը և քարոզները տալիս են դրական հետևանք: Եղեայան սրբազանը, որ 7-8 տարուց ի վեր դրամ էր հայթայթել՝ եկեղեցիների արծաթե անոթների վաճառքով, համուն կենտրոնական ուսումնարանի հաստատման շարժվում է տեղից, քաղաքացիները հասնում են օգնության, նրանց ջանքերով ստեղծվում է համապատասխան ընկերությունը, որը բացում է Մեսրոբյան երկսեռ վարժարանը:

Մարզվանը Ամասիայի սանջակի աչքի ընկնող քաղաքներից էր՝ համարյա հավասար թվով հայ և թուրք բնակչությամբ: Ուներ եկեղեցու և վարժարանի բարեկարգ շենքեր: Գործում էր վարժարանը, սակայն ուսուցման առաջավոր մեթոդներով ավելի աչքի էին ընկնում ամերիկացի միսիոներների նոր բացած Աստվածաբանության արական և իգական վարժարանները: Կաթոլիկ հայերը ևս ունեին իրենց հոգևոր կենտրոնը՝ տաճարը և վարժարանը: Այս քաղաքը, ինչպես Փոքր Հայքի մյուս կենտրոնները, (Սեբաստիա, Խարբերդ, Եվդոկիա) ճարակ էր դարձել բողոքականության: Օգտվելով ժողովրդի սոցիալական և ազգային ծանր իրավիճակից, հավատորսներն ակտիվացրել էին իրենց գործողությունները, բացել բարեկարգ վարժարաններ, ուր ուսուցումը լրիվ ծրի էր, սակայն այդ վարժարանները կոչված էին մատաղ սերնդին հեռացնել իրենց ազգությունից. «Արտասվոք աչոք կը նայի մարդ այս հայը և այն հայը, այս եղբայրը և այն եղբայրը, այս զավակը և այն ծնողը

քացախած իրարու դեմ, արդեն միստիկացած բողոքական հայն ալ, բուն հայն ալ»¹: Այդ պատճառով էլ Մարզվանի ազգային վարժարանում աշակերտներից կազմված մի ընկերություն, որը կոչվում էր «Պաշտպան կրոնի և ազգության», բանախոսությունների, երգերի միջոցով ուզում էր պայքարել այդ ճարակի դեմ, որպեսզի մատաղ սերունդը չհաճախի բողոքականների դպրոցն ու եկեղեցին: Սակայն դրա արդյունքը չէր երևում, որովհետև քարոզող պատանիները խոսում էին «իրենցմե վեր և անծանոթ իմաստասիրություններ: Խոսքը մը, երբ խոսողն չհասկնա, լսողին ինչպե՞ս հասկըցընե»: Մարզվանի և Ամասիայի շրջակա հայկական գյուղերը ներկայացնում են նույն պատկերը, գյուղերը ունեն վարժարաններ՝ և՛ ազգային, և՛ օտարազգի միսիոներների: Բարեկարգ վանքերը, որ ազգի հոգևոր կյանքի բարօրության կենտրոններ պետք է լինեին, ապիկար հոգևոր առաջնորդի՝ վերոհիշյալ Եղեայան սրբազանի անգործության հետևանքով անունով միայն վարժարան ունեին, իսկ իրականում դրա հետքն անգամ չկար: Եպիսկոպոսը իր բազմոցի կռնակին խոշոր տառերով իբրև դաս ժողովրդյան գրել էր տվել՝ «Հնազանդ լերուք Առաջնորդաց ձերոց և հպատակ կացեք նոցա» ավետարանի պատվիրանը, մինչդեռ շատ անհրաժեշտ էր իրեն անընդհատ կրկնել այլ պատվիրան՝ «Արածեցեք որ ի ձեզ հոռո՞ք է Աստուծո, մի զօշաքաղութեամբ, այլ յօժարութեամբ. մի իբրև տիրելով վիճակացն, այլ լինել օրինակ հօտին...»², որ անընդհատ կարդալով դարձներ իր գործունեության նշանաբան և խորհրդանիշ:

Սեբաստիայի վիլայեթի սանջակներից էր Եվդոկիայի կամ Թոքատի գավառը՝ իր համանուն կենտրոնով, մոտավորապես 9000 հայ և 10.000 թուրք բնակչությամբ³: Քաղաքը բավականին բարեկարգ էր, 7 հայկական բարեշեն եկեղեցիներով, սակայն վարժարանների մակարդակը խիստ ողորմելի, 5 վարժարաններից 4-ը ծաղկոց են, 3-ը՝ արական, մեկը՝ իգական և մեկ ուսումնարան: Դա

¹ Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 2, էջ 196:

² Նույն տեղում, էջ 203:

³ Բրիտանական հանրագիտարանը Թոքատի բնակչությունը ներկայացնում էր 30.000 անձ, որի 2/3՝ Իսլամ: (Տե՛ս Ալպոյանյան Ա., Պատմություն Եվդոկիո հայոց, Գահիրե, 1952, էջ 435):

¹ Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 2, էջ 213:

80-ականների սկիզբն էր: Այդ տասնամյակում հատկապես աշխուժանում է թոքատի հասարակական և կրթական կյանքը: Սահմանադրական սկզբունքները շատ դանդաղ տեմպերով Կ. Պոլսից հասել էին Արևմտայն Հայաստանի նահանգները և այն պայքարը, որը ծավալվում էր Կ. Պոլսում 60-70-ականներին, միայն 80-ականներին սկսում է ծավալվել նահանգներում՝ ազգային սահմանադրությամբ սահմանված գավառական ժողովների ընտրությունների ժամանակ: Նորագարթ երիտասարդությունը սկսում է պայքարել հանրային կյանքում իր հաստատուն տեղը գրավելու համար: 1870-ականների սկզբին թոքատում իր գործունեությունն էր սկսել Մկրտիչ Փորթուզալյանը, խոր հետք թողնելով քաղաքի հանրային, մասնավորապես դպրոցական կյանքի վրա: Նրա բուռն գործունեությունն արժանացել էր թուրքական տեղական կառավարական պաշտոնյաների անվստահությանը և քաղաքական ամբաստանությամբ Փորթուզալյանը վտարվել էր թոքատից: Սակայն սկսված գործը կիսատ չէր մնացել. Փորթուզալյանն այնտեղ թողել էր հետնորդների եռանդուն մի խումբ՝ հանձին Գևորգ Փասպանյանի, Լևոն Մկրտչյանի, Հակոբ Պոնճուզյանի, Մանվել Խաչերյանի, Հակոբ Պոյաճյանի, Հովհաննես Գազանճյանի և ուրիշների: 1883-ին Կ. Պոլսում բնակվող թոքադցիները ստեղծում են մի ընկերություն «Հիմնադիր ժողով Եվդոկիո» անունով: Ընկերության նպատակն էր քաղաքի վերը հիշված ծաղկոցներից և ուսումնարանից բացի, բացել մասնավոր մի վարժարան, զարկ տալ կրթական գործին: Ընկերությունն ուներ հիմնադիր և օժանդակ անդամներ. հիմնադիր անդամները 12 հոգի էին, նրանք պարտավոր էին ընկերությանը տարեկան տրամադրել որոշակի պատկառելի գումար, բացվելիք վարժարանի ծախքերը հոգալու համար: Օժանդակ անդամների թիվը չէր սահմանափակվում, նրանց քանակը հետզհետե աճելով, 1888-ին հասավ 30 հոգու: Ընկերության գլխավոր դեմքը թոքատի նախկին հոգևոր առաջնորդ Հակոբոս Ճգնավորյանի եղբոր որդին էր, Տիգրան Ճգնավորյանը, որը ժառանգելով հորեղբոր թողած անշարժ և շարժական հարստությունը, հաստատվել էր Կ. Պոլսում, բարգավաճել իբրև աֆիոնի վաճառական և մեծահարուստ մարդու համբավ էր վայելում: Նա Հովհաննես Սարուխանյանի, Կարապետ Քեոյլիյանի և Կարապետ Ղազարյանի աջակ-

ցությամբ բացում է Եվդոկիայի մասնավոր վարժարանը, որը ի պատիվ Ներսես Վարժապետյանի, կոչվում է Ներսիսյան: Գլխավոր հիմնադիրը չընկրկեց ոչ մի զոհողություն առաջ Ներսիսյան վարժարանը օրինակելի հաստատություն դարձնելու համար: Ձեռք բերվեցին բնագիտական և կենդանաբանական հավաքածուներ, քիմիական նյութեր, մարդակազմական տախտակներ: Վարժարանի ուսանողների թիվը հասնում էր մինչև 150-ի: Վարժարանում դասավանդում էին Պոլսում ավարտած և հիմնավոր կրթություն ստացած ուսուցիչներ: Վարժարանի տեսուչն էր Գևորգ Սեֆերյանը (հայտնի գրաբարագետ Գարագաշյանի սանը), ավագ ուսուցիչներն էին Կ. Պոլսից ժամանած Լևոն Մկրտչյանը, Թադևոս պատվելին, Սերովբե պատվելին և ուրիշներ: Վարժարանն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 80-ականների վերջը, երբ կազմալուծվեց «Հիմնադիր ժողովը», որովհետև թուրքիայում անհնարին դարձան հասարակական ընկերությունների լեգալ գործունեությունը: Այդ տարիներին զգալիորեն աշխուժացավ նաև Ազգային երկսեռ ուսումնարանի գործունեությունը, որի աշակերտների թիվը անցնում էր 400-ից (300 տղա և 120 աղջիկ): Առանձնապես աչքի ընկավ նրա գլխավոր ուսուցիչ Գևորգ Փասպանյանը: Նրա օրոք վարժարանը առաջադիմական մեծ քայլեր կատարեց, սակայն իր ուսուցիչ Մ. Փորթուզալյանի նման Փասպանյանի անմիտ ցուցարարական արարքը պատճառ դարձավ վարժարանի փակման (ինչպես եղել էր տասնամյակի սկզբին տեղի Վարդանանց վարժարանի հետ) և մի քանի ուսուցիչների, նաև Փասպանյանի ձերբակալման: Մի քանի անգամ ձերբակալվելուց և ազատվելուց հետո Փասպանյանը վերջապես աքսորվեց Տրիպոլի, ուր մնաց հինգ տարի: Նրանից հետո, 1887 թվից Ազգային վարժարանի աչքի ընկնող ուսուցիչներից էր Պոլսո շրջանավարտ, կրթական հանրահայտ գործիչ Գևորգ Սալթանյանը: Ներսիսյան վարժարանի փակումից հետո թոքադցիք իրենց ողջ ուշադրությունը դարձրին Ազգային վարժարանի վրա, կառուցվեց նոր շենք՝ թոքատի 3 եկեղեցիների և Առաջնորդարանի միջև: Դա եռահարկ հյուսկապ կառույց էր, որ տեղացիները պարծանքով ճեմարան էին անվանում: Ներսիսյան և Ազգային վարժարանները թոքատի կրթական գործը բարձրացրին նոր աստիճանի:

Թոքատի սանջակի ենթակայության ներքո գտնվող Ջիլե, Նիկսար, Չերե քաղաքներն ունեին հասարակ ծաղկոցներ, բայց տեղի թուրքերի մոլեռանդությունը և անհանդուրժողականությունը հասնում էր այն աստիճանի, որ հայությունը կորցրել էր իր մայրենին և դարձել թրքախոս: Ջիլեում թեև վարժարան էին հաճախում թվով 200 աշակերտ, ուր սովորում էին գրել և կարդալ, բայց «առանց երբեք հայերեն խոսելու և առանց հասկանալու»:

Եվդոկիայի սանջակում նշանավոր հայաբնակ քաղաքներն էին *Արաբկիրը* և *Ակնը*: Վերջինում դեռևս 1865-ին ստեղծվել էր նահապետական ընկերությունը Միսաք Թեմուրյանի նախաձեռնությամբ՝ երկրագործության զարգացման նպատակով¹: Սակայն վարժարանները, ծաղկոցներն ու դպրոցները կարգավորելու համար դեռևս քայլեր չէին արվում: Քաղաքի երկու թաղերին կից երկու վարժարանները բավական չէին հայ մանուկների ուսման գործը բավարար աստիճանի դնելու համար: 80-ականների սկզբին տեղացիների նախաձեռնությամբ 2 թաղերի բնակիչներ միանալով ավելի բարեկարգ վիճակի հասցրին ուսումնարանը, սահմանելով նաև բարձր դասարանների համար դասավանդվող առարկաները: Սակայն իզական վարժարան դեռևս չէր բացվել: Ակնի արվարձանները համարվող *Ապուլեխ* և *Կամրկապ* գյուղերը ունեին բարեկարգ ծաղկոց-վարժարաններ:

Ուսման և ընկերությունների գործը համեմատաբար լավ վիճակում էր *Արաբկիրում*, ուր 80-ականների սկզբին բացված էր տաս ծաղկոց-վարժարան, որոնցից մեկն ուսումնարան էր Ս. Թարգմանչաց անվամբ. նույն շենքի ներքևի հարկում էր տեղավորված օրիորդաց վարժարանը: Մյուսները ցածր և միջին մակարդակի ծաղկոցներ էին, սակայն պետք է նշել, որ Արաբկիրը այն սակավաթիվ քաղաքներից էր, որ ուներ Ուսումնական խորհուրդ, որի հսկողության տակ էին բոլոր ուսումնական օջախները: Քաղաքն ուներ նաև Մայր վարժարան, ուր ծրի ուսանում էին 200 աշակերտ: Բոլոր ծաղկոց-վարժարանների ծախքը հոգում էին քաղաքի եկե-

¹ Ընկերության մասին մանրամասն տե՛ս Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 2, էջ 284-289, նաև Հովհաննիսյան Աշ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, Երևան, 1955, էջ 374, նաև Կոստանյան Է., Գարեգին Սրվանձտյանց, Երևան, 1979, էջ 170:

ղեցիները, թաղական խորհուրդները և Ուսումնական խորհուրդը: Վարժարաններում սովորում էին 800-ից ավելի աշակերտ և 80 աշակերտուհի: 80-ականների կեսին առավել աշխուժանում է դպրոցական կյանքը: Կ. Պոլսում գտնվող պանդուխտ արաբկիրցի վաճառականները միավորում են իրենց ուժերը մեծաքանակ դրամ հավաքելու՝ կենտրոնական կամ գիշերօթիկ վարժարան բացելու համար: Նորընտիր հոգևոր Առաջնորդ Եզնիկ Ապահունյաց վարդապետը¹ ջանք չի խնայում օգնելու Ուսումնական խորհրդին: Սակայն նոր դպրոց բացելու փոխարեն անհրաժեշտ էր եղածների մակարդակը բարելավել, Կ. Պոլսից հրավիրել եվրոպական քաղաքակրթության հաղորդակից և ժամանակի պահանջները հասկացող ունակ ուսուցիչներ, հաստատել ուսումնական միասնական ծրագիր ողջ երկրի հայկական դպրոցների համար, ստեղծել և հրատարակել առաջադեմ գաղափարներով ներծծված դասագրքեր, միայն նման պայմաններով էր, որ կարող էին այդ դպրոցները տալ ակնկալվող արդյունքները: Մեծ նշանակություն ունեին նաև ծաղկոցները, որոնք տարրական գիտելիքներ էին տալիս աշակերտին, առաջին հերթին սովորեցնում գրել և կարդալ: Իսկ ուսումնարանն ավարտած աշակերտները երբեմն իրենց կրթությունը շարունակում էին Խարբերդի «Արմենիա-Եփրատ» կոլեջում, որի շրջանավարտները դասավանդում էին Արաբկիրում: Եզնիկ Ապահունու ժամանակ մեծ ուշադրություն է դարձվում նաև իզական վարժարանի բարեկարգման վրա:

1880-ական թվականները դառնում են Արաբկիրի կրթական վերելքի, աշխուժացման, ազգային զարթոնքի և ինքնագիտակցության տարիներ: Լուսավորական գործի զարգացումը իր հետ բերում է նաև համամարդկային իդեալների, ազատամտական գաղափարների տարածում: Արմենական և հնչակյան մտայնությունը իր արմատներն է արձակում նաև այդ քաղաքում: Սակայն երկար չի տևում կրթական այդ աշխուժացումը: 90-ականների սկզբից պետական հայահալած քաղաքականության պատճառով փակվում

¹ Նրան հետագայում կապանք Կ. Պոլիս տարան իբրև խռովարարի և ապստամբության քարոզչի:

ԵՆ ղպրոցնեոր, մնուն եՆ խղճուկ փոքրիկ ծաղկոցները:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Արևմտյան Հայաստանի 6-րդ մահանգն էր՝ 3 գավառով: Բնակչությունը բազմամարդ էր՝ հայ, բուլղ, թուրք, ասորի, քիլդանի, հրեա և այլն: Հայերը տիրապետող դիրք էին գրավում քրիստոնյա ազգերի մեջ: Հայ հոգևոր առաջնորդը մեծ համարում ուներ կառավարական պաշտոնյաների աջքում, սակայն 80-ականներին այնտեղ հոգևոր առաջնորդ էր ընտրվել Փիլիպոս Նաջարյան եպիսկոպոսը, որի երկպառակությունների, ցանաժ որոմների մասին երկար ժամանակ Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը զբաղվում էր վիճաբանություններով¹: Ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ, բուլղարական շարժումների ժամանակ, թուրքական կառավարությունը Տիգրանակերտ էր աքսորել բուլղար հեղափոխականներին, ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցներին: Նրանց շփումը տեղի հայ բնակչության հետ իր դրական ազդեցությունն էլ թողնում Տիգրանակերտի հասարակական կյանքի, հանրային մթնոլորտի վրա: 80-ականների սկզբին այդ նախկին աքսորյալները մեկնեցին իրենց հայրենիքը, Տիգրանակերտում թողնելով իրենց ազատական կայծերին հաղորդակից հայ տարրերին: Դեռևս 70-ականներից Տիգրանակերտում ևս սկսում են ստեղծվել ընկերություններ: Ինչպես ամծրկից հետո սունկերը, այնպես էլ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո այդ ընկերությունները ծնվում էին մեկը մյուսի ետևից և մույն արագությամբ էլ անհայտանում: Տասնամյակի սկզբին Տիգրանակերտում գործում էին իրարից անկախ *Անձնվեր, Հայրենասիրաց, Մեսրոպյան* ընկերությունները, որոնք բացել էին վարժարաններ մանուկների համար և կիրակնօրյա դպրոց՝ մեծահասակների համար՝ գրել, կարդալ սովորեցնելու և նրանց համար դասախոսություններ կարդալու նպատակով: Պա-

¹ Կոստանդյան Է., Գարեգին Սրվանձտյանց, էջ 152, նաև ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII բաժին, գ. 10527, 10529, նաև Ստեմազորությունը Ազգային ժողովով, 1878-1880, էջ 338, 424-426:

տանհիներն ստեղծել էին իրենց ընկերությունը՝ «Պատանյաց», որը ազգային պատմությունից ներկայացումներ էր բեմադրում և ձեռք բերած դրամը ներդնում վարժարանների համար: Գործում էր նաև *Համազգյաց* ընկերությունը, որին հավասարապես անդամագրվել էին հայ առաքելական եկեղեցու հավատացյալները, կաթոլիկները, բողոքականները և այլ դավանանքի պատկանողները: Սակայն վերոհիշյալ ընկերությունները տևական կյանք չեն ունենում, գոտությունները և երկպառակությունները հաճախ են խափանում նրանց գործունեությունը: Միայն Անձնվեր ընկերությունը ավելի արդյունավետ գործունեություն ծավալեց և տևական եղավ: Բնականաբար նման իրավիճակը անդրադառնում էր տեղի դպրոցական գործի վրա: Եկեղեցիներին կից ծխական վարժարանները՝ թվով երկուսը, անգույն գոյության էին քարշ տալիս, իսկ իզական վարժարանը, որ նոր էին բացել, համարյա անվանական էր միայն: Ի տարբերություն խարբերդի և Սեբաստիայի, ուր նույնիսկ գործում էին բարձրագույն դպրոցներ, եվրոպական կոլեջներ, Տիգրանակերտի ազգային դպրոցները ծխականներից վեր չբարձրացան. բնականաբար ավելի վատթար վիճակում էին շրջակա հայկական գավառները և գյուղերը՝ Լըճեն, Տերեկը, Բշերիկը իր շրջակա գյուղերով: Գյուղ կար, որ եկեղեցի չուներ, դպրոցի մասին խոսելն ավելորդ է:

Տիգրանակերտի վիլայեթի մեջ էր մտնում *Բալու* քաղաքը իր շրջականերով: Քաղաքը հիմնականում բնակեցված էր հայերով և թուրքերով: Հայկական 4 եկեղեցիներն ունեին իրենց կից ծխական դպրոցներ, որոնց ծախքերը հոգացողը հենց եկեղեցին էր: Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից դպրոցն ուներ 100-ից ավելի աշակերտ, որոնք ղեկավարվում էին մի ուսուցչի ձեռքով: Դպրոցը ողորմելի վիճակի մեջ էր, առանց գրասեղանի և նստարանի, իսկ աշակերտները հագիվ կարդում էին Նարեկ կամ Սաղմոս: Դրա համեմատ ավելի տանելի վիճակում էր Ս. Լուսավորչի եկեղեցուն կից դպրոցը, 150-ից ավել աշակերտներով: Այստեղ գոյություն ունեին դասարաններ, ուր աշակերտները բաժանվում էին ըստ տարիքի և դասավանդվող առարկաների: Դա մի քայլ առաջ էր նախորդի համեմատությամբ: Ցածր դասարաններում միայն կարդալ գրել էին սովորեցնում, իսկ բարձր դասարաններում՝ քերականություն, թվաբանություն, հայոց պատմություն, քրիստոնեական վարդապե-

տություն և այլ առարկաներ: Այս դպրոցի ծախսերը հոգում էր ոչ թե եկեղեցին, այլ *Մեսրոբյան ընկերությունը*, որը բաղկացած էր 100-ից ավելի անդամներից: Այս ընկերությունը ջանում էր դպրոցը բարեկարգել: Դպրոցի և ընկերության աչքի ընկնող ուսուցիչներից էին Հավալ գյուղացի Աստվածատուրը, Համբարձում Կարյանցը, Հակոբ Գյուրջյանը: Այդ ընկերության ատենապետը Պողոս Պայընտըրյանն էր. «Սույն ընկերության անդամք քաղաքի բոլոր հասարակության համակրանաց արժանի եղած են, որովհետև ամենքն ալ ձեռք ձեռքի, սիրտ սրտի տված անդուլ կաշխատեն դպրոցաց բարեկարգության համար և անոր հետ մեկտեղ պաշտպանողական անուն մի ալ ունին անուղղակի իրենց վրա, որ հայոց վնաս տվող տաճկաց վրա կհսկեն, որովհետև ամենքն ալ քաջ, ամենքն ալ հայրենասեր և ամենքն ալ սիրահար հայրենյաց են»¹: Այդ նույն ընկերությունը իր հովանու տակ է վերցնում նաև իգական նորաբաց դպրոցի գործունեությունը: 50-ից ավելի աշակերտուհիներ ուսուցչուհիների հսկողությամբ ոչ միայն կարուծն և ասեղնագործություն են սովորում, այլև հաղորդակցվում հայոց պատմությանը, քրիստոնեական վարդապետությանը և այլ տարրական գիտելիքների: Քաղաքի 4 եկեղեցիներից երկուսը՝ Սուրբ Սահակ և Ս. Կիրակոս հարուստ եկեղեցիները, չունեն ազգային դպրոցներ, որովհետև այդ հարստությունը գտնվում է Կիրակոս աղա Առփաճյանի և Չթեյան երկու եղբայրների ձեռքում, որոնք մսխում են ժողովրդի հարստությունը, երբեք հաշվետվություն չտալով եկեղեցիների հասույթները ինչ ուղղությամբ և ինչպես տնօրինելու մասին: Փաստորեն Բալուի հայ չորպաճիները իրենց ձեռքն էին կենտրոնացրել 4 եկեղեցիների հասույթները և կռիվ սկսել իրար դեմ՝ ավելին վերցնելու համար: Եվ որպեսզի ամրապնդեն իրենց դիրքերը, նրանցից ամեն մեկը ապավինում է որևէ թուրք կամ քուրդ աղայի օգնությանը և առաջ տանում իր գործը՝ ճնշելով և հարստահարելով ժողովրդին. «Ասոնք են տեղվույն կառավարության հետ հարաբերություն ընող, առաջնորդ վերցնող, ազգային գործոց միջամտող, հասարակության իբրև գերի գործածող... խեղճ հասարակությունը իրենց ճիրաններում մեջ առած, իրենց հաճոյից ծառայեցնող, անոնց երակաց

¹ Նաբանյան Պ., Արուստ Գայաստանի ..., էջ 36:

արյունը տգրուկի նման առանց ծայն հանել տալու ծծող պեկերու և քրդաց ձեռամբ»¹: Ինչպես տեսնում ենք տեղի հայ հարուստները միացած կառավարության պաշտոնյաների, թուրք և քուրդ բեկերի, այլազգի շահագործողների հետ, հետամտում էին խոչընդոտել լուսավորական նպատակներ իրականացնող ընկերությունների գործունեությանը, լավ իմանալով, որ ժողովրդի լուսավորությունն այն աստիճանն է, որի վրա հենվում և բարձրանում է սոցիալական և ազգային գիտակցությունը: Նույն երևույթը մենք նկատում ենք համարյա բոլոր նահանգներում, բայց առավել շեշտված էր երևում Թոքատում, ուր Փորթուզալյանի աշակերտ Գ. Փասպանյանն իր համախոհներով անհաշտ պայքար էր մղում տեղի հայազգի ցեղերի՝ Պողոս Աղբատյանի գլխավորությամբ և թուրք պաշտոնյայի՝ Կուսակալի միասնական ճակատի դեմ: Դա փաստորեն 1850-60-ականներին ազգային սահմանադրության հաստատման համար ականջներին ազգային սահմանադրության հաստատման համար ականջներին՝ լուսավորյալների և խավարյալների նույն պայքարողների՝ լուսավորյալների և խավարյալների նույն պայքարն էր, այլ ժամանակաշրջանում, այլ երանգավորումով: Այժմ ավելի ցցուն էին դարձել պայքարի հակոտնյա ճակատները, ազգային և այլազգի ցեղերի դեմ պայքարող դեմոկրատ մտավորականության ներկայացուցիչները աստիճանաբար սահմանազատվում էին, առանձնանում լիբերալներից և պահպանողականներից, ամրապնդում իրենց դիրքերը: Այդ պայքարում նրանց հաճախ օգնում էին դառնում տեղի հոգևոր առաջնորդների տարբեր ներաշակից էին դառնում տեղի հոգևոր առաջնորդների տարբեր ներկայացուցիչները: Չպետք է բարձրաստիաճն հոգևորականության ներկայացուցիչներին բոլորին ներկայացնել նույն բանակում, նույն դիրքերի վրա: Այստեղ հարցը նրանումն էր, թե որ հոգևորականը ի՞նչ ծագում ուներ և ի՞նչ նպատակի համար էր ընդունել կուսակրոնի վեղարը: Նրանցից ոմանք՝ գավառահայ ժողովրդի՝ արհեստավորների և եկրագործների ծոցից դուրս եկած առաջադեմ հետաավորների և եկրագործների ծոցից դուրս եկած առաջադեմ մտավորականները, հագել էին հոգևորականի սքեմը իրենց գործունեության ոլորտը լայնացնելու և ժողովրդի մեջ, ժողովրդի համար գործելու նպատակամղվածությամբ: Մյուսները բարձրաստիճան հոգևորականներ էին դարձել սերված լինելով Կ. Պոլսի ամիրայական, էֆենդիական դասերի ներկայացուցիչներից, ցանկանա-

¹ Նաբանյան Պ., Արուստ Գայաստանի..., էջ 40:

լով իրենց կոչումն ու դիրքը օգտագործել ազգային որևէ հարուստ վանքի կամ հոգևոր վիճակի անբավ հարստությունը մխիթելու, իր և իր գերդաստանի համար այս աշխարհում ապրուստի դյուրին միջոցները ապահովելու համար: Առաջին դեպքում տեղի բարձրաստիճան հոգևորականը միանում էր առաջադեմ մտավորականության հետ և պայքարում թուրք պաշտոնյաների, հայ ցեղերի դեմ: Օրինակները շատ են. խրիմյանի պայքարը Տարոնում Ս. կարապետի վանքում 4 եպիսկոպոսների և Վարդան աղա Մամիկոնյանի դեմ վանքի հարստությունները յուրացնելու պատճառով, խրիմյանի Սանի՝ Գ. Սրվանձտյանցի և վանեցիների ավելի քան 20 ամյա պայքարը Պողոս եպիսկոպոս Մելիքյանի դեմ, նույն Սրվանձտյանցի պայքարը Տրապիզոնում Օրդուի գավառի թուրք հարկահավաքի դեմ, ժողովրդին աշարի հարկահավաքի բռնություններից ազատելու համար: Ինչպես նշեցինք եվդոկիայում և Բալուում ևս. Բալուի հոգևոր առաջնորդ Պողոս Նաթանյանը՝ (խրիմյանի մերձավորագույն զինակիցներից մեկը) համառ և անզիջում պայքար էր մղում Բալուի չորապաճիների՝ 5-6 անձանց միացյալ գործողությունների դեմ և կառավարությանն է մատնվում իբրև խռովարար, իբրև ժողովրդին հրահրող և կապյալ Կ. Պոլիս է տարվում, այնտեղ դատապարտվում բանտարկության: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը խուսափում է միջամտել կառավարության մոտ իր հոգևոր առաջնորդի իրավասությունները ոտնատակ տալու համար, առավել ևս խուսափում է հոգալ նրա հոգսերը: Այդ բանը հանձն է առնում Կ. Պոլսի «Վարիչ մարմինը»¹: Բալուի շրջակա հայկական գյուղերից մի քանիսը ունեին վարժարաններ, խղճուկ ծաղկոցներ, ուր աշակերտները միայն գրաճանաչություն են սովորում, «հասարակ ընթերցանություն»: Գյուղերից մեկում՝ Մրջումա Մեզրեում «ժողովուրդը ուսումնասեր է, բայց անիրավ ճիվաղ ճին Օղլու ըսված կործանելիք պեյին տված նեղութենեն աչք չի բանալով, դպրոցնին ետ մնացած է»²:

Դա համարյա տիպական երևույթ էր. թուրք և քուրդ բեգերը, կառավարական պաշտոնյաները ամեն կերպ խոչընդոտում էին

հայկական վայրերի լուսավորական նպատակներ իրականացնող մարմինների գործունեությանը, ցրում էին ընկերությունները, տարրական մարդկային իրավունքներ պահանջող մարդկանց որակում էին իբրև ապստամբ, խռովարար, որպեսզի հենց բնում խեղդեն հայկական ազգային շարժումը:

Այսպիսով, 19-րդ դարի 80-ական թվականներին շարունակվում է 70-ականների կեսից սկսված լուսավորական շարժման վերելքը: Ողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ստեղծվում են մշակութային ընկերություններ, հասարակական կազմակերպություններ, որոնք զարկ են տալիս դպրոցական գործին՝ նպաստում՝ անգրագիտության վերացմանը, ժողովրդին ծանոթացնում երկրագործական, հողագործական տարրական գիտելիքների: Սակայն այդ վերելքը տևում է մինչև տասնամյակի վերջը: Դեռևս 85-ից սկսած աստիճանաբար ուժեղանում է թուրքական կառավարության հայահալած քաղաքականությունը, որի զոհն են դառնում մշակութային այդ ընկերությունները: 90-ականներին հայ ժողովուրդը թևակոխում է իր գոյության ամենածանր շրջաններից մեկը: Սկսվում են զուլումի տարիները...

¹ Տես ճանկույան Հ., Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն, մասն Ա և Բ, էջ 151:

² Նաթանյան Պ., Արտօր Հայաստանի, էջ 67:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԳԱԳՏՆԻ ԽՄԲԱԿՆԵՐԻ) ՈՒ ԿՈՒՍԱԿ- ՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒ- ԹՅՈՒՆԸ 19-ՐԳ ԳԱՐԻ 80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ և Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածները հայկական հարցի վերաբերյալ մեծ խանդավառությամբ, հույսերի, սպասումների, ակնկալությունների, ապա հուսահատության և հուսալքման մակընթացություն և տեղատվություն առաջ բերին արևմտահայության մեջ: Թուրքական բռնակալությունից ազատագրվելու խնդիրը օրակարգի մեջ էր. անհրաժեշտ էր մշակել նոր մարտավարություն՝ նոր պայմաններին համապատասխան: Աղերսագրերը, դիմումները, հնազանդությունը թուրքական «բարեխնամ» պետությանը չտվին սպասվող արդյունքները: Չորս հարյուր տարի օսմանյան լծի տակ հեծող հայը Բ. Դռան աչքում ուներ հավատարիմ հպատակի համարում: Սակայն այն սկսում էր խախտվել 19-րդ դարի 2-րդ կեսից, երբ արևմտահայ գավառներից դեպի Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարան են ուղարկվում բողոքագրեր, որոնք հետո ներկայացվում էին Բ. Դռանը, մեծ եպարքոսին կամ մեծ վեզիրին: Աստիճանաբար առաջանում էր այն տպավորությունը, որ հպատակ հայը այլևս չի ցանկանում հաշտվել տիրող կացության հետ, պահանջում է ամենատարրական մարդկային իրավունքներն ու պայմանները: Բ. Դուռը, հայկական հարցի միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա դառնալով, ակնառու զգաց, որ եվրոպական մեծ պետությունների համար այն պետք է առիթ ծառայեր իր ներքին գործերին խառնվելու, միջամտելու, զիջումների դիմելու և «համեղ պատահներ» կորզելու համար:

Դիվանագիտության մեջ հմուտ և հնարամիտ թուրքական կառավարությունը, արքունիքը և սուլթանին շրջապատող բարձրաստիճան պաշտոնեությունը որոշում էին և հղանում դիվային ծրագիր՝ մի ողջ ազգության ֆիզիկական գոյության վերաբերյալ, ցանկանալով թուրքավարի լուծել հայկական հարցը, հնարավ-

րություն չտալ օտարերկրյա պետություններին ու նրանց ներկայացուցիչ դեսպաններին միջամտել իր երկրի «ներքին գործերին»: Այդ պատճառով էլ արտաքուստ ծեռք էին առնվում մի շարք միջոցառումներ, որոնք պետք է բխեին Բեռլինի դաշնագրի պայմաններից: Հայաստանի կենտրոնական նահանգներում հաստատվեցին մեծ պետությունների ներկայացուցչություններ՝ հյուպատոսություններ, որոնք անմիջապես կապված էին Պոլսի իրենց դեսպանությունների հետ և նրանց էին հաղորդում տեղերում կատարվող իրադարձությունների մասին: Կազմվեցին բարենորոգումներ անցկացնող հանձնաժողովներ, որոնք մշակեցին անիրագործելի մնալու դատապարտված ծրագրեր: Աբեղին փաշայի և Բեքիր բեյի ղեկավարությամբ կազմված այդ երկու հանձնաժողովները դուրս գալով Կ. Պոլսից, տարբեր ուղղություններով մեկնեցին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգներ, սակայն ակնկալվելիք բարենորոգումների փոխարեն նրանք առավել սրեցին առանց այդ էլ սրված ազգամիջյան հարաբերությունները, հայկական հարցին հակադրեցին քրդականը, հրահրեցին քուրդ ռազմական ավագանուն անգեն հայ ժողովրդից վրեժխնդիր լինելու, որպես հատուցում Բեռլինի դաշնագրի «չերքեզներից և քրդերից հայերին պաշտպանելու» կետին: Ցանկանում էին քայլեր կատարել պատմական Հայաստանի տարածքում գտնվող վայրերից մի քանիսը Քրդստան կոչելու ուղղությամբ: Երգրումի էյալեթը, որ կոչվում էր Երմանիստան էյալեթ, ուզում էին վերանվանվել Քուրդիստանի էյալեթի: «Բաժանիր, որ տիրես» հմուտ քաղաքականությամբ Բ. Դռանը հաջողվեց իրար թշնամացնել հարևան երկու ժողովուրդների և առանձին-առանձին հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ: Արտաքուստ ցանկանալով իրականացնել բարենորոգումների գործադրումը, Բ. Դուռը գաղտնի հրահանգներ էր ուղարկում հայկական նահանգների թուրք բարձր պաշտոնեությանը՝ խոչընդոտել հայկական ազգային ժողովների գործունեությանը, արգելել թատերական ներկայացումները, դպրոցներում վերացնել հայ ժողովրդի պատմության դասավանդումը, արգելել Հայաստան աշխարհագրական և պատմական տերմինի գործածությունը, խիստ զրաքնություն սահմանել հայկական մամուլի և լույս տեսնող գրականության վրա, հասնել այն բանին, որ քրիստոնյա զրաքնիչներին

փոխարինեն մուսուլման աստիճանավորներն ու սպաները, նրանց պարտադրելով սովորել և տիրապետել հայոց լեզվին: Հրահանգվեց ազգային զգացումներ չգրգռելու համար բռնագրավել և ոչնչացնել պատմական թեմայով կտավները, մասնավորապես Ավարայրի հերոս Վարդան Մամիկոնյանի և Մայր Հայաստանը պատկերող նկարները: Ձեռք առնված այս բոլոր միջոցառումների մասին էրզրումից գաղտնի զեկուցագրով Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանին էր հաղորդում պետական խորհրդական Օբերմիլերը¹, միաժամանակ նշելով տեղի բարձրաստիճան հայերին մեկուսացնելու բոլոր փաստերը: Արևմտահայ բնակչությունն զգում էր իր շուրջը հյուսվող բոլոր մեքենայությունները և աստիճանաբար փոխում իր գործելակերպը: Ռուս-թուրքական պատերազմում հավատարիմ հպատակ լինելը ոչ մի արդյունքի չհասցրեց. դրա փոխարեն ապստամբած Բուլղարիան ազատագրվեց թուրքական լծից, 20 տարի շարունակ ազատության համար պայքարող Հունաստանը վերջնականապես հասավ իր նպատակին, չերնոգորցիների, սերբերի և խորվաթների խնդիրը հաշվի առնվեց Բեռլինի վեհաժողովում մեծ պետությունների կողմից, իսկ աղերսագրով ներկայացած հայ պատվիրակության անդամներին չթույլատրվեց նույնիսկ մասնակցել վեհաժողովի նիստերին: Այդ բոլոր արտաքին հանգամանքները «փոփոխութիւն մը առաջ բերին հայ մտայնության վրա և 1878-է 1882 հանդարտ աղերսարկուն և խեղճուկ աղաչավորը գրեթե բռանադատեալ նոր միջոցներու մղուեցավ և հայուն կյանքին ու գործին վրա փոփոխութիւն մշմարեցավ: ... Հայտնապես կտեսնվեր, որ օսմանեան կառավարութիւնն էր փոփոխութեան պատճառ տվողը, երբ հանդարտ աղերսարկուն կանարգեր և խռովարար պահանջողը կը գոհացներ»²: Մաղաքիա Օրմանյանի այդ խոստովանությունը կարևոր է այն տեսակետից, որ պատճառաբանում և բացատրում է հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումները, օսմանյան լուծը թոթափելու փորձերը, դրանց համար միակ մեղավորը համարելով օսմանյան կառավարության, նրա որդեգրած հակահայկական հալածանքները, ազգային և սոցիալական ծանր լուծը: Ժո-

ղովրդական այդ խլրտումների անմիջական արձագանքը եղան քաղաքական գաղտնի կազմակերպությունների ստեղծումը Արևմտյան Հայաստանի կարևոր նահանգներում:

Ազգային ինքնագիտակցության և զարթոնքի, ապա և օսմանյան ծանր լծի ողջ արհավիրքներն առավել ցայտուն դրսևորում էին Վասպուրականի նահանգում, ուր և ստեղծվեցին առաջին գաղտնի խմբակները: Դեռևս 70-ական թվականների սկզբին, կոնկրետ՝ 1872-ին, երբ Գարեգին Սրվանձտյանցը իբրև սահմանադրության գործադրիչ ուղարկել էր Վան, նրա անմիջական մասնակցությամբ և ղեկավարությամբ կազմակերպվեց «Միություն ի փրկություն» գաղտնի խմբակը¹, որն իր հրատարակած կոչում նկարագրելով հայության ճգնաժամային վիճակը, առաջարկում էր «փրկության միջոց փնտրենք, ապա թե ոչ կորուստ մերձ է իսպառ»:

Մեծ արագությամբ «Միությանը» անդամագրվեցին Վանին մերձ մի քանի հայկական՝ Անգղ, Հորոտենց, Խեքքեղ, Հնդստան, Հառեղ գյուղերի համրությունները: «Միության» պաշտոնական ղեկավարները վանեցի Նշան Շիրվանյանն էր (Գ. Սրվանձտյանցի մանկության ու ուսումնառության ընկերը) և Հակոբ Կալոյանը: Սակայն փաստական ղեկավարը, կոչը կազմողը և խորհրդատուն Գարեգին Սրվանձտյանցն էր և ժամանակի պատրիարք Մ. Խրիմյանը: Կովկասի փոխարքային և Երևանի նահանգապետին ուղղված խնդրագրում «Միությունը» ցանկություն էր հայտնում ընդունել ռուսահպատակություն և այդ միջոցով ազատվել թուրքական լծից: Սակայն այդ ռոմանիտիկ ցանկություն-ծրագիրը մնաց թղթի վրա և անիրագործելի: Համակիր լինելով ռուսական կողմնորոշմանը, ժամանակի պատրիարք Մ. Խրիմյանը հորդորում էր Սրվանձտյան-ժամանակի պատրիարք Մ. Խրիմյանը հորդորում էր Սրվանձտյանցին չձեռնարկել անխոհեմ քայլեր, «գործ ու գորապետներ պատրաստ պահել» և սպասել «պատեհ ժամանակի»: Չձեռնարկելով գործնական քիչ թե շատ շոշափելի միջոցառումներ՝ այդ գաղտնի կազմակերպությունը շուտով ինքնալուծարքի ենթարկվեց, վախենալով այդ շրջանում Կ. Պոլսում և Վանում անընդհատ հուզումներ

¹ АВРР, ф. Политархив, 1881-1884 гг., д. 1625, л. 2-3.

² Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Գ., Երևան, 2001թ., էջ 5060-5061:

¹ Դիվան հայոց պատմութեան, հ. ԺԳ, էջ 269-270, Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, էջ 169-171, Կոստանդյան Է., Գարեգին Սրվանձտյանց, էջ 100-109:

լու, բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի օրինակով ցույց տալու ազատագրվելու միակ ճիշտ ուղին: Այդ լսարանները մեծ աշխատանք կարող էին կատարել ժողովրդի մեջ, եթե չդիմեին անհարկի ցուցամոլության և անխոհեմ արարքների: Մասնավորապես հիշատակության արժանի է Փորթուգալյանի կարդացվելիք դասախոսության հայտագրի փակցնելը Վանի փողոցներում: Ազդարարվում էր «ժամանակը հասել է, հայեր, ի՞նչ անենք» թեմայով դասախոսություն կարդալու մասին: Վերնագիրն իր վրա է հրավիրում կառավարական պաշտոնյաների ուշադրությունը. կուսակալը հրամայում է այդ թեմայով դասախոսությունը արգելել և ընդհանրապես վերջ է դնում հրապարակային բանախոսություններին և ելույթներին: Անխոհեմ արարքի պատճառով դադարեցվում է օգտաշատ գործը¹:

1 Կոստանդյան Է., Չարեզին Սրվանձտյանց, էջ 128-130, նույնի Սկրտիչ խրիմյան..., էջ 288-291:

ծեռքին կենտրոնանալուց, որը հարմար առիթով այն կոգտագործեր հայ անգեն բնակչության դեմ: Շուտով պարզվեց, որ գեներալ-առևտրով զբաղվող հայ վաճառական երկու եղբայրներ՝ պարոններ Գ-ն և Թ-ն, էժան գնով ձեռք էին բերում գեներ, ապա կրկնապատկված վերավաճառում պարսիկներին և քուրդերին: Կազմակերպությունը իր ժողովում որոշում է բանակցել վաճառականների հետ, «համաձայնել իրենց հետ և իրենց գնած գեները կազմակերպության հաշվին գնել կամ միայն հայոց ծախել»¹: Վաճառականները չեն ընդունում այդ առաջարկը, պատճառաբանելով, որ պարսիկներին և քուրդերին շատ ավելի բարձր գնով են վաճառում: Տեսնելով, որ վաճառական եղբայրները չեն ցանկանում ենթարկվել որոշմանը, կազմակերպության անդամները դիմակավորված ծեծում են, ապա հրդեհում նրանց տունը և սպառնում՝ որոշումը չկատարելու դեպքում ահաբեկման ենթարկել: Վաճառականները ստիպված համակերպվում, հնազանդվում են որոշմանը, որով հետևանքաբար կառավարությանը բողոքելու դեպքում իրենց սպառնում էր առավել մեծ պատիժ՝ գողացված կառավարական գեները գնելու համար:

¹ ճանկույլան Դ., Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն, մասն Ա. Բ, էջ 85-86:

նաճյուղի գործունեությանը, աշխատելով գումարներ կորզել նրանց հանգանակությունից: «Սև խաչը» որոշում է կառավարական պահեստների վրա հարձակմանը հաղորդել տարերային պայքարի բնույթ, իբր հարձակվողը գրգռված ամբոխն է, առավել ևս - կանայք՝ իր աղքատությամբ հայտնի Մարիամ անունով կնոջ ղեկավարությամբ: Պահեստներից գրաված ցորենը կազմակերպությունը բաժանում է սովյալներին՝ անկախ ազգային պատկանելությունից:

Կազմակերպության ղեկավար կորիզը Վանում հայտնի պողոտյան-ապողոտյան պայքարի ապողոտյան խմբավորման ղեկավարներն էին, այլ խոսքով՝ նորի, առաջադիմականի կողմնակիցները, որոնք պայքարում էին ինչպես կառավարության հայահալած քաղաքականության, այնպես էլ տեղում բուն դրած կղերա-աղայական ռեակցիայի դեմ: Դա Վարագա «ժառանգավորացի» խրիմյանի սաների, «Արարատյան» և ապա «Միացյալ ընկերությունների» կողմից «Վարժապետանոցի» և «Կեդրոնականի» մթնլորտում հասունացած սերունդն էր¹: Կազմակերպությանը հովանավորում, դրամական և բարոյական աջակցություն էին ցույց տալիս Մկրտիչ խրիմյանը, Կոստանդին Կամսարականը և Մկրտիչ Փորթուզալյանը:

Գիտակցելով Վանի՝ իբրև ռուսական սահմանամերձ վայրի նշանակությունը, պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի խորհրդով և պատվերով Բեռլինի վեհաժողովից վերադառնալուց հետո Վանի հոգևոր առաջնորդ է ընտրվում Մկրտիչ խրիմյանը, որը երկար տարիների բացակայությունից (1862-1879) վերադառնում է Վան: Վարժապետյանի կոնդակով և խրիմյանի հրավեր նամակով Վան է գալիս նաև Գարեգին Սրվանձտյանցը իբրև առաջնորդության փոխանորդ²: Անցած տասնամյակներում նրանք մեծ գործ էին կատարել Վասպուրականի հայության ազգային ինքնագիտակցության արթնացման գործում: Այժմ պետք է շարունակեին կիսատ թողած գործը, նոր աստիճանի բարձրացնեին այն: խրիմյանի ներկայությունը մեծ զարկ է տալիս «Սև խաչ» կազմակերպության ստեղծմանը և գործունեությանը:

Նրա ղեկավար անդամները կապվում են խրիմյանի հետ: Ուշագրավ է Մկրտիչ Փորթուզալյանի ծավալած հասարակական գործունեությունը, նրա մասնակցությունը «Սև խաչի» աշխատանքներին: Ժամանակակիցների վկայությամբ, առանց հեղափոխություն բառն արտասանելու, Փորթուզալյանը Վանում ստեղծեց հեղափոխականորեն տրամադրված մի սերունդ, որը երկար տարիներ հայրենասիրական մեծ աշխատանք ծավալեց այնտեղ:

1878թ. սեպտեմբերից Վանում էր նաև ռուսական պետության կողմից փոխհյուպատոս հաստատված Կոստանդին Կամսարականը: Արխիվային փաստաթղթերի¹, հրատարակված ժողովածուների² և աշխատությունների³ մանրակրկիտ հետազոտություններից մեր առաջ ամբողջականում է մեծ հայրենասեր Կոստանդին Կամսարականի կերպարը: Նա համագործակցում էր խրիմյանի, Փորթուզալյանի, Վանի երիտասարդության ներկայացուցիչների, «Սև խաչի» անդամների հետ, իր զինակիցներն ուներ նաև Վանում հաստատված արևելահայերից (Գալուստ և Բաղդասար), հավատարիմ լրատու, աջակից և մշտական ներկայացուցիչ ուներ շեյխ Օբյեդուլլայի բանակում, նրա ողջ արշավանքի ընթացքում: Դա հայազգի Սիմոն Չիլինգարյանն էր, որը մեծ գործ կատարեց շեյխի բանակում քրիստոնյաների կոտորածը կանխելու և արգելելու ուղղությամբ: Միաժամանակ նա զեկուցագրեր էր հղում Կ. Պոլսի ռուսաց դեսպանությանն ու Էրզրումի հյուպատոսությանը, նկարագրում Վասպուրականի հայության ծանր վիճակը, նրանց կրած սաստկացող հալածանքները, միջոցներ առաջարկում ռուսական արքունիքի արտաքին գործոց մինիստրության պաշտոնյաներին և անմիջապես դեսպանին՝ ազդել սուլթանին շրջապատող բարձրաստիճան պաշտոնյաների, անմիջապես մեծ վեզիրի վրա հայ

¹ Фонды АВРР и ЦГВИА.

² Геноцид армян в Османской империи, дополнительное издание под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982 г.

³ Հովհաննիսյան Ռ., Արևմտահայ ազգային ազատագրական շարժումները և «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը, Կոստանդյան է., «Ռուսական փոխհյուպատոս Կոստանդին Կամսարականի գործունեությունը Վանում 1880-ական թթ. (Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության հարցեր)», Երևան, 1998թ., էջ 76-88:

¹ Կոստանդյան է., Մկրտիչ խրիմյան..., էջ 288-295:

² Կոստանդյան է., Գարեգին Սրվանձտյանց, էջ 31, նույնի Մկրտիչ խրիմյան..., էջ 285:

բնակչության վիճակը ինչ որ ձևով թեթևացնելու համար: Օգտվելով այն մեծ հեղինակությունից, որ վայելում էր իր ներկայացրած պետությունը՝ ռուսական արքունիքը, Կամսարականն ամեն կերպ նպաստում էր հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական ջանքերին: Սակայն 80-ականների կեսերից մեծապես փոխվում է ռուսական պետության վերաբերմունքը հայկական հարցի նկատմամբ: Այդ պատճառով էլ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը և էրզրումի հյուպատոսը չեն ցանկանում իր ազգային պատկանելիության պատճառով Կամսարականին հաստատել իբրև փոխհյուպատոս¹, երկար ժամանակ նա միայն փոխհյուպատոսի պաշտոնակատարն էր, իսկ նրա զեկուցագրերն ընդունվում են իբրև տաքարյուն կովկասցու գրածներ: Էրզրումի հյուպատոս Դենմետը Կ. Պոլսի դեսպանին գրած նամակում երբեմն կասկած էր հայտնում Կամսարականի գործունեության վերաբերյալ, գտնելով, որ այն համապատասխանում է ոչ թե ռուսական կայսրության շահերին, այլ առավելապես հայերի²: Սակայն, նույնիսկ այդ դեպքում էլ ցարական աստիճանավորները ցուցաբերում էին անաչառություն, նկարագրելով, թե ինչ մեծ ժողովրդականություն է վայելում Կամսարականը Վանի նահանգի բնակչության մեջ և որ բրիտանական հյուպատոսը չի կարող մրցել նրա հետ հեղինակության և հնարամտության հարցում³: Այդ բոլորով հանդերձ, միայն 1882թ. էրզրումի հյուպատոսը և Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը միջնորդում են՝ Կ. Կամսարականին իբրև փոխհյուպատոս հաստատելու համար, որը և կատարվում է:

Կամսարականը միաժամանակ կապավորի դեր էր կատարում տարբեր վայրերի հասարակական գործիչների միջև: Նրա միջոցով կապ են հաստատում իրար հետ Վանի «Սև խաչի» և էրզրումի «Պաշտպան հայրենյացի» անդամները: Տեղական թուրք պաշտոնյաներն ամեն ինչ արեցին Կամսարականի գործունեության վրա ստվեր գցելու համար, և դա նրանց հաջողվեց: Աստիճանաբար սեղմվում էր օղակը Կամսարականի շուրջը: Խախտվում էր նրա դիրքը թուրք կառավարական պաշտոնյաների մոտ և ռուսա-

կան դեսպանությունում, պակասում էին նրա հնարավորությունները՝ վարկավորելու Վանի դպրոցները, օժանդակություն ցույց տալու կազմակերպության անդամներին: Դեռևս 1882-ին Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը ցանկանում էր նրան փոխադրել այլ վայր, սակայն նրա ցուցաբերած հմտությունը մի կողմից, տեղի հայության բազմաթիվ խնդրագրերը¹ մյուս կողմից, երկարաձգեցին նրա պաշտոնը Վանում մինչև 1884թ.: Ականատեսը Կամսարականի մասին գրում է. «1878-ի աշունեն մինչև 84 պաշտոնավորելով իբրև հայ և հայասեր հյուպատոս՝ իր մատչելի բնավորությամբ հույժ սիրելի դեմք դարձած էր հարուստին և աղքատին: Պետական և օտար շրջանակների մեջ ևս իր վայելած ազդեցության շնորհիվ հայոց շատ խնդիրներ նպաստավոր լուծում կատանային, նա բարեկամ էր ամեն դպրոցներու և մասնավորապես Փորթուզայանի Կեդրոնականին և անոր գոյությունը կապահովեր՝ ամեն տարի անոր բյուջեի բացը գոցելով: Ինքը և իր կողակիցը տիկին Աննա՝ քույր Աբգար Զովհաննիսյանի, լալով բաժնվեցան Վանեն, թեպետ հայ ժողովուրդը ստիպված էր խեղդել իր մեջ իր զգացումները և թաքուն կերպով հայտնել իր համակրանքը առ ահի կառավարության»²: 1884թ. նույն պաշտոնով նա տեղափոխվեց այլ վայր՝ Դամաս: Նրան փոխարինելու եկավ ցարական աստիճանավոր Կոլուբակինը:

Վերոհիշյալ այդ երեք անձնավորությունների օգնությամբ էր զորանում և գործունեություն ծավալում «Սև խաչը»: Այդ կազմակերպության գործն էր նաև զինված հարձակումը Վանի հոգևոր Առաջնորդարանում նիստ գումարած քաղաքական ժողովի անդամների վրա: Վանեցիների կողմից այդ հարձակումը որակավորվեց իբրև «իշխանների ծեծ»: «Իրենց հարստությամբ և ազդեցությամբ ինքզինքնին քիչ շատ երևացողները «իշխաններ» էին և անոնք էին, որ կվարեին ազգին գործերը: Իշխաններու ծեծը իր ընկերային երևութովը տեսակ մը հեղափոխություն էր, դասակարգային հեղափոխություն: Առաջին անգամ էր, որ ժողովուրդը դեմ կուգար իր իշխանին և ձեռք կբարձրացներ անոր վրա», - գրում էր

¹ АВПР, ф. Армянские дела, опис 461, д. 119, л. 26-27.

² Там же, ф. Политархив, 1881-84 гг., д. 1625, л. 16-17.

³ Там же, л. 68-69, 71.

¹ АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1882 г., д. 1568, л. 7.

² Երանյան Զ., Հուշարձան, էջ 181-182:

դեպքերի ականատես Ավետիս Թերզիպաշյանը¹: Բանն այն էր, որ ինչքան եվրոպական հրատարակությունները ձայն էին բարձրացնում հայկական հալածանքների և օսմանյան կառավարության խստությունների մասին, այնքան կառավարությունը մի կողմից ուժեղացնում էր հայահալած քաղաքականությունը, մյուս կողմից՝ պահանջում գավառական առաջնորդություններից, ժխտել այդ հալածանքների առկայությունը և գոհաբանական ուղերձներ հղել Բ. Դուռ, շնորհակալություն հայտնել «բարեխնամ սուլթանին» հայ ժողովրդին հայրական աչքով նայելու համար: Վանի կուսակալ Յասսան փաշան պահանջում է մամուրիմակ հեռագիր հղել Բ. Դուռ: Օրվա հոգևոր առաջնորդ Մկրտիչ Խրիմյանն առերես համաձայնվելով փաշայի հետ, ցանկանում է ձգձգել հեռագրի հաղորդումը այնքան, մինչև դադարեն պահանջելուց, սակայն դա չի հաջողվում: Քաղաքական ժողովի անդամները Գալճյան Գևորգի և Յամբարձում Թերզիպաշյանի գլխավորությամբ ստորագրում են հեռագիրը և ուղարկում Բ. Դուռ:

Խրիմյանը չի ստորագրում հեռագիրը: Եղելությունն իմանում են վանեցիները, հատկապես կազմակերպության անդամները: Նրանցից Մկրտիչ Սեֆիյանը տենդագին աշխատանք է տանում բնակչության մեջ, անարգում քաղաքական ժողովի անդամների՝ «իշխանների» դավաճանական արարքը: Արդյունքը լինում է այն, որ կազմակերպված ամբոխը խառնվում է առաջնորդարանի բակում, փակում է դռները և այնպես է ծեծում քաղաքական ժողովի ստորագրող անդամներին, որ նրանցից Այազ Այազյանը երեք օր հետո մեռնում է, իսկ մյուսները երկար ժամանակ մնում են պառկած²: Դեպքը առիթ է տալիս զանգվածային ձերբակալությունների. ձերբակալվածների մեծ մասը կազմակերպության անդամներն էին: Միայն Խրիմյանի՝ կուսակալի մոտ ունեցած մեծ հեղինակության շնորհիվ հաջողվում է ազատել նրանց մեծ մասին, ներկայացնելով իբրև պարզ և միամիտ զոհեր: Կուսակալը ընդառաջելով հոգևոր առաջնորդի խնդրանքին, փոխարենը պահանջում է, որ ինքը առանձին հեռագիր հղի Բ. Դուռ շնորհակալական բովանդա-

կությամբ: Կազմակերպությանը չվնասելու համար, Խրիմյանը նման բովանդակության մի հեռագիր է հղում, իսկ մի օր անց ուղարկում է այլ գրություն, որտեղ հաղորդում էր, թե թուրքերեն չիմանալու պատճառով, չի հասկացել, թե ինչ հեռագիր է ստորագրել ինքը¹:

«Սև խաչի» գործն էր նաև Աղթամարի Խաչատուր կաթողիկոսի՝ ժողովրդից հավաքած դրամի մի մասի հափշտակումը և կազմակերպության համար օգտագործելը: Դա կատարվեց այն ժամանակ, երբ պարզվեց, որ կաթողիկոսը իբրև խռովարարներ թուրք կառավարությանն էր մատնել կովկասահայեր Գալուստին և Բաղդասարին, որոնք շրջում էին Վասպուրականում և ժողովրդին պատրաստում ինքնապաշտպանության: Այդ մատնությունից հետո Գավաշում բռնում են նրանց, տանում Բայազետ և հնարավորություն չտալով Կովկաս անցնել, բանտարկում են: Մինչ Կամսարյուն կիմանար այդ մասին, հեռագրով կհաղորդեր Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանին, խնդրելով միջամտել ռուսահպատակների ազատության համար², անցնում է 2 ամիս, որի ընթացքում էլ կազմակերպվում է կաթողիկոսի դրամների հափշտակումը, իբրև պատիժ մատնության համար:

«Սև խաչը» կազմակերպում էր նաև Սահմանադրության տարեդարձի տոնակատարությունները, մի քանի տարի անընդհատ՝ մայիսի 24-ին: Առաջին անգամ 1880-ին «գաղտնի ընկերությունը այդ առիթով ցուցադրել կելնե ոչ միայն ունեցածը, այլ նաև չունեցածը: Կազմակերպության անդամները նույն օրը ամենքն ալ համազգեստով, հրացան ուսերնուն, դրոշմին առջևնին, թափորով Վարագ կերթան»³: Այնտեղ էին Վանի մշակութային ընկերությունների, բոլոր վարժարանների, սովորող երիտասարդության ներկայացուցիչները: Հայտագրի համաձայն տոնակատարության ժամանակ պետք է լինեին զորահանդեսներ, զինավարժություններ, ճառեր: Բնականաբար այդ բոլորի մասին իմանում է նահանգապետ Յասսան փաշան, որը պատասխան է պահանջում դեռևս Վարագում գտնվող Խրիմյանից: Մինչ հոգևոր առաջնորդը, որը թուրք կառա-

¹ Թերզիպաշյան Ա., նշված աշխ., էջ 82:

² Նույն տեղում:

¹ Երամյան Հ., Հուշարձան, հ. Ա, էջ 180:

² АВПР, ф. Армянские дела, д. 119, л. 17-19.

³ Թերզիպաշյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 67:

վարության ամօն նաև քաղաքական ամօն էր, պատրաստվում է պատասխանել այդ բոլորի համար, կառավարությունը խուզարկում է կազմակերպության անդամներից մի քանիսի տները: Կարապետ Կուլումյանի տանը հայտնաբերում են զենք, համազգեստ, իսկ թղթերի մեջ գտնում են կազմակերպության հաշիվները, Կամսարականի դրամական նվիրատվությունները հավաստող փաստաթղթեր: Կուսակալը մեղադրանք է նետում Խրիմյանին՝ «Կամսարական էֆենդին ձերիմներեն զորք կառնե եղեր»: Նա արգելում է նոր զորահանդեսները, սակայն կազմակերպության անդամները չեն դադարեցնում իրենց այդ ձեռնարկությունները, որոնք կրկնվում են 1881-82 թվականներին:

Միայն հետադարձ հայացք նետելով այդ օրերի գործունեությանը՝ քննադատական իր խոսքն է ասում տվյալ իրադարձությունների մասին դեպքերի անմիջական մասնակից, ազատագրական շարժման մարտիկ, հետագայում հայտնի նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը¹:

Այդպես, անկումներով ու վերելքներով, ծավալելով երբեմն աշխուժ գործունեություն, երբեմն համարյա դադարեցնելով այն, կազմակերպությունը հարատևում է մինչև 80-ականների կեսերը: Կազմակերպությունը մինչ այդ փորձեր էր արել որոնել, գտնել և կապ հաստատել Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, արևմտահայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող նման կազմակերպությունների հետ: Արևելահայ Գալուստը և Բաղդասարը անպահովել էին Վասպուրականի կապը Տարոնի հետ: Կամսարականը, ինչպես նշվեց վերևում, կապող օղակի դեր էր կատարում այլ վայրերի հետ: Քանի որ Խրիմյանը Վանում էր, տարբեր վայրերի արևմտահայ հասարակական գործիչները նամակագրական կապ էին պահպանում Կ. Պոլսի նախկին պատրիարքի, հայկական հարցը Բեռլինում ներկայացնող հայ պատվիրակության ղեկավարի, «երկաթե շերտի» քարոզչի հետ²: Այդ պատճառով էլ որոնումները կատարվում են ոչ միայն «Սև խաչի» անդամների կողմից, այլ, ինչպես հետագայում կխոսվի, «Պաշտպան Հայրենյաց», «Փոքր Հայքի»

¹ Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 220:

² Նշկյան Հ., Առաջին կայծերը, էջ 94-95, 99, 110:

կազմակերպությունների ներկայացուցիչների կողմից: 1884-ին կառավարությանը հաջողվում է Վանից հեռացնել «Սև խաչի» հոգևոր, բարոյական ղեկավարներին՝ Մ. Փորթուզալյանին, Մ. Խրիմյանին և Կ. Կամսարականին: Վերջինիս մասին արդեն գրել ենք: Խրիմյանին կառավարությունը հրավիրում է Կ. Պոլիս, պատվավոր աքսորի՝ չհանդուրժելով նրա նման անբարեհույս հոգևորականի ներկայությունը արևմտահայ այդ կենտրոնում: Դրանից հետո այլևս երբեք Խրիմյանը հնարավորություն չստացավ գործել հայկական գավառներում. նա դատապարտվեց ապրելու Կ. Պոլսում, սուլթանի գործակալների հսկողության ներքո: Խրիմյանից առաջ Վանից արտաքսվեց Մ. Փորթուզալյանը: Այս երեքի հեռացումով կառավարությունը ցանկացավ կանխել Վանում ծավալված հուզումները և մեծ հարված հասցրեց «Սև խաչին»: Խրիմյանի՝ Վանից հեռանալուց անմիջապես հետո 1884թ. հունիսի 3-ին կառավարությունը փակեց և կնքեց Վարագա վանքի տպարանը, փակեց Փորթուզալյանի Կեդրոնական վարժարանը, ցրեց աշակերտներին: Այդ քայլերը առաջ բերին ժողովրդի հուզումը, որը «Սև խաչը» վերածեց զինված ելույթի: Գործին միջամտեցին ոստիկանությունն ու զորքը: Հունիսի 13-ին կառավարությունը բանտարկեց «Սև խաչի» աչքի ընկնող անդամներին, նրանց որակելով իբրև հեղափոխականներ: Բանտարկվեցին Խաչատուր Սուլախյանն ու Շիրակյանը, Գոնիա աքսորվեցին Միքայել Նաթանյանը, Քանքան Փանոսյանը: Այդպես իր անկումն ապրեց «Սև խաչ» գաղտնի կազմակերպությունը, սակայն նա լրիվ չվերացավ. պարարտ հողը պատրաստ էր: Նոր պայմաններում և նոր անվան տակ այլ կազմակերպության ծնունդը հասունացած:

§2 «Պաշտպան Հայրենյաց»¹

80-ական թվականների ազգային ազատագրական շարժումների և գաղտնի կազմակերպությունների ամենահետաքրքիր էջերից մեկը Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպութ-

¹ Այս կազմակերպությանը մի ամբողջ զուլս է նվիրել իր աշխատության մեջ Ռ. Հովհաննիսյանը, տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., զուլս 5:

յունն է, որ ստեղծվեց 1880-ականների սկզբին: Ռուս-թուրքական պատերազմի հաղթական ավարտը ռուսական զորքերի համար, նրանց ներկայությունը և նրա շարքերում հայազգի զորավարների առկայությունը ուժ, ոգի և եռանդ ներշնչեցին Կարինի երիտասարդությանը: Սկսվեց ազգային զարթոնքի և ինքնագիտակցության, ինքնաճանաչման մի եռուն շրջան: Շուտով այդ ամենը տեղի տվեց հիասթափության, ռուսական զորքերը թողին Կարինը: Սակայն երիտասարդությունը տեղի չտվեց: Բ. Դուռը բարենորոգումներ էր խոստացել, միջազգային տրակտատում կար 61-րդ հոդվածը: Երիտասարդության առաջին գործը պահպանողական մտայնության հոգևոր առաջնորդ Զարություն Վեհապետյանի հեռացումն էր Կարինից: Նրա տեղը գրաված Մաղաբիա Օրմանյանը՝ «Եպիսկոպոսներից ամենաերիտասարդը» և «երիտասարդների եպիսկոպոսը» (Չոհրապի որակավորումով) խորհուրդ տվեց միացնել մինչ այդ Կարինում գոյություն ունեցող չորս ընկերությունները և ստեղծվեց «Բարձր հայոց» կազմակերպությունը 1880-ին¹: «Բարձր» անվանումը անընդունելի էր թուրք նահանգապետի համար, այդ պատճառով այն վերացավ և ստացավ լեզալ համեստ անվանում՝ «Երկրագործական ընկերություն»: Այդ ընկերությունն ուներ ընթերցարան, արհեստավորների համար բացված կիրակնօրյա դպրոց, որոնք մեծ գործ էին կատարում արհեստավորների շրջանում ազգային ինքնագիտակցության արթնացման ուղղությամբ: 1881-ին կազմակերպվում է «Պաշտպան Զայրենյացը»։ ըստ ժամանակակից Ղարա Մելիքի, այն կրել է նաև «Գաղտնի ընկերություն Բարձր Զայքի» անվանումը: Առավել ճիշտը, մեզ թվում է, դեպքերի ամմիջական մասնակից Զ. Նշկյանն է, ըստ որի սկզբում կազմվել է երկրագործական ընկերությունը (1869-ին Ակնում կազմակերպված Նահապետական ընկերության նմանությամբ), որը ցանկացել է Բասենում հիմնել երկրագործական ագարակ և ստեղծել օրինակելի տնտեսություն, սակայն խոչընդոտվել է օսմանյան պաշտոնյաների կողմից: Հետո կազմավորվել է «Պաշտպան Զայրենյացի» հիմնական կորիզը՝ բաղկացած յոթ անձից (վեցը՝ հիմնական, մեկը՝ խորհրդակցական ծայնի իրավունքով)։ այդ յոթ անձնավորու-

¹ Նույն տեղում, էջ 286:

յուններն էին խաչատուր Կերեկցյանը, Զակոբ Իշգալացյանը, Ալեքսան Էթելեկյանը, Զովհաննես Աստուրյանը, Եղիշե Տուրսունյանը, Զակոբ և Կարապետ Նշկյանները: Մախավերջինը իրեն համարել է խորհրդական անդամ: Ղեկավար կորիզը հետագայում կոչվում է Գերագույն խորհուրդ, նրանք իրականացնում են կազմակերպության ընդլայնումը: Խիստ գաղտնապահություն պաշտպանելու նպատակով կազմակերպությունն ստեղծվում է տասնյակների սիստեմով: Ղեկավարներից ամեն մեկը հավաքագրում է 10 անդամի, երդվեցնում, ինքը դառնում է տասնապետ: Տասնյակի անդամները իրար չէին ճանաչում: Նրանք հարաբերություն էին պաշտպանում միայն տասնապետի հետ: Եթե տասնյակի անդամներից որևէ մեկը ցուցաբերում էր մեծ եռանդ, ղեկավարելու և գործելու հատուկ ունակություն, բարձր կազմակերպվածություն, ապա տասնապետը նրան թույլատրում էր կազմել իր տասնյակը և այս դեպքում շարքային անդամը հանդես էր գալիս իբրև տասնապետ:

«Պաշտպան հայրենյացը» առավելապես ինքնապաշտպանության նպատակներով ստեղծված կազմակերպություն էր: Ժողովրդի մեջ ինքնապաշտպանական ոգին առաջացնելու և ամրապնդելու համար անհրաժեշտ էր զենք հայթայթել, զբաղվել երիտասարդության զինավարժությամբ, զինել գավառի հայությանը: Իսկ կազմակերպությունն անընդհատ ընդլայնում էր իր շարքերը: Չէր անցել 2-3 ամիս, երբ շրջակա գյուղերի՝ կազմակերպությանը անդամագրվածների թիվը անցնում էր հարյուրներից: Նրանք հանդես էին գալիս զենքի պահանջով, տասնապետները կանգնում էին զենք ձեռք բերելու անլուծելի հանգույցի առաջ: Կազմակերպության ղեկավար կորիզը՝ «Գերագույն խորհուրդը» անակնկալի եկավ: Մեծաքանակ զենք և զինամթերք հայթայթելու համար անհրաժեշտ էին նյութական միջոցներ, իսկ կազմակերպությունը զուրկ էր դրանից: Այդ պատճառով էլ նրանք որոշում են առժամանակ դադարեցնել նոր անդամների ներգրավումը կազմակերպության մեջ և զենք հայթայթելու ուղիներ որոնել: Ժողովի ժամանակ Գերագույն խորհրդի անդամներից խաչատուր Կերեկցյանը առաջարկում է հարձակում գործել կառավարական զինապահեստների վրա և այդպիսի հանդուգն եղանակով զենք ձեռք բերել: Առաջարկը հավանության չի արժանանում: Որոշում են միջոցներ հայթայ-

թելու և խորհրդակցելու համար Գերագույն խորհրդի անդամ Կերեկցյանին ուղարկել Կովկաս: Ճանապարհին Կերեկցյանը մտնում է Վան, հանդիպում խրիմյանին, քաջալերվում նրա կողմից, հրահանգներ ստանում, նամակներ վերցնում իր հետ արևելահայ գործիչներին հանձնելու համար¹, և ուղևորվում Կովկաս: Թիֆլիսում նա հանդիպումներ է ունենում արևելահայ հասարակական գործիչների հետ, մասնավորապես քաջալերվում է Արծրունու կողմից, օգնության խոստումներով վերադառնում է Կարին: Այդ ընթացքում կազմակերպության գոյությանը տեղյակ է դառնում տեղի հոգևոր առաջնորդ Մաղաքիա Օրմանյանը, որը ոգևորում է անդամներին, խոստանում իր աջակցությունը, հորդորում պահպանել խիստ զգուշություն և գաղտնապահություն: Հակոբ Նշկյանը (խորհրդական անդամը) մեկնում է Պոլիս, հանդիպում Ներսես Վարժապետյանին, խրախուսվում նրանից, հրահանգներ ստանում՝ գործել առավել զգուշ, չթողել որևէ գրագրություն, որևէ հետք, հեռու մնալ ցուցամուլ և անխոհեմ արարքներից: «Գերագույն խորհրդի» անդամները երկար խորհրդակցելուց հետո, որոշում են երկրորդ անգամ Անդրկովկաս ուղարկել Կարապետ Նշկյանին՝ արևելահայերից ուղղակի դրամական միջոցներ խնդրելու նպատակով: Որպեսզի նրանց հավաստիացնեն իրենց կազմակերպության գոյությունը, որոշում են տպագրել անդամատոմսեր և երդմնագրեր: Այդ գործի կատարմանը ձեռնամուխ է լինում վիմագիր-նկարիչ, ծագումով արևելահայ, արդեն երկար տարիներ Կարինում ապրող Միքայել Մանուկյանը, որին կազմակերպության շարքերն էին ընդունել տպագրական և նկարչական գործեր ձևավորելու համար: Այդ պատճառով էլ նրան հայտնի է դառնում «Պաշտպան Հայրենյացի» գաղտնիքները, հիմնադիր անդամների անունները: Անդամատոմսն իրենից ներկայացնում էր խաչածեղի երկու սուրերի մեջ իրար գրկող ձեռքեր, վերևում գրված էր կազմակերպության անունը՝ «Պաշտպան Հայրենյաց», ներքևում՝ «Ազատություն կամ մահ» բառերը: Այդ անդամատոմսերից բավականին քիվով օրինակներ իր հետ վերցնելով, Նշկյանը մեկնում է Թիֆլիս, ուր հասնում է 1882թ.

¹ Նշկյան Հ., Առաջին կայծեր, էջ 94-95, 110, Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 297-298:

օգոստոսի վերջերին¹: Գր. Արծրունին տեսնելով անդամատոմսերը խորհուրդ է տալիս անմիջապես ոչնչացնել դրանք: Նույն պատվերն է տալիս նաև Ներսես Վարժապետյանը Կ. Պոլսում՝ «խակ և անփորձ» գործ համարելով, պատվիրելով «լքանալ և հասուն խորհուրդներով գործել», երբ այլ անդամի միջոցով ծանոթանում է կազմակերպության անդամատոմսերին: Անդամատոմսերը հավաքվում և այրվում են, սակայն մի քանի օրինակ մնում է Պալաս Էհրամջանի մոտ. դրանք էլ պատճառ են դառնում կազմակերպության բացահայտմանը: Ղալայճի Գալուստին հանձնարարվում է Պալասից վերցնել այդ անդամատոմսերը: Վերջինս հավաստիացնում է, թե դրանք պահում է ոչ թե իր մոտ, այլ տանը: Տուն գնալու ճանապարհին կարգազուրկ քահանա Մելքիսեդեկի տան մոտ աղմուկ են բարձրացնում, հայիոյում և սպառնում նրան: Վերջինիս որդին դիմում է ոստիկանությանը, պահանջելով պատասխանատվության ենթարկել Գալուստին և Պալասին: Ոստիկանատանը խուզարկության ժամանակ պատահաբար հայտնվում են այդ անդամատոմսերը²: Հարցաքննությունների ժամանակ անփորձ երիտասարդները կցկտուր պատասխաններ են տալիս, ոստիկանները կռահում են գաղտնի կազմակերպության գոյությունը, ձերբակալում են հայտնի ղեկավարներին: Դրանցից զերծ է մնում Կ. Նշկյանը, որը դեռ չէր վերադարձել Անդրկովկասից, այնտեղ կազմակերպության օգտին հանգանակությամբ հավաքել էր հազար ռուբլի և տուն էր վերադառնում, անտեղյակ դեպքերի այդ ընթացքին: Ձերբակալվածների թիվը հետզհետե մեծանում էր³: Նրանք Կարինի և շրջակաների արիեստավորներ և գյուղացիներ էին:

¹ Նշկյան Հ., Առաջին կայծեր, էջ 123:

² Ղարա Մելիքը նշում է, որ անդամատոմսերը խուզարկության ժամանակ պատահաբար են գտնվել, իսկ Նշկյանը պնդում է, որ լրտես Պողոս Սարաֆյանի անմիջական խորհրդով Պալասը խոստովանում և ամեն ինչ պատմում է կուսակալին, հայտնում իր իմացած անդամների անունները, դրանց շարքում նաև նկարիչ Միքայել Մանուկյանի անունը (ՀՄՄՏ. Ղազար Չարզգ, Կարինապատում, էջ 406 և Նշկյան Հ., Առաջին կայծեր, էջ 128): Նկարիչը, որ գիտեր ղեկավար անդամներին, ինքնական հանդես է գալիս որպես վկա, որպեսզի բերական իր հանցանքը, հայտնում է բոլորի անունները:

³ Աղբյուրները այդ թիվը տարբեր են ցույց տալիս ումնք՝ 72 կամ 76 (Ռ. Հովհաննիսյան), ոմանք 56: Ըստ երևույթին ճիշտն այն էր, որ մեղադրական եզրակացություն հանվեց 56 ոմանքի: Ըստ երևույթին միևնույն այդ ազատվել էին: Նույն կարծիքն է դեպքերի անդամի նկատմամբ: Մնացածները մինչ այդ ազատվել էին: Նույն կարծիքն է դեպքերի մասնակից և ակամատես Մաղաքիա Օրմանյանը (խոհ և խոսք, էջ 120):

Կառավարական շրջաններում հնչեց տազնապի ազդանշան մի հսկա կազմակերպության հայտնաբերման վերաբերյալ. կազմակերպություն, որի նպատակն էր տապալել օսմանյան կայսրությունը: Բ. Դուռը շտապեց ի լուր աշխարհի հայտարարել հայերի դավադրական, դավաճանական ձգտումների մասին, բոլոր փաստերը ցույց տվեց ծայր աստիճան չափազանցված, իսկ քիչ անց, վախենալով եվրոպական պետությունների միջամտություններից, սկսեց հերքել իր նախնական հայտարարությունները: Սակայն դա չէր խանգարում, որ շարունակվեին ձերբակալությունները: Ձգձգվում էին հարցաքննությունները, բանտարկյալները ենթարկվում էին ահավոր կտտանքների: Առանձնապես սարսափելի էր, երբ բանտարկյալը նետվում էր «Բոլխը»: «Բոլխ ըսած տեղերը անծուկ ծակեր են, տասը թզաչափ երկայն, հինգ թզաչափ լայն, մարդաչափ բարձր գետնահարկի մեջ հատակը թաց հող, ամեն կողմն խոնավ, սաստիկ ցուրտ, առանց և ոչ կտոր մը փսիաթի... պարտավորված են նույն ծակին մեջ անախորժ մարմնական պետքը կատարել և այնպես մնալ»¹: Այդ խոշտանգումներին ենթարկվեց Ալեքսան Էթալիյանը՝ վեց, Խաչատուր Կերեկյանը՝ չորս, Խաչատուր Պապոյանը՝ երկու, Հակոբ Կարսյանը՝ երեք օր և այլն: Հաճախ բանտարկյալներին գցում էին այդ որջերը լրիվ մերկացնելով և սառը ջրի մեջ նետելուց հետո: Ձերբակալվածների մեծ մասին հարցաքննությունից առաջ ուժգին ծեծում էին: Գանակոծության էին ենթարկվում նաև ձերբակալվածների ընտանիքները: Կարինի հոգևոր առաջնորդ Մաղաքիա Օրմանյանը իր նամակում բողոքելով Ներսես Վարժապետյանին թուրք ոստիկանների խժոժություններից, հիշատակում էր Ձիթող, Գեղախոռ գյուղերում ձերբակալվածների կանանց, ծնողների և զավակների նկատմամբ կիրառված սարսափների և չարագործությունների մասին:

Փաստորեն, ձերբակալվածների պատճառով գյուղական և արհեստավորական ընտանիքները զրկվել էին իրենց միակ կերակրողից: Օրմանյանի հաղորդման համաձայն ձերբակալվածների մեծ մասը օրվա աշխատանքով ապրող անձնավորություններ էին²:

¹ ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., բաժին XII, գ. 11 515:

² Նույն տեղում, գ. 11507, Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 356-360:

Սակայն Երզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Դեննետը Կ. Պոլսի դեսպանին հղած իր նամակում տարակուսում էր և խիստ կասկածում, որ գյուղացին կամ արհեստավորը կարող են մասնակից լինել ազատագրական նպատակներ հետապնդող կազմակերպության գործունեությանը¹: Կազմակերպությունը հայտնաբերվեց 1882թ. նոյեմբերին: Քննությունը տևեց երկար ժամանակ: Քննչական օրգանները մեկուսացրին իրենց շարքերում եղող հայ մասնագետներին, թողնելով միայն թուրքերին և իրենց կամակատարներին: Պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը տենդագին գործունեություն էր ծավալել կազմակերպությանը «տղայական ձեռնարկի» կերպարանք տալու, բանտարկվածների վիճակը թեթևացնելու, դատը արագացնելու և, եթե հնարավոր է, ձերբակալվածների մի մասին զոնե ազատ արձակելու համար: Երզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսության կառավարիչ Չետվերովսկին գեկուցագրի համաձայն կազմակերպության անդամներից 60 հոգի Կարինում ենթարկվեցին հարցաքննության քրեական դատարանի կողմից: Դրանցից մեղադրյալ համարվեցին 39 հոգի, որոնք շարունակեցին մնալ թուրքական բանտում մինչև դատը սկսվելը և մեղադրական եզրակացության հանգեղ²: Թուրքական կառավարության կասկածի տակ ընկավ նաև Կարինի հոգևոր առաջնորդ Մաղաքիա Օրմանյանը, որը ձերբակալությունից խույս տալու և ձերբակալվածների ընտանիքներին օգնություն կազմակերպելու համար հապշտապ մեկնեց Կ. Պոլիս³: Թե Չետվերովսկին և թե հյուպատոս Դեննետը իրենց հաղորդումներում թափանցիկ ակնարկներով կապ էին տեսնում կազմակերպության և Կ. Պոլսի, Վանի հայ հասարակական գործիչների միջև, այդ կապը հասցնում էին անգամ մինչև Պետերբուրգ ու Թիֆլիս: Իսկ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը անգլիական քաղաքականության մատն էր նշմարում կազմակերպության գործունեության մեջ: Սխալվում էր, անշուշտ, ռուսական դեսպանը «Պաշտպան հայրենյացի» գործունեության մեջ որոնելով անգլիական կառավարության հրահրումները, սա-

¹ АВПР, ф. Политархив, 1881-1884 гг., д. 1625, л. 123.

² Там же, л. 83-85:

³ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5062-5064, նաև Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 327-328:

կայն ճիշտ էին նրա կասկածները Վանի, Կարինի, Կ. Պոլսի հայկական շարժումների կապի վերաբերյալ: Այդ մասին բացահայտորեն նշում էր Կ. Կամսարականը 1882թ. դեկտեմբեր 27-ի իր հաղորդման մեջ, գրելով Վանի հայության հուզումների մասին կապված Կարինի ձերբակալությունների և ձերբակալվածներին կտտանքների ենթարկելու հետ¹: 1883 թ. ամռանը սկսվում է դատը. դա առաջին քաղաքական գործն էր հայերի նկատմամբ: Դատավարությանը ներկա էր նաև ռուսական հյուպատոսի թարգման Արսեն Շապանյանը, քանի որ բանտարկվածներից մեկը ռուսահպատակ էր՝ 18-ամյա Կարապետ Դովհաննիսյանը, որին, հակառակ օտարահպատակ լինելու փաստին, դարձյալ նստեցրին մեղադրյալի աթոռին: Դատավարության ավարտին դատախազը մահապատիժ պահանջեց կազմակերպության հիմնադիր անդամների համար, սակայն դատարանը չհամաձայնեց դրան և մեղմացրեց պատիժները: Ըստ Դեննետի հաղորդած տվյալների դատարանը հաստատեց հինգ տարբեր պատժաչափեր, նայած գործած հանցանքի ծանրությանը²:

Ձերբակալվածներից 16 հոգի լրիվ ազատվեցին, հաշվի առնելով, որ նրանք նախնական կալանքում արդեն կրել են իրենց պատիժները: Դեկավարները դատապարտվեցին. Խ. Կերեկյանը՝ 15 տարի, Կ. Նշկյանը (հեռակա) 13 տարի, Հակոբ Իշգալացյանն ու Դովհաննես Աստուրյանը՝ 10-ական տարի, Ալեքսան Էթալիկյանը՝ 7 տարի բանտարկության, իսկ անդամներից չորս հոգի՝ վեց, 31 հոգի՝ հինգ տարի ազատազրկման, մնացածներն արձակվեցին կալանքից³: Բարձր Հայքի հայ բնակչությունը ձերբակալությունների և դատավարության ողջ ընթացքում ապրեց սարսափի ծանր օրեր: Սակայն հետզհետե անցավ անկումային վիճակը, տեղի տալով կացության գիտակցության և բարձր կազմակերպվածության: Դա յուրատեսակ քաղաքական դպրոց էր: Բանտարկվածներից ոչ ոք սահմանված պատիժը չկրեց մինչև վերջ: Նրանց մեծ մասը ներում ստացավ 1884թ. հուլիսի վերջերին, մյուս մասն ազատվեց մի

քանի ամիս անց: Միայն Խաչատուր Կերեկյանը և Ալեքսան Էթալիկյանը բանտում մնացին մինչև 1886թ. սեպտեմբերը:

«Պաշտպան հայրենյացի» գործունեությունը մեծ արձագանք առաջացրեց ողջ արևմտահայության մեջ: Գավառահայությունը իր համակրանքն էր արտահայտում բանտերում տանջվող հայրենակիցներին: 1882թ. դեկտեմբերի 27-ի զեկուցագրում Վանի փոխհյուպատոս Կ. Կամսարականը մտավախություն էր հայտնում, որ Երզրումի ձերբակալությունների պատճառով Վանի երիտասարդության շրջանում առաջացած խլրտումներն ամեն վայրկյան կարող են վերածվել «լուրջ անկարգությունների», որպեսզի դրանով ստիպեն Բ. Դռան պաշտոնյաներին և անձամբ սուլթանին դատավարության վերջնական արդյունքում կայացնել համեմատաբար մեղմ վճիռներ: Իրենց համակրանքը Կարինի կազմակերպության նկատմամբ արտահայտեցին ոչ միայն վանեցիները. Մուշի, Տարոնի, Փոքր Հայքի, Կ. Պոլսի հայ բնակչությունը, ամեն մի վայրը յուրօրինակ արձագանքեց հայ ժողովրդի քաղաքական հասունացման այդ վառ ակտին: Այդպիսի վախճան ունեցավ ազատագրական նպատակներ հետապնդող Կարինի առաջին խմբակի գործունեությունը:

Ի՞նչ քաղաքական նպատակներ էր հետապնդում «Պաշտպան հայրենյացը»: Ինչպես դատավարության ժամանակ խոստովանում են թուրքական դատարանի առջև կանգնած կազմակերպության ձերբակալված անդամները¹, իրենց ծրագիր մինիմումը եղել է հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպումը, իսկ ծրագիր մաքսիմումը, որը չեն խոստովանում նրանք, Հայաստանի անկախության վերականգնումը: Ցարական դիվանագիտական կորպուսի աշխատակիցը ծրագիր-մաքսիմում էր համարում հեղափոխական շարժման միջոցով թուրքական կայսրությունից անջատել Երզրումի մարզը իր մի քանի հարակից շրջաններով²: Կազմակերպության հիմնական շարժիչ ուժը քաղաքի և գյուղի արհեստավորներն էին և երկրագործները. դա ցույց է տալիս շարժման խորը դեմոկրատական բնույթը:

¹ АВПР, Посольство в Константинополе, 1882 г., д. 1568, л. 49.

² Там же, ф. Политархив, 1881-1884 гг., д. 1625, л. 119.

³ Ղազար Չարըզ, Հուշանոտյան Բարձր Հայքի, էջ 409:

¹ АВПР, ф. Политархив, 1881-1884 гг., д. 1625, л. 118-119.

² Նույն տեղում, նաև Դովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 352:

Ուսումնասիրողներից Ռ. Հովհաննիսյանը հանգում է այն եզրակացության, թե այդ կազմակերպությունն իր ցանցերը տարածեց համարյա ողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, ուր ստեղծվեցին նրա մասնաճյուղերը, իսկ նրա անդամների թիվն անցավ հազարներից¹: Սակայն այդ բանը հաստատող փաստաթղթեր նա չի նշում և չի վկայակոչում: Մեր պրպտումները ևս չհանգեցրին դրական արդյունքի: Մեր խորին համոզմամբ հարգարժան հեղինակն այդ կազմակերպության մասնաճյուղեր է համարել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում գործող կազմակերպությունները, որոնք ստեղծվում էին 80-ական թվականներին իրարից անկախ, ինչպես ցույց կտանք հետագա շարադրանքում: Ուղղակի այդ կազմակերպությունների անդամները ուղիներ էին որոնում, ցանկանում էին կապեր հաստատել իրար հետ, միասնական գործելակերպ մշակելու համար: Այդ երբեմն հաջողվում էր նրանց: Էրզրումի կազմակերպությունից Խաչատուր Կերեկցյանը մեկնեց Վան, հանդիպեց Մ. Խրիմյանին և նրա միջոցով ծանոթացավ «Սև խաչի» անդամներին, բայց միասնական գործելակերպ չմշակվեց, որովհետև շատ չանցած «Պաշտպան հայրենյացը» հայտնաբերվեց և ջախջախվեց: Սակայն վերը նշված քաղաքական պրոցեսի ավարտով չմարեց Կարինի հեղափոխական ազատագրական կյանքը: Այն նոր աշխուժացում ապրեց առանձնապես 80-ականների երկրորդ կեսից:

Սանասարյան վարժարանի շուրջը համախմբված հայրենասեր մտավորականության ջանքերով, Ազգային վարժարանների տնօրեն Գևորգ Զիլինկիրյանի անմիջական մասնակցությամբ, սկսվում է եռանդուն մի շարժում՝ երիտասարդությանը կազմակերպելու և նրա գործունեությանը նպատակամղվածություն տալու ձգտումով: Այդ ամենը առավել ցայտուն է դրսևորվում Խաչատուր Կերեկցյանի ազատվելուց հետո: Վերջինս, որ իր վրա զգացել էր թուրքական բանտի ողջ սարսափները, դարձել էր ավելի լուրջ, խոհուն, շրջահայաց և զգույշ: Կազմակերպության անդամներին նա ետ էր կանգնեցնում անխոհեմ արարքներից: Լրտեսներից և հետապնդումներից խուսափելու համար, կազմակերպության ան-

դամները իրենց հավաքները կազմակերպում էին տներում՝ խնջույքների անվան տակ: Սակայն մինչև տասնամյակի վերջը Կարինի այդ կազմակերպությունը չոչափելի ոչ մի գործ չձեռնարկեց և չհասավ իր գործունեության սկզբի թե՛ մակարդակին, թե՛ տարածման շրջանակի լայնությանը: 80-ականների վերջում և 90-ականների սկզբում նոր ծագած կուսակցությունները ցանկացան իրենց ձեռքը վերցնել հանրային կյանքի դեկը: Դա տարածայնությունների և երկպառակությունների հանգեցրեց հասարակական կյանքում իրենց կշիռն ունեցող փորձված գործիչների և հանրային գործունեությամբ նոր զբաղվող երիտասարդների միջև և ունեցավ եղերական վախճան¹:

Այդպես, երբեմն առկայծելով, երբեմն թույլ լույս արձակելով, բայց այլևս ոչ մի անգամ չբոցավառվելով, իր գոյությունը շարունակեց Կարինի քաղաքական կազմակերպությունը նոր տասնամյակի սկզբին ստեղծելով նոր դրամատիկական իրավիճակներ, նոր բռնկումներ և հուզումներ:

§3 «Փոքր Հայքի կազմակերպությունը»

Կազմակերպության մասին եղած նյութերը կցկտուր են, ցրված, հաճախ նաև հակասական: Նրա մասին տեղեկություններ կարող ենք գտնել Սփյուռքում հրատարակված աղբյուրագիտական աշխատությունների մեջ. դրանցից են, մասնավորապես, Ա. Ալպոյաճյանի «Պատմություն Եվդոկիո հայոց», «Պատմություն Մալաթիո հայոց», «Պատմություն հայ Կեսարիո» փաստառատ, սկզբնաղբյուրների արժեք ունեցող աշխատությունները, Լ. Զորմիսյանի, Մ. Ավետյանի պատմագիտական աշխատությունները արևմտահայ ազատագրական շարժումների վերաբերյալ: Դրանց մեջ եղած առանձին փաստերի համադրումից կարելի է ստեղծել «Փոքր Հայքի կազմակերպության» ամբողջական գործունեության պատկերը: Ըստ երևույթին, այդ կազմակերպությունը եղել է մի քանի մասնաճյուղեր միավորող մարմին: Սկզբում այն ստեղծվել է

¹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 288-292:

¹ Նկատի ունենք նորաստեղծ դաշնակցության կազմակերպած ահաբեկումը Խ. Կերեկցյանի նկատմամբ 1891 թ.:

Մարզվանի «Անատոլիա» քոլեջի ակտիվ ուսանողների ջանքերով: Կազմակերպության տեսական ղեկավարներն էին քոլեջի դասախոսներ Թումայանը և Գայայանը: Վերջինների հոգատար ու ջերմ վերաբերմունքով և անմիջական մասնակցությամբ ամերիկյան կոլեջի պատերի ներսում դաստիարակվեց և կոփվեց ազատության տենչերով տոգորված հայրենասեր մի սերունդ, որը Փոքր Հայքի, Կիլիկիայի և Սև ծովի ափամերձ հայաբնակ շատ վայրերում ղեկավարեց ու միավորեց տարբեր մասնաճյուղերի գործունեությունը: Նրա անդամները հասարակական կյանքում ակտիվ դեր խաղացին իբրև ուսուցիչ, ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության արթնացման ու դաստիարակման խթանիչ: Կազմակերպության մասնաճյուղերն ստեղծվեցին Եվդոկիայում (Թոքադ), Մալաթիայում, Կեսարիայում, Չոք-Մարզվանում:

րի մեջ: Հաղթում են մյուսեւսարիֆը և նրա դրածոները, Փասպան-
յանը իր կողմնակից երիտասարդներով բանտարկվում է, իսկ վե-
րոհիշյալ մեծահարուստներն ընտրվում են «Իտարեի» անդամ:
Մյուսեւսարիֆ Լաթիֆ բեյը ամբաստանություն է հղում Բ. Դուռը,
քաղաքում ծավալված այդ սոցիալական շարժմանը տալով ազգա-
յին գունավորում, մեղադրելով իր կողմից ձերբակալված անձանց
հայկական պետականությունը վերականգնելու ձգտումների մեջ:
Տեղի հոգևոր առաջնորդ Սամբե Ժ. Վ. Բզնունին, որ անտարբեր էր
գտնվել ընտրական պայքարի ողջ ընթացքում և չէր ստանձնել
պայքարող երիտասարդությանը սատարողի դերը, նրանց կողմից
մեղադրվում է հայ և թուրք մեծահարուստների հետ ունեցած կա-
պերի համար: Քաղաքի երիտասարդությունը բողոքում է Կ. Պոլսի
հայոց պատրիարքարանին հոգևոր առաջնորդի ցուցաբերած ան-
տարբերության համար և Ազգային ժողովի կողմից պաշտոնաձև է
արվում 1887թ.: Այդ պաշտոնում նշանակվում է Պոլսի Այվատյան
համբավավոր գերդաստանի գավակ Սահակ Այվատյանը՝ Մ. Խրիմ-
յանի սանը, որը 1882-ին նրա կողմից Վարագուն ձեռնադրվել էր
վարդապետ: Սահակ Այվատյանին հաջողվում է բանտից ազատել
ձերբակալված հայ երիտասարդներին (բացառությամբ Գ. Փաս-
պանյանի, որին արդեն աքսորել էին Տրիպոլի): Այդ քայլով Այվատ-
յանը շահում է տեղի մյուսեւսարիֆի, հայ ու թուրք մեծահարուստ-
ների բշնամությունը: Այս անգամ բողոքներն ուղղվում են Բ. Դուռ,
որոնց մեջ Այվատյանը մեղադրվում է իբրև խռովարար, Խրիմյանի
ձեռնասուն, որը նրա կողմից եվդոկիա է ուղարկվել հեղափոխա-
կան գործունեություն ծավալելու նպատակով: Իր ազգանվեր և ժո-
ղովրդասեր գործունեության համար Այվատյանը շահել էր քաղա-
քի նոր ձևավորվող բանվոր դասակարգի համակրանքը. «Քաղաքի
գործավոր դասակարգը, որ գլխավորաբար յազմաճիններե կը բաղ-
կանար, բնականաբար զգալով անոր մեջ ուղիղ և նկարագիր մար-
դը, իր համակրութիւնը հայտնեց անոր և իր ծառայութիւնները մա-
տույց»¹: Սակայն «գործավորների» համակրանքը շատ փոքր ար-
ժեք ուներ օսմանյան կայսրության մեջ և շատ չանցած հայրենա-
սեր եկեղեցականը Բ. Դռան պահանջով պատրիարքարանի կողմ-

¹ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Եվդոկիո հայոց, Գահիրե, 1952թ., էջ 680-681:

մից ետ կանչվեց ու 1888-ին պաշտոնաձև արվեց: 1889-ին թոքադ-
ցիները կրկին ընտրեցին նրան իրենց հոգևոր առաջնորդ, սակայն
պատրիարքարանը Բ. Դռան կողմից անբարեհույս նկատված
հոգևորականի ընտրությունը չվավերացեց:

Մալաթիայում ևս 80-ական թվականներին հասարակական
կյանքն ընթանում էր ընտրական պայքարի բովում: Չնայած
1863-ին հաստատված էր և վավերացված Ազգային Սահմանադ-
րությունը, բայց ժողովուրդը չէր կարողանում իր թեկնածուները ա-
ռաջադրել ազգային ժողովի տեղական մարմինների ընտրության
ժամանակ: 1880-ականների կեսերից սկսվեցին խմորումները,
դժգոհությունները «մեծ աղաներու» և նրանց դրածոների դեմ:
Գործի նախաձեռնողը գավառական մտավորականությունն էր, գա-
վառահայ բուրժուականացող խավերի և լայն դեմոկրատիայի՝ ար-
հեստավորության ու գյուղացիության շահերի արտահայտիչները:
1881-ին Մալաթիայում էր գործում Խրիմյանի «Ժառանգավորացի»
սաներից մեկը՝ վարդապետ Հարություն Առաքելյանը: Նա մեծ
գործ է կատարում ժողովրդի ինքնագիտակցության արթնացման
ուղիքում: Դեռ 60-ականներից Կ. Պոլսում գտնվող պանդուխտ մա-
լաթիացիները կազմել էին «Անձնվեր» ընկերությունը Գևորգ Առա-
քելյանի և Անան Ափալագյանի նախաձեռնությամբ: Առերես միայն
լուսավորական նպատակներ հետապնդող այդ ընկերության աշ-
խատանքները նկատելիորեն աշխուժացան 80-ականներին, երբ
Գևորգ Առաքելյանը վերադարձավ Մալաթիա: Այդ ժամանակ «Մա-
սիսի» հաղորդման համաձայն¹ «Անձնվերն» ուներ 10.000 ղուրուշի
նյութական կարողություն, որ հավաքվել էր անդամների վճարում-
ներից և Կ. Պոլսի պանդուխտների նվիրատվություններից: Ընկե-
րության անդամներն ունեին իրենց «անդամական տպագիր քար-
տերը» (անդամատոմսերը): Ընկերությունն ուներ Գործադիր Ժո-
ղով, որը կանոնավոր գրագրություններ էր վարում, նշում անդա-
մավճարների քանակը: Մինչև 80-ականները բացահայտ գործող
ընկերությունը որոշում է 80-ականներին իր գոյությունը գաղտնի
պահել կառավարությունից: Ալպոյաճյանն այդ փաստը համարում
է քիչ հավանական, գտնելով, որ դեռևս տասնամյակի սկզբին

գաղտնի ընկերություններ գոյություն չունեին, մանավանդ, որ ըն-
կերության անդամներն ունեին «ընկալագրեր» և կանոնավոր
գրագրություններ էին վարում: Նա մի պահ մոռանում է Կարինի
«Պաշտպան հայրենյացի» և Վանի «Ան խաչի» մասին, որոնք
դարձյալ տասնամյակի սկզբում էին և դարձյալ գաղտնի: Սակայն
մոռանալով իր գրածները, Ալպոյաճյանը հակասության մեջ է
մտնում ինքն իր հետ և մի այլ տեղ նշում է. «Անձնվեր ընկերությու-
նը իր գոյությունը պահելով հանդերձ մի քանի գավառների մեջ
կազմված ընկերությունների նման, Մալաթիո մեջ ալ գաղտնի ըն-
կերություն մը կազմելու ձեռնարկ մը կատարած կըլլա Անձնվերին
հովանիին տակ անոր անդամներե առնված ընտրյալներով»¹:

Դա փաստորեն Փոքր Հայքի կազմակերպության Մալաթիո
մասնաճյուղն էր, այլ՝ լեզալ անվան տակ: Ինչպես Եվդոկիայում,
այնպես էլ այստեղ, ընկերության գոյությանն ու գործունեությանը
հաղորդակից էին քաղաքի հոգևոր առաջնորդ Սահակ Եպիսկոպո-
սը և Հարություն վարդապետ Առաքելյանը: Վերջինս սահմանա-
փակվում էր սոսկ լուսավորական գործունեությամբ, իսկ Սահակ
վարդապետը ցանկանում էր արթնացնել ժողովրդին, նրա մեջ տա-
նախադասել քաղաքական գաղափարներ: Քաջալերելով Գևորգ
Առաքելյանին, որ ընկերության ստեղծման օրվանից անփոփոխ ա-
տենադպիրն էր, Սահակ Եպիսկոպոսը դառնում է ատենապետը:
Ընկերության տարածած ազատասիրական գաղափարները, ծա-
վալած գործունեությունը շարժում են տեղի հայ մեծահարուստնե-
րի զայրույթը: Գրիգոր աղա Չոլագյանը կառավարությանն է մատ-
նում ընկերության գործունեությունը, այդ պատճառով կազմակեր-
պության անդամների կողմից դատապարտվում մահվան: Սահակ
Եպիսկոպոսի անմիջական նախաձեռնությամբ դատավճիռն ի կա-
տար ածվեց Պետրոս Դանիելյանի կողմից: Կազմակերպության
ատենադպիր Գևորգ Առաքելյանի մահը առիթ դարձնելով, կառա-
վարությունը կնքում է նրա խանութը: Այդ գիշեր հոգևոր առաջնոր-
դի ծառա Կարապետ Էրեկյանը և Գևորգ Առաքելյանի եղբայրը
գնում են նրա տունը և ընկերության վերաբերյալ բոլոր փաս-
տաթղթերը, հաշիվները հավաքում, տանում են առաջնորդարան:

¹ Մասիս, 1882 թ., N 3333:

¹ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Մալաթիո հայոց, էջ 777:

Այդ իրողությունը Ալպոյաճյանին առիթ է տալիս եզրահանգելու. «Այս պարագան կհաստատե, թե «Անձնվեր» գաղտնի և հասարակական գործունեություն մըն ալ ունեին, որուն մասնակից էին նաև տեղվայն առաջնորդը և ուրիշներ: Ատոր համար ընկերության թուղթերը տունեն առնված են»¹: Սահակ եպիսկոպոսին հաջողվում է հարբերդում սիրաշահել կուսակալին և մեծ կաշառքի միջոցով ազատվել չարիքից: Սակայն դա ժամանակավոր հաջողություն էր: Կաշառքը վերցնելուց հետո մի քանի շաբաթ անց, կուսակալը Հարություն վարդապետին աքսորում է հոգաթ, ուր հրիմյանի սանը 7-8 ամիս հետո կնքում է իր մահկանացուն: Քիչ ժամանակ անց աքսորվում է նաև Սահակ եպիսկոպոսը և սպանվում 1895-ին: Նրա աքսորվելու օրը խուզարկվում է քաղաքային դպրոցը, բարձր դասարանի աշակերտների մեծ մասը ենթարկվում է հարցաքննության, գրադարանում և առաջնորդարանում եղող ողջ գրականությունը բռնագրավվում է իբրև հեղափոխություն տարածող, խմորումներ առաջացնող գրքեր: Այդպես, 80-ականների վերջերին կառավարությունը հետևողականորեն և մանրակրկիտ հաշվեհարդար է տեսնում իր աչքին կասկածելի և անբարեհույս համարում ունեցող անձանց և կազմակերպությունների հետ:

Եթե Եվդոկիայում և Մալաթիայում կազմակերպության մասնաճյուղերը գործում էին առերես հասարակական-լուսավորական ընկերությունների անվան տակ («հիմնադիր ժողով Եվդոկիո», «Անձնվեր») և զբաղվում մեծ մասամբ սահմանադրական ընտրական պայքարով, որը մինչ այդ ընթանում էր «Լուսավորյալների» և «Խավարյալների» ընդհանուր նշանաբանով, ապա *Մարզվանի* մասնաճյուղի գործունեությունը ընթանում էր այլ ուղղությամբ. այն արտաքուստ ուներ ավազակային խմբի տեսք (արևմտահայերն անվանում էին հրոսակային խմբեր, բայց փաստորեն նրանք ժողովրդական ազնիվ վրիժառուներն էին), և կազմակերպված պայքար էին մղում երկու ուղղությամբ՝ կառավարական պաշտոնյաների և թուրք ու քուրդ ավազակախմբերի դեմ, պաշտպանելով աշ-

խատավոր ժողովրդին (անկախ ազգությունից) նրանց հարձակումներից¹:

Կազմակերպության մասնաճյուղերից մեկն էլ ստեղծվեց *Կեսարիայում* (պատմական Կապադովկիայի տարածք): Տեղի հայ բնակչությունը մեծ մասամբ թրքախոս էր. այդ պատճառով էլ մասնաճյուղն իր առաջին նպատակներից մեկը համարեց մայրենի լեզվի պահպանումը և տարածումը: Խումբը կոչվում էր Շիրքեթ (ընկերություն), անդամներն իրար հետ խոսում էին միայն հայերենով, աշխատանքում նախապատվությունը տալիս էին ընկերության անդամներին: Խմբի գործունեության գլխավոր նպատակն էր ինքնապաշտպանության կազմակերպումը, աշխատավորական զանգվածների պաշտպանությունը կառավարական պաշտոնյաների հալածանքներից, թուրք և չերքեզ ավազակախմբերից: Բոլոր խմբերի կապող օղակ էին մի քանի եռանդուն գործիչներ, որոնցից հիշատակության արժանի էին հատկապես Դանիել վարդապետի և Ժիրայր Պոյաճյանի գործունեությունը²:

Փոքր Հայքի մասնաճյուղերը երբեմն կազմակերպվում, կապ էին պահպանում, երբեմն ցրվում, ուժեր էին վատնում առանձին գործողությունների վրա, երբեք չդիմելով միասնական որևէ գործողության: Ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը և հայրենասիրական զգացումը այն աստիճան էր հասել, որ նույնիսկ անդամները խոստովանում էին. «Հակառակ մեր ունեցած ափ մը ուժին՝ անըմբռնելի հանձնապաստանություն ունեինք նույնիսկ բանակներու դեմ խիզախելու: Անհնար էր հեղափոխության ըմբռնումին այդ վազըը կասեցնել, որուն ոգևորական կառչած էր ոչ միայն երիտասարդությունը, այլև ծերերը և կին մարդը»³: Ժողովրդի ստորին շերտերի այդ ընդվզումը խրախուսվում և աջակցություն էր գտնում տեղի մտավորականության կողմից: Մարզվանի մտավորականությունն իր վրա է վերցնում դեկավարի դերը, կապ պահպանելով մերձակա հայաբնակ քաղաքների բնակչության հետ,

¹ Այդ խմբերի մասին մանրամասն տե՛ս հաջորդ՝ «Հայդուկային շարժման նախաքայլերը» գլխում:

² Այդ երկու գործիչների մասին տե՛ս «Հայդուկային շարժման նախաքայլերը» գլխում:

³ Արև, N 5222 (Սուրենյան Ա., Մեր երեկը):

¹ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Մալաթիո հայոց, էջ 781:

հորդորում, որ նրանք էլ կազմակերպվեն: Սակայն անհաջող գործողություններից հետո հուսալքում էր պատում կազմակերպության անդամներին, ժողովրդին: Մասնակիցներից մեկի վկայության համաձայն «առաջին քանի մը տարիները պարապ տեղը ուժ ու կորով վատնելէ և անընդհատ զինաձգություններ ու աննպատակ տոնակատարություններ կատարելէ վերջ... կամաց-կամաց սկսած էինք արթննալ, զգաստանալ: Կատակ չէր, որ կընեինք»¹:

Գործերն այս ընթացքի մեջ էին, երբ երկրում և երկրից՝ դուրս արտասահմանում ծնվեցին հայ առաջին քաղաքական կուսակցությունները, որոնց մասնաճյուղերը արագորեն պատեցին Արևմտյան Հայաստանի տարածքը, որովհետև պարարտ հողը արդեն պատրաստ էր:

§4 Արմենական կուսակցության ծնունդը

1884թ. Վանից արտաքսվելուց հետո, 1885-ին Սկրտիչ Փորթուզայանը հաստատվում է Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքում և հուլիսի 20-ից սկսում հրատարակել «Արմենիա» թերթը: Վանում մնացած նրա աշակերտները, «Սև խաչի» նախկին անդամները, որոնք որոշ ժամանակ հուսալքվել էին խրիմյանի, Կամսարականի և Փորթուզայանի Վանից հեռացումով, դարձյալ սկսում են աշխուժացնել իրենց գործունեությունը: Նրանց ղեկավարն է դառնում Փորթուզայանի համախոհ, նրա սիրելի սան Սկրտիչ Թերլեմեզյանը, որը հետագայում հոր անունով կոչվում է Ավետիսյան: Նրան հաջողվում է իր շուրջը համախմբել մինչ այդ իրենց կամքին թողնված թերուս պատանիներին, որոնց գլխավոր զբաղմունքը կերուխուսի՝ գինարբուքի և թաղային կռիվներին մասնակցելն էր: Մ. Փորթուզայանի Կեղոնականի փակումից հետո Ավետիսյանը Հայնկույսների եկեղեցուն կից ծխական դպրոցի շենքում հիմնադրում է կիրակնօրյա վարժարան, որի ուսանողներն են դառնում այդ երիտասարդները: Նրանց անհրաժեշտ էր ունենալ հանդիպումների մշտական մի վայր, որն իր վրա չհրավիրեր ոստիկանների ուշադրությունը: Երկար որոնումներից հետո հավաքավայրը դար-

ձավ Սկրտիչ Թերլեմեզյանի հայրական այգու հնձանը, որի չոր գետնին փռված էր մի հնամաշ խսիր, այդ պատճառով էլ այն կոչվեց խսրի տուն¹: Այդ ինքնատիպ «ակումբին» անդամակցում էին 9 հոգի, նրանք եղան կուսակցության հիմնական կորիզը: Դարձյալ սկսվում են զինավարժությունները, այս անգամ զաղտնի: Ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպումը, զինամթերք ձեռք բերելը դառնում է նրանց առաջին գործը: Գաղտնի ճանապարհով նրանք ստանում են Փորթուզայանի «Արմենիան», կարդում և տարածում Վան-Վասպուրականի տարածքում: 1886-ին նրանք եռանդուն գործունեություն ծավալեցին Վանի պողոսյանապողոսյան պայքարի վերջին ակորդի ժամանակ:

1883-ին հրաժարվելով Վանի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից, հուսալքված խրիմյանն այդ կարևոր պաշտոնում իր փոխարենն առաջադրեց Պողոս Մելիքյանի թեկնածությունը²: Նա հույս ուներ, թե Պողոսի՝ կառավարական շրջանակներում ունեցած մեծ ազդեցությունը կօգնի բարելավելու տեղական կառավարական պաշտոնյաների հարաբերությունները հայ բնակչության հետ, կթեթևացնի նրա վիճակը: Սակայն այս հարցում խրիմյանը սխալվեց. իրենից հետո Պողոսը սկսեց վարել նախկին գործելակերպը՝ դատ ու դատաստան, բանտ ու բանտարկություն, ծեծ ու հալածանք: Վանի քաղաքական ժողովը, որ կազմված էր հավասարապես պողոսյան և ապողոսյան տարրերից, սկսեց ազատվել ապողոսյան անդամներից: Պողոսի կողմնակիցները ցանկանում էին ազգային կյանքի ղեկը ամբողջապես վերցնել իրենց ձեռքը: Դրան դիմադարձ էր կանգնում ժամանակի երիտասարդությունը, առանձնապես Սկրտիչ Ավետիսյանի շուրջը համախմբված կորիզը: Գավառական ժողովի գործունեության իրավասության ժամանակը չէր

¹ Պեռզիկյան Գ., խսրի տուն, Վասպուրական (տարեգիրք) 1941, N 3, նաև Կարապետյան Ա., Արմենական կուսակցության կազմավորումն ու գործունեությունը (Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ), Երևան, 2003, էջ 5-7:

² Ժամանակի գործիչները (Երամյան, Թերզիպաշյան) գիտեին հարցի լուկ արտաքին կողմը: Նրանք տեղյակ չէին, որ Բ. Պողոս էր առաջարկել Կ. Պոլսի Ազգային ժողովին հեռացնել խրիմյանին Վանի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից: Տե՛ս, Ատենագրությունը Ազգային ժողովու (1882-1884 թթ.), էջ 233-235:

¹ Նույն տեղում, N 5223:

լրացել, սակայն այն կազմալուծված էր անդամների հրաժարականների պատճառով: Թուրք գավառապետը՝ Պողոսի ջերմ պաշտպանը, մահամերձ էր: Պողոսյանները ցանկանում էին կազմակերպել գավառական ժողովի ընտրությունները մինչև նրա մահը, որպեսզի ապահովեին իրենց հաղթանակը և Պողոսի վերընտրությունը: Դրան հակառակ, ապողոսյանները հնարավոր բոլոր միջոցներով ցանկանում էին հետաձգել այդ ընտրությունները մինչև կուսակալի մահը, որով Պողոսը կգրկվեր իր պաշտպանից և հովանավորից: Կ. Պոլսի պատրիարք Յարություն Վեհապետյանը՝ Պողոսի կողմնակից մի անձնավորություն, հրահանգում է արագացնել ընտրությունները, անցկացնել 1886-ի հուլիսի 2-ին: Տեղի թուրք զորահրամանատարը մի գունդ զինվոր է տրամադրում կարգը պահպանելու համար¹: Ապողոսյանները ժողովի են հավաքվում Սկրտիչ Ավետիսյանի ղեկավարությամբ և որոշում ամեն գնով խափանել ընտրությունները, սակայն գործը չհասցնել զինված ընդհարման թուրք զինվորների և ոստիկանների հետ: Մշակում են քվեատուփի վրա հարձակման պլանը: Սակայն այլ էր որոշումը, այլ՝ գործադրումը: Ընտրության օրը ոստիկանությունը պաշարում է եկեղեցիների դռները, ուր պետք է կատարվեին ընտրությունները և թույլ չի տալիս երիտասարդների մուտքը եկեղեցի: «Եկեղեցի մը ունինք, ամոր մուտքն ալ մեզի կարգիլեք», - ասելով զայրացած երիտասարդները ներխուժում են եկեղեցի, ցանկանում գրավել քվեատուփը, բայց պողոսյանների ստվար մի խումբ դիմադրում է դրան: Ազդանշանը տալիս է Նորաշենի եկեղեցին: Բոլոր եկեղեցիներում սկսվում է կռիվը: ապողոսյանները Մ. Ավետիսյանի ղեկավարությամբ հարձակվում են թուրք զինվորների վրա: Հարձակվողները կիրակնօրյա վարժարանում մարզված, նրա կազմակերպության բովում կոփված երիտասարդներն էին, որ գործնականում առաջին անգամ օգտագործեցին իրենց տեսական գիտելիքները: Քվեատուփը գրավելուց հետո հարձակվողներն անհետանում են, շտապում օգնության հասնել մյուս եկեղեցիների հարձակվողներին: Կառավարությունը միջոցառումներ է ձեռնարկում ժողովրդի հետ դատաստան տեսնելու համար. սկսվում են ձերբակալություն-

ները, որոնք նոր գրգռությունների առիթ են տալիս: Վանեցիները հեռագրերով հեղեղում են պատրիարքարանը, պահանջում քննություն սկսել և արձակել ձերբակալվածներին: Հակառակ պահպանողական պատրիարք Յարություն Վեհապետյանի ջանքերի, Կ. Պոլսի կրոնական ժողովի ատենապետ Մ. Խրիմյանը և քաղաքական ժողովի ատենապետ Տիգրան Յուսուֆյանը հաջողեցնում են իբրև քննիչ Վան ուղարկել Մաղաքիա Օրմանյանին, որը հայտնի էր «Պաշտպան հայրենյացի» հետ իր ունեցած կապով: Այդ օրերին նա Գարեգին Սրվանձտյանցի հետ էջմիածին պետք է գնար եպիսկոպոս օծվելու համար: Օրմանյանից առաջ Վան է հասնում Սրվանձտյանցի սրտապնդիչ լուրը: Կ. Պոլսի դեմոկրատ մտավորականությունը կազմակերպում է Վանի դեմոկրատների օգնության գործը: Քննիչ Մ. Օրմանյանը տալիս է ապողոսյաններին նպաստավոր պատասխան: Պատրիարքը հեռագրում է Պողոս եպիսկոպոսի պաշտոնանկության մասին և հրահանգում նրան՝ գործերը հանձնել Մաժակուտի Հովհաննես վարդապետին ու մեկուսանալ Լիմ անապատում:

Կ. Պոլիսը խլրտում է Վանի շարժումների արձագանքից: Դեմոկրատական մտայնության Կարապետ Փանոսյանն իր «Մանգումեի էֆիքարում» հրատարակում է Մ. Ավետիսյանի հողվածը այդ իրադարձությունների մասին: Խոճասարյանի «Օրագիրը» ամողրադառնում է այդ դեպքերին այլ դիքերից, պաշտպանում գավառի կղերա-աղայական ռեակցիայի պարագլխին: Պատրիարքարանի միջնորդությամբ հաջողվում է ազատել ձերբակալվածների մեծ մասին, բանտում մնում են միայն 70 հոգի, աչքի ընկնող ապողոսյաններ, Մ. Ավետիսյանի կազմակերպության անդամները, որոնք աստիճանաբար լեզու են գտնում տեղական պաշտոնյաների հետ և ազատվում: Սկրտիչ Ավետիսյանը խույս տվեց ձերբակալությունից. սկզբում թաքնվեց Վանում, ապա անցավ Պարսկաս-

¹ Թերզիպաշյան Ա., Արծիվը իր բույնին մեջ, էջ 238:

տան¹:

Կիրակնօրյա վարժարանի հոգը մնաց Կեդրոնականի մախկին աշակերտներ, Մ. Ավետիսյանի գինակիցներ Գևորգ Օտյանի և Արիստակես Ախիկյանի վրա: 1886թ. վերոհիշյալ խլրտումները Վանում, զինված ընդհարումները թուրք զինվորների և ոստիկանների հետ, փաստորեն արմենական կազմակերպության ծնունդն էր, կնունքը և առաջին մկրտությունը: Ինչպես նշեցինք կազմակերպություն կար, այն ծնունդ էր առել Սև խաչի կազմալուծումից անմիջապես հետո, բայց նա չէր մկրտվել իր անունով: Միայն «Արմենիան» երկրում տարածելուց հետո, ի պատիվ իրենց ուսուցչի հրապարակած օրգանի, կազմակերպության անդամներն սկսեցին կոչվել արմենականներ: «Արմենիա» երբ սկսավ հրատարակվել ոչ «Հնչակ» կար, ոչ «Դրոշակ», առաջին հեղափոխական թերթն էր, որ կմտներ Վան և մենք կտարածեինք այդ թերթը ժողովրդին մեջ: Երբ հնչակյան և դաշնակցական անունով կազմակերպություններ երևան եկան, ժողովուրդն ալ մեր կազմակերպությանը տվավ «Արմենական» անունը, իսկ Փորթուզայանի աշակերտներս ալ ի հարգանս մեր ուսուցչին պահեցինք այդ անունը և մինչև այժմ էլ կօգնենք Արմենիային և կօգտվենք անկե»², - գրում էր Արմենական

¹ Պարսկաստանից Մ. Ավետիսյանն անցնում է Կ. Պոլիս, որոշ ժամանակ աշխատում է այնտեղ, ապա հանկարծ բռնվում է և բանտարկվում Ելըզում Կարապետ Նաթանյանի և Գարեգին Իսազուլյանի հետ, այնուհետև աքսորվում է Տրիպոլի: Շոգենավը Պիրեոնի մոտով անցնելիս Մ. Ավետիսյանը փախչելու փորձ է անում, իրեն ձգում ծովը, բայց հազիվ ցամաք հասած՝ նորից ձերբակալվում է: Որոշ ժամանակ աքսորավայրում մնալուց հետո, փախչում է, անցնում Ֆրանսիա՝ Մարսել: Օժանդակելով Մ. Փորթուզայանին «Արմենիայի» հրատարակության գործում, շրջում է Եվրոպայի զանազան քաղաքները, հանդիպումներ ունենում հեղափոխականորեն տրամադրված անձնավորությունների հետ: Ապա մեկնում է Եջմիածին, այնտեղից էլ նորից Պարսկաստան, որտեղ նշանակվում է Սալմաստի վարժարանների ընդհանուր տեսուչ: 1895-ի աշնանը գաղտնի անցնում է Վան, նորից ստանձնում արմենականների ղեկավարությունը, իր մեծ մասնակցությունն է բերում 1896-ի Վանի ինքնապաշտպանությանը և զոհվում մի մեծ խումբ հայ քաջերի հետ Պարսկաստան անցնելու ճանապարհին: (Տես Երամյան Դ., Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Ա, էջ 354-355, ճանկույան Դ., Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն, մասն Բ, էջ 105, նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, էջ 264):

² Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Փարիզ, 1947, էջ 33:

կազմակերպության կենտրոնի ներկայացուցիչ Հովհաննես Զափիճյանը:

Արմենականների նպատակը դարձյալ ինքնապաշտպանությունն էր, զենքի հայթայթումը: Այդ ուղղությամբ կատարվեցին գործնական աշխատանքներ: Ձենքի հայթայթման երկու ուղի կար: Առաջինը վաղուց փորձված միջոց էր՝ թուրք զինվորների և ոստիկանների գողացված զենքերի ձեռքբերումը մատչելի գներով: Այդ միջոցը համեմատաբար անվտանգ էր, սակայն զենքի քանակությունը խիստ սահմանափակ էր: Երկրորդ ուղին՝ Կովկասից և Պարսկաստանից զենքի գաղտնի ներմուծումն էր: Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանագծում էր գտնվում Դերեկի վանքը, որը երկար տարիներ լքված ու ավերված էր: Թավրիզի հոգևոր առաջնորդ Ստեփանոս Եպիսկոպոս Մխիթարյանից արտոնագիր ստանալով, արմենականները նորոգում են այն և դարձնում իրենց հավաքատեղի կայանը՝ Կովկասից Վան անցնելու ճանապարհին¹: Այդ ուղին լի էր վտանգներով: Վանքից մինչև Վան 3-4 օրվա ճանապարհ էր, որն անցնում էր քուրդ ցեղախմբերով բնակված շրջաններով, ուր բնական երևույթ էր ավազակությունը և հարձակումը նույնիսկ խաղաղ ճամփորդների և քարավանախմբերի վրա: Արմենականները կանգ չէին առնում այդ վտանգների առաջ, կենսական անհրաժեշտություն էին համարում զենքի փոխադրումը: Ձենքի հետ միասին այդ ճանապարհով էր, որ «Արմենիայի» համարները հասնում էին Վան, կազմակերպության անդամներին: 1889 թ. մայիսի 25-ին զենքի, «Արմենիայի» օրինակների և Թուրքիայում արգելված այլ զրքեր Վան փոխադրելու գործը հանձն են առնում կազմակերպության անդամներ ռուսահպատակ, Հաֆթվանում երկար տարիներ ուսուցիչ աշխատող Վարդան Գուլշյանը, վանեցիներ Հովհաննես Ագրիպասյանը և Կարապետ Գուլագսըզյանը՝ 18-20 տարեկան երիտասարդների եռյակը: Երբ նրանք հասնում են Բաշկալեի մոտ «Չուխ Գյադուկ» կոչված վայրը, հանդիպում են զինված քրդերի, որոնք առաջարկում են անձնատուր լինել: Առաջարկը չընդունելով, խումբն սկսում է իր անհավասար կռիվը՝ երեքը

¹ Չորմիսյան Լ., Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության, հ. Բ, Պեյրուք, 1974, էջ 195, նաև Կարապետյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 11:

վեցի դեմ: Թերթերն ու գրքերն այրում են քրդերի ձեռքը չզցելու համար և մարտնչում մինչև վերջին փամփուշտը: Գուլագսըզյանին հաջողվում է խույս տալ, իսկ Գուլոշյանն ու Ագրիպասյանը, որ ծանր վիրավոր էին, սրախողխող են լինում քրդերի կողմից: Այդ երիտասարդների մահով սկսվեց հայրենիքի ազատության համար պայքարող նահատակների մեծ շարքը:

Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում արմենականությունը. այն իբրև ազատագրական շարժման գաղափարախոսություն, իբրև մտայնություն գոյություն ուներ մինչև կուսակցությունների ստեղծումը համարյա Արևմտյան Հայաստանի ողջ տարածքում: Շուրջ տասնյակ տարիների ընթացքում կազմված մտայնություն էր արմենականությունը, որը հետզհետե ստացավ կազմակերպության բնույթ: Իբրև կուսակցություն այն ստեղծվեց Վասպուրականում, կենտրոն ունենալով Վանը: Արմենականները իրենց մասնաճյուղերն ունեցան նաև Պարսկաստանում (Սալմաստ, Թավրիզ, Դերեկի վանք): Բայց այն մեծ տարածում չունեցավ: Կուսակցության անդամների սոցիալական կազմը իրենից ներկայացնում էր մոր զարգացող գավառական մանր բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, որոնք պայքարում էին իշխող կղերա-աղայական վերնախավի և թուրք պաշտոնեության դաշինքի դեմ: Վերջիններս Վանում հայտնի մի քանի ընտանքիներ էին. ծագումով հայազգի թեմուրօղլիները կամ թեմուրզադեները, որ ժամանակի ընթացքում թուրքացել էին, իրենց ձեռքն էին վերցրել Վասպուրականի տնտեսական կյանքի ղեկը, նրանց հետ սերտ համագործակցում էին Մարությանները, Իսաջանյանները, Պանիրյանները: Նրանց հովանավորն ու սատելիտն էր Պողոս վարդապետ, ապա եպիսկոպոս Մելիքյանը: Վերոհիշյալների դաշինքը 40 տարուց ավելի ամասելի ծանր վիճակ էր ստեղծել Վասպուրականի ողջ հայության համար: Նոր զարգացած բուրժուական տարրերը դեմ էին դուրս գալիս ֆեոդալական այդ վերնախավի գործողություններին: Արմենականները քիչ շատ ունևոր և միջակ կարողությունների տեր ընտանիքների զավակներ էին, մեծ մասամբ ուսուցիչներ, առևտրականներ, փոքր խանութների տերեր, արհեստավորներ, գյուղացիներ: Կառավարության հայահալած քաղաքականության ուժեղացումը զարկ էր տալիս այդ մտայնության ուժեղացմանը, այդ խավերի գործու-

նեության աշխուժացմանը: Ազգային դեմքը կորցրած և թուրք պաշտոնեության հետ դաշնակցած վերը թվարկած հայ ընտանիքներից սրանք տարբերվում էին ազգային ավանդություններին իրենց հավատարմությամբ, ազգային զարթոնքի և զարգացման ուղորտում իրենց ներդրած ճիգերով: Հենց փոխարեն այս երիտասարդներն էին ցանկանում դառնալ «Մեջլիսի Իդարեի» (վարչական խորհրդի) անդամներ, իրենց ձեռքը վերցնել տնտեսական զարգացման ղեկը: Նրանց այդ ձգտումները հանդիպում էին թուրք կառավարության բացասական վերաբերմունքին: Եթե 70-ականների վերջին Վանում փոխկուսակալի պաշտոնը պատկանում էր հայերին (Մարկոս Աղաբեկյան, հետո Մկրտիչ Աղաթոն), ապա 80-ականներին, չնայած Բեռլինի դաշնագրով խոստացված բարենորոգումներին, հայ պաշտոնյաների ու ոստիկանների թիվն ավելացնելու փոխարեն, եղած-տոնյաների ու ոստիկանների թիվն ավելացնելու փոխարեն, եղած-տոնյաներն առաջացնում էին միջին խավերի դժգոհությունը, երիտա-յուններն առաջացնում էին միջին խավերի դժգոհությունը, երիտա-սարդների մոտ ստեղծելով ընդդիմության ոգի: Դա էլ պատճառ դարձավ նրանց հավաքական գործունեության: Իր ժամանակի պայմաններում արմենական կուսակցությունն ուներ առաջադիմա-կան բնույթ և արտահայտում էր գավառահայ բուրժուազիայի, գյուղացիության և արհեստավորական լայն խավերի շահերը: Կուսակցությունն սկզբում չունեցրեց գործունեության հստակ ծրագիր, չէր մշակված գործելակերպը: Առաջնորդվելով գաղտնապահության սկզբունքով, ծրագիրը չի հրատարակվել: Եղել են սահմանափակ քանակով՝ 7-8 ձեռագիր օրինակներ, որոնք պահվում էին կենտրո-նում և մասնաճյուղերի ղեկավարների մոտ²: Ծրագիր կոչված այդ փաստաթուղթը կազմակերպական հարցեր պարունակող մի կանո-նադրություն էր: «Արմենական կազմակերպության նպատակն էր հեղափոխությամբ հայ ժողովրդի համար իրավունք ձեռք բերել ինքզինքն ազատորեն կառավարելու, որով միայն կարող կլինի ինքզինքն ազատորեն միջոցներ գիտնալ և զանոնք գործադրել ժա-իրև մարդ ապրելու միջոցներ գիտնալ և զանոնք գործադրել ժա-մանակի պահանջմանց համեմատ»³: Կազմակերպությունը իր աշ-

¹ АВРР, ф. Армянские дела, опись 461, д. 119, л. 49.

² Դարբինյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 124:

³ Նույն տեղում, էջ 125, նաև «Յուշեր Արմենակ եկարյանի», Գահիրե, 1947թ., էջ 81-82:

խատանքները պետք է ծավալեր միայն հայ ազգի ներսում, առանց դավանանքի խտրության: Արմենականները գտնում էին, որ չի կարելի ուժերը ցրել հարևան ազգերի մեջ ևս ազատագրական շարժումներ առաջ բերելու համար, որովհետև տարբեր ազգեր գտնվում են զարգացման տարբեր աստիճանի վրա, իսկ դրանից «հայ հեղափոխական շարժումը կարող է դանդաղել»: Ըստ Միքայել Նաթանյանի հուշերի, կուսակցությունը բաղկացած էր «գործող և քաջալերող անդամներից»: Գործող անդամները կուսակցության կանոններին ենթարկվողները, նրա հրահանգները գործադրողները և անդամավճար մուծողներն էին, իսկ քաջալերողները նյութապես օժանդակում էին կուսակցությանը, առանց ենթարկվելու կանոններին և հրահանգներին: Այն պետք է ունենար իր մասնաճյուղերը այլ վայրերում, իսկ յուրաքանչյուր մասնաճյուղի ներկայացուցիչներից պետք է կազմվեր կենտրոնական մարմինը, որը պետք է վարեր «հեղափոխական գործի վերին տեսչությունը, կանոնավոր հարաբերություն մշակելով շրջանակների մասնաժողովների և ուրիշ հեղափոխական մարմինների հետ»¹: Կենտրոնական մարմնի ընտրության համար ժողով չիրավիրվեց և կենտրոնի դերը կատարեց Վանի մասնաճյուղը: Գործող անդամների խմբերը բաժանվում էին շրջանակների, իսկ ամեն մի շրջանակ ուներ իր մասնաճյուղը՝ տեղական հեղափոխական գործերը վարելու, կենտրոնի և մյուս շրջանակների հետ կապ պահպանելու համար: Ամեն մի շրջանակի թույլատրվում էր ունենալ տեղի պայմաններին համեմատ իրեն հատուկ կանոնադրությունը, մի պայմանով սակայն, որ այն չհակասեր հիմնական ծրագրի որևէ կետի: Արմենականների ծրագիրը հրատարակվեց ավելի ուշ: Թեև այդ ծրագրի հիմքում ընկած էր «Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման և անկախության գաղափարը, այդ ծրագիրը դեռևս հեղհեղուկ էր, իսկ նրա կազմողները հստակ պատկերացում չունեին ապագա Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունների ու նրա ազատագրման ուղիների մասին»²:

¹ Դարբինյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 127:

² ՀՍՀ, Դ. 2, Երևան, 1976, էջ 94:

Արմենականները շարունակեցին իրենց գործունեությունը նաև 1890-ական թվականներին, գործուն մասնակցություն ունեցան Վանի 1896 և 1915թ. ինքնապաշտպանական կռիվներին: 1921-ին վերակազմյալ հնչակյանների և ռամկավարների հետ միավորվելով կազմեցին ռամկավար ազատական կուսակցությունը:

§5 4. Պոլսի «Վարիչ մարմինը»

Այս կազմակերպության մասին հավաստի նյութեր ենք քաղում դեպքերի ականատես և մասնակից Հարություն ճանկուլյանի հուշերից: Վերջինս, որ Վանի «Սև խաչ», այնուհետև «Արմենական» կուսակցության անդամ էր, ձերբակալությունից խույս տալու համար, 1886թ. մեկնում է Կ. Պոլիս: 80-ական թվականների կեսերից Կ. Պոլիսը Բ. Դռան աչքում դարձել էր քաղաքականապես անբարեհույս տարրերի կենտրոնատեղի: Այնտեղ էին հավաքվել նման պիտակով պիտակավորված գավառական հոգևոր առաջնորդները՝ տակով պիտակավորված գավառական հոգևոր առաջնորդները՝ Գ. Ալեքսանյանը, Մ. Խրիմյանը, Գ. Սրվանձտյանցը, Պ. Նաթանյանը: Այդտեղ էին նաև Արևմտյան Հայաստանի տարբեր ծայրերից փախած կամ գաղթած աշխարհիկ անձնավորություններ, որոնք գավառներում աչքի էին ընկել անհանգիստ բնավորությամբ: Հ. ճանկուլյանը Կ. Պոլսում ցանկանում է Մ. Խրիմյանի միջոցով կապեր հաստատել ազատագրական նպատակներ հետապնդող կազմակերպության հետ, եթե այդպիսին գոյություն ուներ: 1888-ի Ս. Խաչի կերպության հետ, եթե այդպիսին գոյություն ուներ: 1888-ի Ս. Խաչի տոնի օրը նա ծանոթանում է սեբաստացի Գրիգոր Անպարճյանին, որը խոստանում է այդ բանը, պայմանով, որ իրեն ներկայացնեն Մ. Խրիմյանին: Անպարճյանը կատարում է խոստումը և ճանկուլյանին ծանոթացնում Կ. Պոլսի կազմակերպության այսպես կոչված «գլխավոր անդամի» հետ: Շուտով պարզվում է, որ այդ անձնավորությունը Համբարձում (Մուրադ) Պոյաճյանն է: Միայն երրորդ տեսակցությունից հետո վերջինս ճանկուլյանին հայտնում է կազմակերպության ղեկավար մարմնի («վարիչ մարմին») անդամների անունները: Դրանք էին սեբաստացի Մարգար Մոմճյանը, արբանուկները: Դրանք էին սեբաստացի Մարգար Մոմճյանը, արբանուկները: Կիրոսի Գրիգոր Աչքապաշյանը, զեյթունցի Հարություն Չաքրյանը, տիվրիկցի Հակոբ Սրապյանը և Երվանդ Պոյաճյանը: Ինչպես

երևում է անունների թվարկումից անգամ, այս անդամները, փաստորեն, Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից Կ. Պոլսում խմբված հայրենասեր անձնավորություններ էին, որոնք խույս տալով հետապնդումներից և հալածանքներից, գավառներից հավաքվել էին Կ. Պոլսում և շարունակել իրենց գործունեությունը նոր վայրում: Ըստ երևույթին, այդ կազմակերպությունը իր գործունեությունն սկսել էր տասնամյակի երկրորդ կեսից և ճանկույթանի Կ. Պոլիս գալու ժամանակ վաղուց արդեն այն գոյություն ուներ: «Վարիչ մարմինը» իր ներկայացուցիչներին ուղարկել էր Մուրադին՝ Կիլիկիա, Չաքրյանին՝ Եգիպտոս, Սեբաստիայի մասնաճյուղի անդամներից մեկին՝ Կովկաս: Այս կազմակերպությունը կապ էր պաշտպանում Արևմտյան Հայաստանի համարյա բոլոր գավառների հետ, գիտեր այնտեղ գործող ընկերությունների և կազմակերպությունների մասին: Այս կազմակերպությունը ևս կազմված էր տասնյակների սիստեմով: Հ. ճանկույթանի վկայության համաձայն 1888-ին նրա անդամների թիվը հասնում էր 15 տասնյակի: Կատարվեցին նոր ընտրություններ, ղեկավար կազմը ընտրվեց 6 հոգուց՝ Մուրադ Պոյաճյան, Մարգար Մոմճյան, Գրիգոր Աչըզպաշյան, Գրիգոր Անպարճյան, Գրիգոր Գլճյան, Հարություն ճանկույթան: Հետագայում այդ կազմը համալրվեց Միհրան Տամատյանով (պոլսեցի) և Արշակ Հայկունով (մշեցի): Սկստիչ Փորթուզալյանը Մարսելից սերտ կապ է հաստատում Պոլսի այս կազմակերպության հետ, որի շնորհիվ «Արմենիան» Կ. Պոլսում տարածվում է գաղտնի և բաժանորդների թիվը անցնում է հարյուրից: Միևնույն ժամանակ նրանք հանձն են առնում բաժանորդագները Փորթուզալյանի ձեռքը հասցնելու գործը: Կազմակերպվում է նաև Կ. Պոլսից «Արմենիային» թարմ լուրեր հասցնելը: Հետաքրքիր աշխատանք է ծավալվում Բ. Դռան պաշտոնյաներից գաղտնի լուրեր ձեռք բերելու ուղղությամբ: Պալատական հայ բժիշկը (Մավրոյենի փաշան) իմանում է նորությունները, հաղորդում Նար-Պեյին, վերջինս էլ փոխանցում է պեշիկթաշցի Լևոն Տերոյանին, որը կառավարական պաշտոնյա էր, փոստ-հեռագրատան աշխատակից, նրա միջոցով լուրերը հասնում էին Փորթուզալյանին¹: Կ. Պոլսի կազմակերպութ-

յունը կապ է հաստատում նաև Լոնդոնում հրատարակվող «Հայաստան» ամսաթերթի, նրա խմբագիր հայազգի ժան Բրուսալիի հետ, Մինաս Չերազի "L'Armeni" ամսաթերթի հետ, թղթակցություններ ուղարկում նրանց: «Վարիչ մարմինը» առանձնապես եռանդուն ջանքեր է գործադրում հայտնի չարագործ Մուսա բեյի դատավարության ժամանակ: Վերջինս վայելում էր կառավարական պաշտոնյաների, առանձնապես Պահրի փաշայի պաշտպանությունն ու հովանավորությունը: Մշեցիները (թվով 58 հոգի), բողոքելով Մուսա բեյի չարագործությունների դեմ, երկար ճանապարհ կտրելով, ոտքով Կ. Պոլիս էին հասել, գտնվում էին անօգնական վիճակում: Կազմակերպությունը հարաբերության մեջ է մտնում նրանց հետ, սենյակներ վարձում բնակության համար, հայթայթում մթերքը: Սկզբում օգնում են մշեցիներին, որ նրանք աղերսագրով դիմեն եպարքոսին և դատական նախարարությանը, սակայն տեսնելով այդ ակտի անհետևանք մնալը, որոշում են, որ աղերսագիրը մատուցվի անձամբ սուլթանին: Աղերսագիրը կազմվում և սուլթանին է հանձնվում կազմակերպության անդամների անմիջական մասնակցությամբ: Մշեցիների դատը վարելու համար փաստաբաններ են վարձվում հայ իրավաբաններից: Սակայն Բ. Դուռը օտարերկրյա դեսպանների աչքի առաջ կազմակերպում է դատական մի կատակերգություն, արդարացնում չարագործ բեյին, ստիպում մշեցիներին տուգանք վճարել ողջ դատական ծախսերի համար: Այն ժամանակ, երբ պատրիարքարանը և Ազգային ժողովի անդամները, վախենալով Բ. Դռան գայրույթից, հրաժարվում էին մատակարարել մշեցիների ուտելիքը, կազմակերպության անդամները Մուսա բեյի զոհի՝ Գյուլիզարի նկարների վաճառքի ճանապարհով ձեռք են բերում զգալի միջոցներ և հայթայթում մշեցիների օրվա պարենը: «Վարիչ մարմին» անդամները զգում են, որ Բ. Դուռը ազատ արձակեց Մուսա բեյի ձեռքերը նորանոր եղեռնագործությունների համար և դրանք կանխելու նպատակով, ցանկանում են կազմակերպել չարագործի ահաբեկումը: Սակայն պահպանողական տարրերի գործադրած ջանքերի հետևանքով ահաբեկումը չի կիրառվում:

Այդ օրերին Բ. Դռան հրահանգով Պոլիս էին բերվում գավառական հոգևոր առաջնորդները, մշակութային գործիչներ և եմ-

¹ ճանկույթան Հ., Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն, մասն Ա և Բ, էջ 124-125:

թարկվում էին ոմանք՝ ազատ աքսորի, ոմանք՝ ուղղակի բանտախցի: Դրան է դատապարտվում Պողոս վարդապետ Նաթանյանը, որին ապօրինի, առանց պատրիարքարանի գիտության, Պոլիս էին բերել ու բանտարկել: «Վարիչ մարմնի» անդամներին հաջողվում է գաղտնի տեսակցել բանտարկյալին, հայթայթել նրա ուտելիքն ու հանդերձը: Այդ արարքի համար պատրիարքական փոխանորդ Գևորգ Յուսուֆյանը նախատում է նրանց. «Անիկա քաղաքական հանցավոր է, պետք է կառավարության հանդեպ փափկանկատ ըլլալ, ձեզի կարգիլենք իր մոտ գնալ»¹: Ինչու՞ էր ծերունագարդ վարդապետը «քաղաքական հանցավորի» պիտակ ստացել. այն բանի համար, որ համարձակվել էր հրատարակել «Արտոսը Յայաստանի» ժողովածուն, ուր ճշմարտացի տվել էր արևմտահայության իրավիճակը:

Զնայած «Վարիչ մարմին» անվանումը իր մեջ արտահայտում էր հավակնություն արևմտահայ քաղաքական կյանքում դեկավար դեր խաղալու համար, այնուամենայնիվ նրա անդամները մտածում էին որոնել, գտնել և կապ հաստատել բուն Արևմտյան Յայաստանի տարածքում գործող ազատագրական նպատակներ հետապնդող կազմակերպությունների և անձնավորությունների հետ: Այդ խմբի համար շատ կարևոր էր Սկրտիչ Խրիմյանի ներկայությունը Կ. Պոլսում: «Համիդ Հայրիկը Պոլիս բերելով մասամբ կարծես մեր գործին սատար եղավ: Հայրիկ Վան գտնված միջոցին գործին սատարելու համար կընդուներ Րաֆֆին, Ժիրայրը և այլ ծալված գործիչներ, և անոնց հետ խորհրդակցելով պետք եղած ծրագիրները կը մշակեր, իսկ Պոլիս գալով վստահելի ու բարձր շրջանակների մեջ դեպի գործը առաջ կբերեր համակրության շրջանակ, որի մեջ կտեսնվեին Ունճյաններ, Կյուլպենկյաններ, Հակոբյաններ, Թիրաքյաններ»²: Մ. Խրիմյանի հետ սերտ հարաբերություն ունեցող «Վարիչ մարմինը», նրա միջոցով հաճախ կապի մեջ էր մտնում այլ անձնավորությունների հետ, որոնք իրենք ծրագիրներով և առաջարկություններով ցանկանում էին շոշափելի օգուտ տալ հարազատ ժողովրդին: Այդ առումով հետաքրքիր է

բուլղարաբնակ Սկրտիչ Թութունճիկի՝ Խրիմյանին ուղղած նամակը, որտեղ նա իր ծառայություններն է առաջարկում «հայրենիքին և ազգին»: Համոզված լինելով, որ թուրք կառավարությունը երբեք չպիտի ցանկանա գործադրել 61-րդ հոդվածը, նա հայ ժողովրդի ազատություն ձեռք բերելու ամենամպատակահարմար միջոցը համարում է հեղափոխությունը և իր կողմից պլաններ է մշակում, առաջարկում գործադրել, մանրամասն մատնանշելով, թե ինչ քանակությամբ ռազմամթերք կարելի է փոխադրել երկիր և ինչ միջոցներով: Ուշագրավ է մի հանգամանք. ազատ երկրի քաղաքացին Խրիմյանին է դիմում իբրև միջնորդի, որ իրեն ծանոթացնի կա՛մ Պոլսում, կա՛մ բուն երկրում գործող կազմակերպությունների հետ: Խրիմյանը նպատակահարմար է գտնում այդ նամակը հանձնել «Վարիչ մարմնի» քննարկմանը: Վերջինի անդամները որևէ դիտողություն չունեին Թութունճիկի ծրագրի վերաբերյալ, սակայն եկան այն եզրակացության, որ հալածանքների, հետապնդումների և այդ խիստ զրաքննության պայմաններում հարմար չէր բանակցությունների մեջ մտնել այլ երկրի հպատակի հետ, որի վստահելիության աստիճանը իրենց հայտնի չէր: Այդ պատճառով էլ Թութունճիկի նամակները մնացին անպատասխան նույնիսկ Հայրիկի կողմից և ոչ մի գործնական քայլեր չձեռնարկվեցին: Այնուհետև «Վարիչ մարմինը» և Արփիար Արփիարյանի խմբի անդամները փորձեր արեցին համաձայնության եզրեր գտնել և միասնական գործելակերպ մշակել: Արփիարյանը 80-ականների կեսերից գլխավորում էր գրական առաջադիմական մի ուղղություն, որն իր շուրջն էր համախմբել գավառից Կ. Պոլիս եկած շնորհալի գրական հասարակական ուժերի: Նա իր և իր համախոհների կողմից ցանկություն էր հայտնել միավորել ուժերը համատեղ գործելու համար: Սակայն բանակցությունները ցանկալի արդյունքի չհանգեցրին: «Վարիչ մարմնի» անդամները թեև գտնում էին, որ Արփիարյանը իր զինակիցներով «մտավոր տեսակետով մեզմե շատ բարձր էին և մենք կիցներով «մտավոր տեսակետով մեզմե շատ բարձր էին և մենք կարգի ուժերու», սակայն նրանց համարում էին պահպանողական, այսինքն՝ անձնավորություններ, որ կողմնակից չէին հեղափոխական միջոցների և մեթոդների, հետևապես, համաձայնություն չէին հասնում: Արդյունք չտվեց նույնիսկ Խրիմյանի միջնորդությունը: Դաշինքը չկայացավ: Դրա-

¹ Ճանկույան Հ., Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն, մասն Ա և Բ, էջ 151:

² Նույն տեղում, էջ 133:

մական միջոցներ հայթայթելու համար Պոլսի կազմակերպությունը կապեր է հաստատում երկրի մասնաճյուղերի, մասնավորապես Սեբաստիայի մասնաճյուղի հետ¹, որը նրանց վկայությամբ «երկրի մեջ ամենեն գորավորն էր»: Վարժարանի շինության համար հանգանակություն կատարելու պատրվակի տակ նրա անդամներից մեկը մեկնեց Արևելյան Հայաստան և Կովկաս: Երեք ամիս անց նա գաղտնի Կ. Պոլիս մտավ, իր հետ բերելով 100.000 ռուբլու մվիրատվություն: Մ. Խրիմյանի հետ խորհրդակցելուց հետո, որոշվեց ապահովության համար դրամը պահ տալ վստահելի և գաղափարակից մի հարուստի: Իբրև այդպիսիք մատնանշվում են Ազգային ժողովի առաջադիմական անդամներ Ավետիս Թևկոյանի և Հարություն Թիրաքյանի անունները (վերջինս Ազգային ժողովի Նուրյան-Մաքսուտ Սիմոն պահպանողական վարչության պարտությունից հետո ընտրվեց Ընդհանուր ժողովի ատենապետ): Դեպքերի և իրադարձությունների մանրամասն ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցնում է այն կարծիքին, որ «Վարիչ մարմինը» չուներ իր կազմակերպական ծրագիրը, գործում էր օրվա իրադարձություններին համապատասխան, հանպատրաստից, գտնում էր, որ պետք է օժանդակել ազգային ազատագրական նպատակներ հետապնդող (իրենց հորջորջամբ «հեղափոխական») բոլոր կազմակերպություններին, նպաստել ինքնապաշտպանական շարժումներին, աջակցել հայրենասիրական մղումներին: Այդ նկատառումներով էլ նրանք սերտ կապ էին հաստատել Մ. Փորթուգալյանի հետ և եռանդով պրոպագանդում էին նրա գործունեությունը: «Վարիչ մարմին» անդամները տարածում էին «Արմենիան» երկրում, բաժանորդացները հասցնում խմբագրին, իրենց հայթայթած դրամական միջոցներից ևս բաժին հանելով նրան: Ըստ Փորթուգալյանի հաղորդման Մարսելում գործում էր «Հայոց հայրենասիրաց միության» վարչությունը: Երբ «Վարիչ մարմին» կազմը ցանկանում է իմանալ վարչության անդամների անունները, Փորթուգալյանը մերժումով է պատասխանում. մման անվստահությունը սառնություն է առաջացնում Փորթուգալյանի և «Վարիչ մարմին» անդամների միջև: Հետա-

¹ Ըստ երևույթին դա «Փոքր Հայքի կազմակերպության» մասնաճյուղերից մեկն էր:

գայում պարզվում է, որ Մարսելի «Հայոց հայրենասիրաց միութ-
յան» վարչությունը իրենից ներկայացնում է ընդամենը 2 անձի՝
Սկրտիչ Փորթուզայանին և նրա աշակերտ, այդ ժամանակ Մարսե-
լում գտնվող Սկրտիչ Թերլենզյան-Ավետիսյանին: Ըստ երևույթին,
Փորթուզայանը ցանկանում էր Կ. Պոլսի և երկրի գործող ընկերնե-
րին ցույց տալ, թե արտասահմանում գոյություն ունի մի պատկա-
ռելի կազմակերպություն, որն զբաղվում է հայ ժողովրդի ազա-
տագրության հարցերով: Չնայած Փորթուզայանը իր թերթի
խմբագիրն էր, հիմնական գրական աշխատողը, գրաշարը, ցրիչն
ու տարածողը միաժամանակ, այնուամենայնիվ «Վարիչ մարմնի»
անդամներից իրողությունը քողարկելու պարագան նրանից վերջ-
նականապես հեռացնում են «Վարիչ մարմնի» անդամներին: Վեր-
ջինս շուտով փաստորեն լուծարքի է ենթարկվում, ամբողջ կազմա-
կերպությամբ մտնելով նոր ստեղծված հնչակյան կուսակցության
շարքերը:

§6 Հնչակյան կուսակցության ծնունդը

1880-ականների վերջերին Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանում հնարավոր էր միավորել հայ ժողովրդի մտավոր ու բարոյական ուժերը և ստեղծել մի մարմին, որը լիներ ազգային հավաքական ուժի արտահայտություն, կարողանար պայքարել բազմաթիվ ճակատներով, տարբեր ուղղություներով և ձևերով: Իրավիճակը հրամայական պահանջ էր դնում՝ ստեղծել մի կազմակերպություն, որն ունակ լիներ ղեկավարել ողջ արևմտահայության ազատագրական շարժումը: «Վարիչ մարմինը» (ինչպես նշել ենք վերևում) թեև հավակնում էր դրան, սակայն չկարողացավ հասնել իր նպատակին: Այդ հավակնությանը ունեն նաև Մ. Փոթթուզալյանը իր «Արմենիայով»: Երրորդը, 1887-ին փորձը կատարվեց դարձյալ արտասահմանում՝ ժնևում: 1887-ին, այնտեղ սովորող մի խումբ արևելահայ ուսանողներ (թվով 9 հոգի), որոնք «Արմենիայի» ակտիվ ընթերցողներն էին ու թղթակիցները, հայտարարությամբ դիմում են Փոթթուզալյանին՝ առաջարկելով

միասին իրագործել հայկական ազգային շարժման համախմբման, միասնական հեղափոխական կուսակցության ստեղծման գաղափարը: Վերջինս «Արմենիայում» տպում է նրանց հայտարարությունը, սակայն առաջարկին պատասխանում է մերժումով, պատճառաբանելով, թե ինքը ձեռնամուխ է եղել նման միություն ստեղծելու գործին: Գաղափարական տարածայնությունների հետևանքով ժնկի խումբը հեռանում է Փոթրուզայանից և 1887-ին հրատարակում է իր սեփական օրգանը՝ «Հնչակը»¹: Այդպես ստեղծվեց հնչակյան կուսակցությունը, որի հիմնադիր անդամները արևելահայեր էին, շփում և հարաբերություն ունեին ռուսական մարտողիկների և Պլեխանովի խմբի անդամների հետ: Ոգևորված մարտողիկների տեռորիստական գործունեությամբ, նրանք էլ ցանկանում էին նման գործունեություն ծավալել թուրք բռնակալության դեմ: Նրանց վրա ազդեցություն էր թողել նաև մարքսիստական մոր գաղափարախոսությունը, որ նրանք հասկանում էին յուրովի²: «Հնչակի» էջերում հայ հրապարակախոսությունը սկսել էր «իր մայրենի լեզվով թոթովել «սոցիալիզմ», «կապիտալիզմ» համամարդկային տերմինները, ծանոթացնելով նրանց հետ՝ հայ ընդհանրության դեռ անվարժ տիրացուական միտքը... և մտցնել նրանց կարմիր հեղաշրջիչ հասկացություններ շահագործողների և շահագործվողների մասին»³: Այդ երկվությունն արտահայտվեց կուսակցության ծրագրում, որը հրատարակվեց 1888-ին՝ հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսների միացյալ համարում: Կուսակցության ծրագիրը նախատեսել էր գործունեության հեռավոր և մոտակա նպատակ: Հեռավոր նպատակը սոցիալիստական հասարակության ստեղծումն էր, մոտակա նպատակը՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը թուրքական լծից: «Անհրաժեշտ է թուրքաց Հայաստանում ձեռք բերել ընդարձակ ռամկապետական, քաղաքական ազատություն և ազգային անկա-

¹ Իրենց վրա կրելով Գերցենի և Օգարյովի գաղափարների ազդեցությունը, նրանց հրատարակած «Колосок» թերթի նմանությամբ, իրենց օրգանը կոչում են «Հնչակ»:

² Հովհաննիսյան Գ., Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը (տե՛ս «Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ» գիրքը, էջ 26-27):

³ Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, Փարիզ, 1934, էջ 148:

խություն»¹: Այդ նպատակին հասնելու միակ միջոցը համարվում էր հեղափոխությունը՝ «Ժողովրդային ապստամբությունը», իսկ դրա իրագործման միջոցներն էին ագիտացիան, պրոպագանդան, տեռորը: Այդ բոլորը պետք է իրագործեր բազմաթիվ ընկերություններից բաղկացած կուսակցությունը, որի կենտրոնական մարմինը պետք է կազմվեր այդ ընկերությունների ներկայացուցիչներից: Ելնելով այն հանգամանքից, որ հայության երկու երրորդը արևմտահայերն էին, ծրագրվում էր կուսակցության գործողության կենտրոնը տեղափոխել Արևմտյան Հայաստան: Այդ նպատակով էլ Ռուբեն Խանազատյանը և Գաբրիել Կաֆյանը մեկնեցին Արևմտյան Հայաստան: Ավետիս Նազարբեկը և Մարո Վարդանյանը մնացին ժնկում «Հնչակի» հրատարակությունը շարունակելու համար: 1889-ին Խանազատյանը և Կաֆյանը առանձին, տարբեր ուղիներով հասան Կ. Պոլիս: Տեղի «Վարիչ մարմինը» մինչ այդ «Հնչակը» չէին համարում կուսակցական օրգան, այլ օգնելու նպատակով ստանում էին տեղում և ծրագրում համախոհներին: Եկածները իմացան Մ. Փոթրուզայանի և «Վարիչ մարմնի» միջև սկսված տարածայնությունների մասին և առաջարկեցին մշակել համատեղ գործողության ծրագիրը: Նրանք հանդիպումներ ունեցան Կ. Պոլսի հասարակական տարբեր խմբավորումների հետ: Քանի որ նրանք չէին եղել Արևմտյան Հայաստանում և անծանոթ էին արևմտահայ իրականությանը, հարաբերությունների մեջ են մտնում արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր խմբավորումների ներկայացուցիչների, հասարակական կյանքում կշիռ ունեցող անձնավորությունների հետ: Խանազատը եղավ «Արևելքի» խմբագրատանը, հանդիպումներ ունեցավ Արփիարյանի և թերթի մյուս աշխատակիցների հետ, Սկրտիչ Խրիմյանի միջոցով ծանոթացավ «Վարիչ մարմնի» անդամներին: Սկսվեցին բանակցություններն ու վիճաբանությունները: Ականատեսը վկայում է. «Բանակցութիւնն սկսվեցավ պաշտոնապես և «Վարիչ մարմինը» պնդեց իր տեսակետին վրա, թե սոցիալիզմի վարդապետութիւնը և գաղափարը մեզ համար անմարսելի է և մեր երկրին մեջ դեռ հող չունի: Այն վերջացավ ծրագրին մեջ կարևոր փոփոխութիւն մը

¹ Պատմություն ս. դ. հնչակյան կուսակցության, 1887-1964, հ. Ա, Պեյրուք, էջ 33:

կոպսը սիրով ընդունում է նրան, օժանդակում կազմակերպչական աշխատանքներին: Մարզվանից, Ամասիայից, Մալաթիայից, Ակնից, Խարբերդից իրեն են այցելում «Հնչակի» ընթերցողները: Նրա հետ սերտ հարբերություն է հաստատում Ժիրայր Պոյաճյանը: Շնավոնը լինում է նաև Դերսիմում, տեղի քուրդ աշիրեթի հետ կապեր ստեղծելու նպատակով, սակայն ձերբակալվում է ոստիկանների կողմից և արտաքսվում: Ընկերների օգնությամբ ազատվելով, հաստատվում է Մարզվանում, ապա՝ Ամասիայում: Սակայն շատ չանցած, ձերբակալվում է երկրորդ անգամ, հանձնվում Կ. Պոլսի դատարանին, որը հաշվի առնելով նրա ռուսահպատակ լինելու հանգամանքը, հանձնում է ցարական դատարանին: Վերջինս նրան դատապարտում է երկարաժամկետ բանտարկության: Ազատվելուց հետո Կաֆյանը մասնակցում է փետրվարյան հեղափոխությանը:

¹ Կոստանդյան Է., Գում-Գափուի ցույցը, Լրաբեր հաս. գիտ., 1990թ., N 8, էջ 67-79:

ազգային բովանդակությունը: Ըստ Րաֆֆու, հայդուկը տոգորված է «խորին ազգային զգացմունքով և ազատության բաղձանքով»։ «Իր սիրելի հայրենիքը ազատված տեսնել տիրանի ճնշումից, իր արյունակից եղբայրներին փրկել բարբարոս ձեռքից-ահա դրանք են նրա ցանկությունները. սրանց հասնելու համար նա չի խնայում ամեն մի սարսափելի միջոցներ»¹: Րաֆֆին հայ իրականության առաջին հայդուկ համարում է Աբովյանի Աղասուն, որն ուներ իր ռեալ նախատիպը: Մեծ վիպասանն իր պահանջներն էր դնում հայ գրողների առաջ՝ գրականության նյութ դարձնել հայդուկների հերոսական գործունեությունը: Հետաքրքիր է մի հանգամանք. մինչև Րաֆֆու ստեղծագործությունները արևմտահայ իրականության մեջ հայդուկային շարժումը չէր ծավալվել այնպես, ինչպես հետագայում՝ լայնքով ու խորությամբ: Րաֆֆու հերոսներն իջան կյանք, ոգեշնչեցին սերունդներին և ուղեկցեցին ժողովրդի լավագույն ներկայացուցիչներին իրենց ողջ գործունեության ընթացքում: Հայդուկների և այդ շարժման մասին բազմաթիվ հետազոտություններ են հրատարակվել սփյուռքում: Դրանցից են Սարգիս և Միսակ Բդեյանների «Հարազատ պատմություն Տարոնո» հուշագրությունը², Կարո Սասունու «Պատմություն Տարոնի աշխարհի» աշխատությունը³, Արշակ Ալպոյաճյանի համարյա բոլոր աշխատություններում սփռված են արժեքավոր տեղեկություններ պատմական Հայաստանի զանազան նահանգներում և գավառներում՝ Եվդոկիա, Մալաթիա, Կեսարիա, ստեղծված զանազան նման խմբերի մասին⁴: Հուլների մեջ առանձնակի արժեք և հետաքրքրություն է ներկայացնում Ռուբեն Տեր-Մինասյանի «Հեղափոխականի մը հիշատակները» յոթ հատորանոց հուշագրությունը⁵, որի հինգ հատորները հայդուկային շարժման մանրամասներն են, ՅՅԴ-ի ղեկավարությունը այդ շարժմանը, նրա մակընթացություններն ու տեղափոխությունները: Առանձին աշխատություններ են գրվել մեծ հայդուկ-

¹ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 323:

2 Բղեյան Միսակ, Բղեյան Սարգիս, Հարազատ պատմություն Տարոնո, Գահիրե, 1962թ.:

³ Սասունի Կ., Պատմություն Տարոնի աշխարհի, Պեյրուք, 1957թ.:

4 Ակպոյաճյան Ա., Պատմություն Եվդոկիո հայոց, Նույնի Պատմություն Մալաթիո հայոց, Դելիուր, 1961թ., Նույնի Պատմություն Կենսարիո հայոց:

⁵ Ուրեմն, Հեղափոխականի մը հիշատակները, Թեհրան, 1982թ.:

ներ Սերոբ Վարդանյանի, Անդրանիկ Օզանյանի, Գևորգ Չաուշի, Սեբաստացի Մուրադի, Մխո Շահենի, Թորոս Ծառուկյանի և ուրիշների մասին: Սփյուռքում հրատարակված այդ աշխատությունները և՛ հուշեր են, և՛ հետազոտություններ, առավելապես աղբյուրագիտական արժեքի գործեր: Զի կարելի մոռանալ Մ. Ավետյանի, Ա. Գյուլխանդանյանի, Մ. Վարանդյանի, Ռ. Ջարդարյանի, Սիրվարդի և այլոց ջանքերն ու որոշակի հաջողություններն այդ բնագավառում:

Այլ էր իրավիճակը Խորհրդային Հայաստանում: Մոտակա անցյալի պատմության հարցերը կամ արգելված էր ուսումնասիրել, կամ էլ հետազոտվում էր լրիվ այլ հունով: Հաղթանակած բոլշևիկյան կուսակցությունը իր ծանր մամլիչի տակ էր պահում նաև պատմագրությունը: Չէր կարելի գրել հայդուկների մասին, քանի որ այդ շարժումը ղեկավարել էր բոլշևիզմի թշնամի կուսակցությունը, որի գործունեության շնորհիվ ստեղծվել էր առաջին հանրապետությունը, ապա վտարվել էր երկրից, սակայն շարունակում էր իր հայապահպան գործունեությունը սփյուռքում: Իսկ եթե գրվում էր, ապա պետք է գրվեր չափազանց բացասական երանգով: Այդ բանը ուժգին արտահայտվեց Ս. Մարկոսյանի «Արևմտահայության վիճակը XIX դարի վերջերին» աշխատության մեջ¹: Չպախարակելով առանձին հայդուկների գործունեությունը՝ Մարկոսյանը այդ շարժումներն էր համարում Արդուլ Համիդի կողմից սանձազերծած կոտորածների պատճառները: Չհասկանալով պատճառա-հետևանքային կապը, նա թուրքական բռնապետության կազմակերպած արյունոտ մախճիրների պատճառը համարում էր դրանց զոհ ժողովրդի առանձին անհատների կամ խմբակային ելույթները, հայդուկային շարժումներին վերագրելով «պրովակատորի» տեր:

Անցնում էր ժամանակը և իր հետ բերում փոփոխություններ ազգային գիտակցության մեջ: 1965-ին՝ հայոց ցեղասպանության 50-ամյակին, միանգամից բացվեց ժողովրդի փակ լեզուն, պոռթկաց ազգային ինքնագիտակցության վսեմ գաղափարը, մտավորականների՝ գրողների և պատմաբանների մտապատկերներում

¹ Մատևոսյան Ա., Արևմտահայության վիճակը XIX դարի վերջերին, Երևան, 1968թ.:

հառնեցին վսեմ հայրուկների հերոսական կերպարները: Լռությամբ սառույցը առաջինը փշրեց գրող Խաչիկ Ղաշտենցը, որի «Ռանգ-պարների կանչը» ոգեկոչեց ժողովրդի հիշողության ծալքերում անթելված թանկ ու նվիրական անուններ՝ Սերոբն ու Արաբոն, Անդրանիկն ու Մախլուտոն (Սմբատ Բորոյանը), բազմաթիվ հայտնի ու անհայտ անուններ, որոնք արևմտահայության ազատագրության զոհասեղանին մատուցել են մի անգամ տրված աստվածային պարգևը՝ Կյանքը: Գրողների հետ սկսեցին աշխատել պատմաբանները: Հանգուցյալ ակադեմիկոս Ծ. Աղայանը գտավ կոմպրոմիսային մի ձև. արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման հերոսներից մեկի՝ Անդրանիկի կյանքն ու գործը տրվեց ՀՀԴ-ից անջատ, հաճախ ընդգծելով նրանց միջև եղած հակասությունները: Այդ քայլին նա դիմեց գիտակցորեն, որպեսզի գոնե այդ ձևով ընթերցող հասարակայնության համար մատչելի դառնա և բացահայտվի ժողովրդական հերոսի սխրանքը, նրա ապրած ժամանակաշրջանի ողջ հակասականությունն ու ողբերգությունը: Դրան հաջորդեցին ուրիշները: Ղարաբաղյան պահանջատիրության համար մղվող պայքարը դյուրացրեց մեր ուսումնասիրողների աշխատանքը. Հայկազ Պողոսյան, Ազատ Համբարյան, Ստեփան Պողոսյան և ուրիշներ իրենց հոդվածներն ու աշխատությունները գրում էին համեմատաբար ազատ պայմաններում և հայդուկային շարժումներն ստանում էին առավել ամբողջական գնահատականներ: Սկսեցին պաշտպանվել նաև գիտական ատենախոսություններ տարբեր վայրերի հայդուկային շարժումների վերաբերյալ: Մեզ հետաքրքրողը հայդուկային շարժման սկիզբն է՝ 80-ականների կեսերից մինչև 90-ականները:

Ինչու՞ հայդուկային շարժումը ծավալվեց առավելապես Տաթոնում՝ Սասունում և Մուշում: Չնայած չորսհարյուրամյա լծին, բարձրաբերձ լեռներով կտրտված Սասունը մինչև XIX դարի II կեսը պահպանել էր իր կիսանկախ վիճակը: Տեղի հայկական գյուղերում դեռևս գոյություն ունեին հայ իշխանական տների շառավիղները, որոնք երբեմն կատարում էին գյուղապետերի՝ ռեսերի պաշտոններ: Դարի առաջին կեսին թուրքական կառավարությունը կենտրոնաձիգ իշխանությունն ուժեղացնելու նպատակով հետապնդում էր թուրք ցեղապետերին, ոչնչացնում հայտնի գերդաս-

[illegible]

¹ Մշակ, 1881, N 4:

ման առաջին դեպքերն սկսվում են 1880թ.: Աիրոնք գյուղի բնակիչների անգուսպ ցասման առիթը դառնում է Միրզա Բեյի կողմից իրենց գյուղապետ Գրգոյի դավադիր սպանությունը: Ջայրացած գյուղացիները հարձակվում են քուրդ բեյի վրա, այրում նրա վրանը, վերցնում գյուղապետի դիակը և հեռանում: Մի ուրիշ անգամ, Փսանքի հայ գյուղացիները զայրացած ցեղապետ Չատոյի վերաբերմունքից, վրդովված իրենց ճորտական վիճակից և մարդկային արժանապատվության ոտնահարումից, գյուղովին հարձակվում են նրա վրա, դարձյալ այրում վրանը: Շենիկ գյուղում բնակիչները 40 օր շարունակ կռվում են քուրդ ցեղապետի դեմ, պաշտպանում իրենց իրավունքները: Տարոնի ազատագրական պայքարը սկզբում ղեկավարում էին հայ իշխանական տների հետնորդները, որոնց ժողովուրդը մեծարում էր «իշխան» կոչելով: Դրանցից հատկապես աչքի էին ընկնում Շենիկի իշխան Գրգոն՝ «Սասունի ամենեն աչքառու զինվորական դեմքը», Գելիզուզանի իշխան Պետոն և Տեր Քաջը, Տալվորիկից՝ իշխան Գասպարը և Թաթարը, Խիանքից՝ իշխան Վարդանը: Խուլփի իշխանների ղեկավարն էին Հրայրը և Վարդան վարդապետը: 80-ականներից սկսած այս անձնավորությունները հաճախ էին հավաքվում տարբեր գյուղերում և որոշում ընդունում: «Անշեղորեն կառչած մնալ զենքին և չթողուլ, որ քուրդերն ընդարձակեն իրենց տիրապետությունը Սասնա ազատ շրջաններու վրա: Եթե քուրդերը շարժին, պատերազմիլ անոնց դեմ բոլոր հմարավոր միջոցներով»¹:

Այս ելույթները թեև կատարվում էին ինքնաբուխ, առանց նախապատրաստության, սակայն այս բոլորի հետևում կանգնած էին համեստ մտավորականներ, որոնք կատարում էին ամենօրյա ծանր ու պատասխանատու աշխատանք՝ ժողովրդի մեջ ազգային ինքնագիտակցության արթնացման, մարդկային արժանապատվությունը բարձր պահելու՝ «իբրև մարդ» ապրելու պահանջներ առաջադրելու համար: Մտավորականության այս սերունդը դաստիարակվել էր 1860-ականներից սկսած, երբ Վարազա վանքի վանահայր Մկրտիչ Խրիմյանը տարոնցիների բուռն խնդրանքով դար-

ձավ նաև Ս. Կարապետի վանահայր, հիմնեց «Ժառանգավորաց» վարժարան, ազատության և հայրենասիրության անշեղ կրակը վառեց ժողովրդի սրտում: Երիցս իրավացի էր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, երբ գրում էր. «Հայրիկն էր այս աշխարհը հեղաշրջողն ու ազատության կրակը վառողը»¹:

Ի վերջո, ո՞վքեր էին հայդուկները կամ ֆիդայիները: Նրանք այն գյուղացիներն էին, որոնք չհանդուրժելով պետական չարաչափումները, քրդական անարգանքներն ու լլկումները, սպանել էին մի քուրդ աղա կամ թուրք ոստիկան, թողել տուն-տեղ, ընտանիք և ապաստանել լեռներում: Երբեմն մենակ, երբեմն ընկերներով խումբ կազմած, կապ պահպանելով տեղի հայկական գյուղերի հետ, նրանցից ստանալով մթերք, հագուստ, լրացնելով զենքի և վառոդի պակասը, ֆիդայիները կամ հայդուկները շրջում էին լեռներում, ապաստանում նրա ծերպերում և անսպասելի հարձակվում կառավարական զորքերի, քրդերի հրոսակախմբերի կամ հարկահանների վրա: Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հուշագրության II հատորում մի գլուխ է նվիրված «Ֆետայիին» կյանքին ու կերպարին: Այնտեղ մանրամասն բացահայտված էր, թե ինչպես էին կազմվում ֆիդայական խմբերը և ինչ չգրված օրենքներով էին առաջնորդվում. ինչ իրավունքներ ուներ խմբի հրամանատարը, ինչպիսի խիստ (երկաթյա) կարգապահություն էր տիրում խմբում, ինչպես էր կազմակերպվում թշնամու ահաբեկումը, որտեղ էր թաքնվում հայդուկային խումբը: Վերը նշվածներից բացի, բազմաթիվ այլ հարցերի պատասխան է տալիս հեղինակը, որոնցով ամբողջական է դառնում հայդուկի կերպարը: Հայդուկային շարժումն ունեցավ իր նախակարապետները. մարդիկ, որոնք դեռ հայդուկ չէին դարձել, բայց մեծ գործ էին կատարում ազատության կայծը բորբոքելու, ժողովրդի ոգին բարձրացնելու գործում: Այդ առումով հիշատակության արժանի են երկու նվիրական անուններ՝ Հակոբ Սարկավազ (Գալֆա Հակոբ) և Մարգար վարժապետ (Մարգար Ամրոյան):

Հակոբ Սարկավազ. Ծնվել է Մշո դաշտի Հորըկնոց (Ուրկանոց) գյուղում, 1840թ. ազդեցիկ մեծատոհմիկ Հարություն Տեր-

¹ Սասունի Կ., Վարդան վարդապետը և Հրայրը, Հայրենիք, Բոստոն, 1954, N 1, էջ 30:

¹ Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հ. 3, էջ 41:

մերթ Վարդենիսում, մերթ անցնում Չուխուրի շրջանի Վարդխաչ գյուղը: Վարդենիսում համագործակցում էր տեղի Մարգար վարժապետի հետ, Չուխուրում՝ քրդական տափեցի ցեղի, Սաֆոյի տան բարեկամն էր: Երկրում ազատ շրջագայելու համար նա պատրաստում է արաբերեն վկայական, որի մեջ ինքը ներկայանում է իբրև Խիզանի շեյխ Ջելալեդդինի շառավիղներից մեկը և հաջի դառնալու համար ուղեկիցներով ճանապարհվում է Մեքքա: Ծանապարհորդության ընթացքում նա իր հետ ուներ գրություններ՝ ուղղված Բաղեշի կուսակալին, որով նրան խնդրվում էր դյուրացնել «շեյխի» ճանապարհորդությունը և պատիվներով ուղևորել նրան: Սարկավազի ծալված ընկերները ներկայանում էին իբրև «ղուլամներ»: Դրանցից երեքը քուրդ էին՝ վերը նշված Սաֆոն երկու ընկերներով, մյուս երեքը՝ Արաբոն, Ալիզոնանցի Լևոնը և Քուլսիկցի Մոսոն էին: Մուշից Քղի անցնելու ժամանակ ճանապարհին նրանք հանդիպում են այն ոստիկաններին, որոնք կառավարության հրամանով որոնում էին Սարկավազին՝ նրան ձերբակալելու նպատակով: Վերջիններս հարգանքով համբուրում են «շեյխի» ձեռքը, օրհնանքներ և բարեմաղթություններ ստանում նրանից, նույնիսկ ցանկություն են հայտնում ուղեկցել «սրբին»: «Շեյխը» հրաժարվում է, պատճառաբանելով, որ իր շքախմբի անդամների թիվը բավարար է: Ծալված Սարկավազը գյուղից գյուղ է շրջում, քարոզում իր գաղափարները՝ երկու հարևան ժողովուրդների համագործակցությունը թուրք բռնակալության դեմ մղվող պայքարում:

Որոշ ժամանակ անց անհանգիստ գործիչը ածիլում է իր մոլորքը, կերպարանափոխվում, դառնում լազ վաճառական և այդ տարազով մուտք է գործում Կարին: Երկու օր անց Կարինի թուրք ոստիկանապետը հրաման է արձակում խուզարկել հայկական եկեղեցին և Սանասարյան վարժարանը, որովհետև Մուշի Կարապետ վարդապետը՝ մի մատնիչ անձնավորություն հեռագրով հաղորդել էր, որ Հակոբ Սարկավազն իր ընկերների հետ այդ հաստատությունները դարձրել են զինապահեստ: Տեղում մնալը հնարավոր չէր և Սարկավազն ստիպված անցնում է Կովկաս, իր հետքերը թաքցնելու, նախապատրաստական աշխատանքից հետո վերստին երկիր անցնելու համար: 1890թ. նա լինում է Թիֆլիսում, Բա-

թումում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում: Դեռևս երկրում եղած ժամանակ լուրեր էին ստացվել, որ Բաթումում, Սարեղամիշում, Կաղզվանում գոյություն ունեն զինված հայդուկային խմբեր և նույնիսկ զինապահեստներ¹: Սարկավազի Կովկաս անցնելը հետապնդում էր ոչ միայն լրտեսներից և մատնիչներից խույս տալու նպատակ, այլև այդ փաստերի հավաստիությունն ստուգելու: Ալեքսանդրապոլում նա ծանոթանում է Սարգիս Կուկունյանի հետ, որը եկել էր Մոսկվայից, արևելահայերից խումբ կազմելու և երկիր անցնելու, այնտեղ հեղափոխական շարժումներ ծավալելու նպատակով: Խմբի անդամների մեծ մասը անփորձ, հախուռն երիտասարդներ էին, ոմանք չգիտեին նույնիսկ զենք օգտագործել: Հակոբ Սարկավազին առաջարկեցին միանալ խմբին, ուղեկցորդի դեր կատարել: Սարկավազի նպատակն այլ էր. նա չէր ցանկանում մնալ խմբերով հրահրել կառավարության գայրույթը: Նրա նպատակն էր հետևողական աշխատանքով զինել հայությանը այնպես, ինչպես զինված էին քրդերը և ապահովել միացյալ ճակատը թուրքական բռնապետության դեմ: Այդ պատճառով տարածայնություն է սռաջանում Կուկունյանի և Սարկավազի միջև, որն ունենում է եղերական ավարտ: Պեշքիլասի ձորում Կուկունյանը երեք ընկերների հետ սպանում է այդ համեստ և նվիրյալ հայրենասեր գործչին:

Սարկավազի գործունեության մասին հայտնվել են իրարամերձ կարծիքներ: ՀՅԴ գործիչներից ոմանք ցանկանալով արդարացնել Կուկունյանի այդ քայլը, Սարկավազին ներկայացնում են իբրև արկածախնդիր: Մեզ համար ավելի համոզիչ է Կարո Սասունու տված գնահատականը: Մանրամասն քննարկելով Հակոբ Սարկավազի փոթորկոտ կյանքի իրադարձությունները, Սասունին Սարկավազի կատարած գործի մեծությունը համեմատում է նույնիսկ Իսրայել Օրու և Հովսեփ Էմինի հետ. «Խալֆա Հակոբը հարազատ բույսն է իր հողին ու ջրին: Հայրենասեր է և հեռատես, հանդուգն է և համեստ, լավ կճանչնա իր շրջապատը, գիտե իր ընելիքը և կզգա իր առջև բարձրացող խութերը: Կտեսնե իր շուրջի գիտակցական խավարը և սակայն կգործե, կիուսա և կտատամսի, մինչև

¹ ԳԱԹ, Բ. Նավասարդյանի ֆ., III ք., գ. 9, ք. 41-42:

գար վարժապետի անմեղությունը. «Իր միակ թերությունը այն էր, որ նվիրված էր իր գյուղի, իր համայնքի և իր ազգի լուսավորության, փրկության, ազատության սուրբ գործին: Իր շնորհիվ էր, որ Վարդենիս մուտք գործեց ազատամտությունը: Վարդենիսի անունը հոմանիշ էր ընդդիմության, ան էր, որ առաջին անգամ ըլլալով արգիլեց քուրդերի մուտքը հայ գյուղերի մեջ: ... Բնավ հանցանք չուներ, որևէ կոմիտեի ալ չէր պատկաներ, իր պարտքը կատարած էր իբրև վարժապետ, այդ էր արդեն իր անունն ալ՝ Մարգար վարժապետ»¹: Սուտ վկայությամբ և ամբաստանությամբ 1893-ին նա մահվան է դատապարտվում՝ կախաղանի միջոցով: Դատի ժամանակ նա իրեն պահում է «առնական վճռականությամբ»: Դատի ողջ ընթացքում քրիստոնեական առաքյալների նման չի ուրանում իր հեղափոխական լինելը, «կը խարազանե քուրտերու և կառավարության անիրավություններն ու սխալները, կը խնդրե և կը պահանջե, որ բռնավորները խելքի գան, հակառակ պարագային կը սպառնա ժողովրդի հեղափոխությամբ»²: Առաքյալի սառնասրտությամբ լսում է իր դատավճիռը: Ժողովրդին սարսափեցնելու նպատակով նրա մարմինը երեք օր մնաց կախաղանի վրա: Սակայն իր մահով անգամ նա հաղթեց, հաղթեց և՛ թուրքերին ու քուրդերին, և՛ հայերին: Ականատեսը գրում է, որ երկար ժամանակ տեղի հայության մեջ նա պաշտվում էր իբրև սուրբ նահատակ և առաքյալ:

հետագայում ֆիդայի դարձած որոշ գործիչներ (մասնավորապես Ռուբեն Տեր-Մինասյանը) Արաբոյին համարում էին հռչակված ավագակ, որը մտավորականների գաղափարական ազդեցության ներքո իր գործունեությանը տվեց ազգային երանգավորում¹։ Կարո Սասունին, որ ծագումով Տարոնից էր (Սասունից) և ավելի լավ գիտեր փաստերը, անառարկելիորեն ժխտում է այդ հանգամանքը. «Հայ հեղափոխության նախորդ շրջանի մասին գրողներն ալ երբեմն Արաբոյին ու Մխոյին ավագակ անունը կուտան, իբր թե ավագակությամբ սկսած, պապ ազգային գիտակցության դարձած տիպարներ ըլլային անոնք։ Այս որակումը ճիշտ չէ։ Առաջին զենք բռնողներ ճիշտ այն մտայնությունը և այն վրդովմունքը ունեին, ինչով որ խմորված էին իրենց ժամանակակից մտավորականներն ու երիտասարդները»²։ Նրան բնորոշ էին հանդուգն սխրանքները, արիությունն ու վեհամծնությունը, հասարակ գյուղացուն (անկախ ազգությունից) պաշտպան դառնալը։ Այդ հատկությունները նրան դարձնում էին անչափ սիրելի զարկվածների և զրկվածների համար։ Նա կողոպտում էր հարուստների ունեցվածքը և բաժանում աղքատներին՝ առանց ազգի և կրոնի խտրության։ Նա վայելում էր ողջ ժողովրդի սերն ու համակրանքը, այդ պատճառով էլ դառնում էր գրեթե անորսալի կառավարական պաշտոնյաների համար։ Անգամ կենդանության օրոք նա լեզենդ էր դարձել, նրա մասին հյուսում էին ասքեր ու վիպերգեր, գովերգում նրա բարոյական, հոգեսուն էին ասքեր ու վիպերգեր, գովերգում նրա բարոյական, հոգեկան բարձր հատկանիշները՝ քաջությունը, ազնվությունը, վեհամծկանությունը, անկաշառ ու անխարդախ ոգին։ Միևնույն ժամանակ նա անողոք էր և վրեժխնդիր։ Նա կարող էր հարվածել հայ մատնիչին և լրտեսին։ Այդ պատճառով նա անվարան դատաստան է տեսնում Կարդենիսի շրջանի երեք գյուղերի ռեսերի հետ։ Իր գործունեության կենտրոն դարձնելով Առաքելոց վանքի մերձակայքը, նա ցանկանում էր միավորել Շենիկ, Գելիգուզան, Տավրոսի գյուղերը և դարձնել իր ընդդիմության կենտրոնը։ 80-ականների սկզբին նա միայնակ էր գործում։ Հետո նրան միացան իր նման հանդուգն ու անձնվեր, տարբեր գյուղերից զանազան առիթներով ջանֆիդայի

² Սասունի Կ., Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 536:

¹ Բդեյան Ս. և Մ., Հարազատ պատմություն Տարոնո, էջ 82:

² Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 52:

դարձած անձնավորություններ, որոնք չկարողանալով տանել կրկնակի լուծը, հեռացել էին իրենց հարազատներից, զենք վերցրել և բարձրացել լեռը: Արաբոյի խմբի անդամներն էին Ալիզոնանցի Լևոնը, Խիանցի Գեալշոյի Մանուկը, Աիրոնքցի Ադամը, Գոմեղցի Դովիկը, Բերդակցի Նեսոն, Մզղիմքցի Գևորգը (Չավուշ): Մակամուններից երևում է, որ նրանք բոլորը Տարոնի և Սասունի տարբեր գյուղերից էին, քաջ վրիժառուներ, որոնց այլևս անհնարին էր հագցնել օսմանյան զսպաշապիկը: Արաբոյի խմբին զուգահեռ, Տարոնի մի այլ գյուղում գործում էր Դերգևանցի Մխո Շահենը, որը զենք էր փոխադրում Կովկասից, քաջությամբ ետ էր վանում իր դեմ եղած բոլոր հարձակումները: Արաբոյի և Մխո Շահենի գործունեությունն ավելի արդյունավետ դարձավ, երբ միավորեցին իրենց խմբերը, մշակեցին գործողության միասնական ծրագիր և կապ հաստատեցին Մուշի և շրջակաների մտավորականների հետ: Նրանք առանձնապես հռչակվեցին, երբ միասնական ուժերով հարձակում գործեցին կառավարական փոստի վրա, կողոպտեցին ողջ հարստությունը, մի մասը բաժանեցին ժողովրդին, մնացածով ձեռնամուխ եղան զենք հայթայթելու գործին: Արաբոն և իր ընկերները մտածում էին զինել ոչ միայն լեռ բարձրացած հայդուկներին, այլև հայ գյուղացիներին: Կառավարական պաշտոնյայի համար սովորական էր, որ քուրդը, անկախ իր զբաղմունքից, պետք է զինված լինի: Արաբոն ձգտում էր նույն իրավունքը հաստատել նաև հայերի համար. նա ցանկանում էր զինել բոլոր հայերին, կազմակերպել գյուղացիների ինքնապաշտպանությունը:

ԵՆ Աքիա, ուր աքսորված էր Գուժ-Գափուի ցույցի մասնակիցներից մեկը՝ Զարուքյուն ճանկույանը: Ծանր փորձություններով Շահեմին հաջողվում է փախչել, սակայն Տարոնում մնալը վտանգավոր էր: Անդամագրվելով նորաստեղծ Զնչակյան կուսակցությանը, նա տեղափոխվում է Կովկաս: Զնչակյանների ներքին տարածայնությունների ժամանակ, ողբերգական հանգամանքներում 1903թ. Փոթիում նա կնքում է իր մահկանացուն:

Դաշնակցության կազմած առաջին զինատար խումբը ունեցավ ողբերգական վախճան: Ջոհվեց քուրդ հրոսակների և թուրքական զորքերի ահն ու սարսափը, բոլոր գյուղացիների պաշտպանը: Երկար ժամանակ ժողովուրդը չէր հավատում նրա մահվանը. մտածում էր, ուր որ է, նա կհայտնվի և իր վրիժառու սրով վրեժխնդիր կլինի հայ մատնիչից, լրտեսից, քրդերից ու թուրքերից: Պահպանողական մտայնության մարդկանց համար սարսափելի էր Արաբոյի ազատամտությունը, ըմբոստ և անընկճելի ոգին. «Հեղափոխականները պարկեշտ կըլլան, ոչ ոքի ստացվածքին ձեռք չեն դպցներ. Արապոն, սակայն, չէր հարգեր այդ սկզբունքը. մինչև այդ օրերը ոչ մեկ հայ չէր համարձակվում բռնի ուժով բան մը առնել տաճիկներու ձեռքեն: Արապոն կառներ՝ առ ի փոխադարձություն անոնց երկարամյա չարաշահությանց»¹, - գրում էր Սարգիս Բդեյանը, լիովին անտեսելով, որ Արաբոն նման վերաբերմունք էր դրսևորում բացառապես ժողովրդին հարստահարողների նկատմամբ, անկախ ազգային պատկանելությունից:

Տարոնում և Վասպուրականում ֆիդայական շարժումներն առանձնապես վերելք ապրեցին 90-ական թվականներին, երբ նրանց գործունեությունն սկսեցին ղեկավարել ազգային կուսակցությունները: (Դա չի առնչվում մեր թեմային)

Հայդուկային շարժումները Փոքր Հայքում. Հայդուկային կամ ֆիդայական շարժումներն առաջացան նաև Փոքր Հայքի տարածքում՝ Սև ծովի ափամերձ շրջաններում, սակայն այլ անվանումով: Այդ շարժման սկիզբը կապված է ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտի հետ, երբ Կովկասից անատոլիական թերակղզի գաղթեցին տարբեր լեռնական ցեղեր՝ չերքեզներ, լազեր, ընդհանուր մուհաջիր անվան տակ, որոնք կառավարության կողմից չապահովվելով հողով և անհրաժեշտ կենսամիջոցներով, զավթում էին տեղի քրիստոնյաների, առավելապես հայերի հողը, կամ կազմում ավազակախմբեր և զբաղվում ավազակությամբ: Նրանց նմանությամբ ավազակախմբեր սկսեցին կազմվել նաև քրդերից և թուրքերից: Կառավարությունը սկզբում հաշտ աչքերով էր նայում այդ մահմեդական ավազակախմբերին, քանի որ նրանց զոհը հա-

յերն էին: Աստիճանաբար լայնացավ ավազակախմբերի գործունեության ասպարեզը. նրանք սկսեցին հարձակվել նաև կառավարական զորքերի, թուրք պաշտոնյաների վրա: Հայ գյուղացուն, արհեստավորին ու շրջիկ մանրավաճառին պաշտպանելու համար հանդուգն հայ երիտասարդները ստեղծեցին իրենց ավազակային խմբերը, կամ այն ժամանակվա արտահայտությամբ, առաջացան հայ առաջին *չելոները*: Չելոն մի ավազակապետի անուն է, ազգությունն անհայտ: Նա կողոպտում էր հարուստներին, հարձակվում պետական պաշտոնյաների վրա, գրավում նրանց հարստությունը և բաժանում օրվա հացի կարոտ ժողովրդին՝ անկախ ազգությունից: Չելոները սարսափ ու փորձանք էին պաշտոնյաների, ոստիկանների, վաշխառուների, հարուստ վաճառականների համար: Հայ չելոներից ամենից անվանին եղավ *կյուրինցի Թորոս Ծառուկյանը*¹ (Մեծ Չելո): Ծնվել է 1870թ., սովորել տեղի Արամյան վարժարանում: Կրթությունը շարունակել է Յոզղատի Վահանյան դպրոցում, անդամակցել է «Փոքր Հայքի կազմակերպությանը»: Թուրք ավազակախմբերի դեմ կռվելու ժամանակ նա սպանում է մի թուրքի և ձերբակալությունից խույս տալու համար բարձրանում լեռը: Սկսվում է նրա կյանքի ծանր ողիսականը: Իր նման մի քանիսի հետ ստեղծում է փոքրիկ ու ճկուն մի խումբ: Գյուղացիների հետ ունեցած սերտ կապերի շնորհիվ նրանք տեղեկություններ են ստանում ոստիկանների և զինվորների տեղաշարժերի մասին, ստանում ոստիկանների և զինվորների և զինվում: Կառավարությանը թյուրիմացության մեջ գցելու համար, իրեն անվանում է Չելո: Առանձնակի կարևոր էր նրա խմբի հարձակումը պետական փոստակառքի վրա, որը տեղափոխում էր մեծ գումար: Այն բռնագրավվեց, մի մասը բաժանվեց հայ, թուրք և քուրդ գյուղացիներին, ռավվեց, մի մասը բաժանվեց հայ, թուրք և քուրդ գյուղացիներին, մյուս մասով զենք ձեռք բերին: Նրանց գործունեության կենտրոնը մյուս մասով զենք ձեռք բերին: Նրանց գործունեության կենտրոնը մյուս մասով զենք ձեռք բերին: Նրանց գործունեության կենտրոնը մյուս մասով զենք ձեռք բերին: Նրանց գործունեության կենտրոնը մյուս մասով զենք ձեռք բերին: Նրանց գործունեության կենտրոնը մյուս մասով զենք ձեռք բերին:

¹ Սիրվարդ, Թորոս Ծառուկյան (Մեծ Չելո), 1960թ. Փրովիդենս:

¹ Բդեյան Ս. և Մ., Հարազատ պատմություն Տարոնո, էջ 51:

տարերայնորեն, այնպես էլ մարեց աստիճանաբար, ձգվելով մինչև օրհասական 1915 թիվը: Այս շարժման ամենամեծ թերությունն այն էր, որ ուժերը գործում էին խիստ տարանջատ: Շարժումն սկսվեց 80-ականների կեսերից, երբ դեռ հրապարակի վրա չկային ազգային կուսակցությունները, որոնց ստեղծումից հետո շարժման ղեկն անցավ նրանց ձեռքը: Սևծովյան շրջաններում իշխողը Հնչակյան կուսակցությունն էր, Տարոնում և Վասպուրականում գերիշխող դարձավ Հայ հեղափոխական Դաշնակցությունը: Շարժումը վերելք ապրեց 90-ականներից մինչև 900-ականների առաջին տասնամյակի կեսերը: Կուսակցությունների ոչ համերաշխ գործելակերպը, փոխադարձ մեղադրանքները իրենց բացասական ազդեցությունը թողին շարժման վրա: Սակայն նույնիսկ համերաշխ գործելու դեպքում ֆիդայական շարժումը դատապարտված էր: Իրար հանդիպակաց կանգնած էին անհավասար ուժեր՝ թուրք բռնապետությունը և հայ ազատագրական շարժումն իր տարբեր դրսևորումներով: Հայկական շարժման դժբախտությունն այն էր, որ մեկուսացավ Օսմանյան Թուրքիայի բռնատիրության դեմ մղվող ազատագրական կռիվներից: (Ծիշտ կլինեն ասել, որ այդ ժամանակ որևէ այլ ազգ պայքար չէր սկսել):

Կուսակցությունների կազմավորումից հետո ՀՀԴ-ն փորձեր արեց հարաբերություններ հաստատել բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական շարժումների ղեկավարների հետ: Բուն երկրում ևս նախաձեռնեցին միասնական գործելակերպ մշակել քրդերի և ասորիների հետ: Փորձերը հաջող ավարտ չունեցան: Բանն այն էր, որ խորը ժողովրդական արմատներ ունեցող հայկական շարժման ղեկավարներն ստիպված էին հարաբերություններ հաստատել ոչ թե քուրդ մտավորականության (այդպիսիք չկային երկրի ներսում. շատ ուշ նրանք գործել սկսեցին միայն երկրից դուրս) կամ աշխատավորական խավերի հետ (նրանք դեռևս հասունացած չէին նման շարժումների համար), այլ քուրդ ցեղապետերի և բեկերի հետ, որոնք իրենց սոցիալական հենարանն ունեին՝ ի դեմս թուրք կառավարող շրջանների: Վերջիններիս մեծ հմտությամբ հաջողվեց Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի գոյությամբ պառակտել հայերին ու քրդերին, հայկական հարցին հակադրել քրդականը: Հայ հասարակական գործիչների (Մ. Խրիմյան, Կ. Կամսարական,

Գ. Նորատունկյան և ուրիշներ) ջանքերը հայ-քրդական միասնություն ստեղծելու ուղղությամբ չտվին շոշափելի արդյունքներ: 90-ականների սկզբին ստեղծված համիդիե զորախմբերի կազմությամբ Աբդուլ Համիդին վերջնականապես հաջողվեց քրդերին գործիք դարձնել կառավարության ձեռքին հայկական հարցը բնաջնջման միջոցով լուծելու համար:

Պատմության ուսումնասիրությունն ինքնանպատակ չէ: Անցյալի դասերն անհրաժեշտ են ներկայի, առավելապես ապագայի համար: Դարաբաղյան-արցախյան շարժման, մեր ազգային-ազատագրական պատերազմի ընթացքում ինքնաբուխ և տարերայնորեն սկսվեց ֆիդայական շարժումը: Մեր ժամանակների ֆիդայիներն իրենց գործունեությամբ արտահայտում էին ժողովրդի խորը հարգանքը 19-րդ դարի նվիրական անունների անանց հիշատակի, չխամրող փառքի առաջ: Արաբոյի փոխարեն գործում էր մի ամբողջ ջոկատ՝ սրբագործված նրա անունով: Այդպիսի ջոկատները շատ էին, բոլորը չես թվարկի: Բայց մերօրյա ֆիդայիները շուտ հասկացան ժամանակի հրամայականը: Անկախ հայտարարված, բայց դեռևս անկախության ճանապարհը հարթողները հասկացան, որ երկրին պետք է կանոնավոր բանակ, որի միջոցով միայն կարող ենք դառնալ անկախ պետություն: Ազգային գործիչները ճիշտ ժամանակին այդ գործը վերցրին իրենց ձեռքը: Անկախ Հայաստանն այսօր ունի կանոնավոր պետական-ազգային բանակ:

19-րդ դարի վերջից պետք է քաղենք մի այլ դաս ևս. կուսակցությունների բազմազանությունը ազգի հոգևոր հարստության արտահայտությունն է: Բայց ազգային դատի համար մղվող պայքարում միջկուսակցական և ներկուսակցական տարածայնությունները պետք է հետին պլան մղել: Նրանց պայքարը պետք է նպաստի երկրի միասնությանը, ազգային պետականության կայացմանն ու ամրապնդմանը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Աբեղին փաշա-81
Աբո վարժապետ-42
Աբովյան Խաչատուր-134
Աբդուլ Լաթիֆ բեյ-106, 107
Աբդուլ Համիդ-135, 155, 157
Աբուլյան Գևորգ-49
Ագրիպասյան Հովհաննես-117, 118
Ադամյան Պետրոս-57, 58
Ալիզոնանցի Լևոն-142, 148, 149
Ալեքսանյան Գրիգորիս-42, 121
Ալպոյաճյան Արշակ-8, 12, 14, 24, 27, 62, 105, 107, 108, 110, 134, 153
Ախիկյան Արիստակես-116
Ակուլին-43
Ահարոն վարդապետ-57
Ահմետ Էֆենդի Աղա-ճուխզադե- 106
Աիրոնքցի Ադամ-148
Այազյան Այազ-92
Ադայան Ծատուր-136
Ադաթոն Մկրտիչ-7, 119
Ադբատյան Պողոս-77, 106
Ադաբեկյան Մարկոս-119
Ադասի-134
Ադբալյան Մկրտիչ-50
Ամատունի Վահան-43
Ամիրջանյան Տիգրան-29, 31, 32
Ամսարյան Յուլիա- 34
Այվազովսկի Հովհաննես-10, 15
Այվազյան Անդրանիկ-15
Այվազյան Աբրահամ-57
Այվատյան Սահակ-107, 109, 110
Անդրանիկ-136
Անպարճյան Գրիգոր-121, 122

Աշղբյան Խորեն-141
Աշղբաշյան Գրիգոր-121, 122
Ապահունի եպիսկոպոս-131
Ապահունյաց Եզնիկ վարդապետ-73
Առաքելյան Գևորգ-108, 109
Առաքելյան Հարություն վարդապետ- 62, 63, 108, 109, 110
Առաքել Զյուրդմեյդանցի-42
Առփաճյան Կիրակոս-76
Ասատուր Հրանտ-9
Ասատուր Զապել (Խանջյան)-10
Ասլան-56
Ասլանյան Այգեվարդ-29
Աստուրյան Հովհաննես-97, 102
Ավագյան Հ.-55
Ավետյան Մ.-105, 135
Արաբո (Առաքել Մխիթարյան)-136, 142, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 157
Արփիարյան Արփիար-7, 11, 12, 13, 23, 24, 25, 125, 129
Արփիարյան Նշան-57
Արծրունի Գրիգոր-11, 12, 13, 14, 31, 98, 99
Արշակունի Հովհաննես-9

Բ

Բալալկյանց Սարգիս-42
Բանբիշ Սուլթան-61
Բաղդասարյան Միհրան-34
Բարթոլոմեոս-60
Բարնամ-54
Բարսեղյան Հովհաննես-42
Բդեյան Սարգիս և Միսակ-43, 44, 134, 145, 146, 150

Բեքիր բեյ-81
Բերդակցի Նեստ-148
Բզնունի Մամբրե (ժայրագույն վարդապետ)-107
Բորոյան Սմբատ (Մախլուտ)-136
Բորոյան Վահան-43
Բրուսալի ժան-123

Գ

Գազանճյան Պ.-55
Գազանճյան Տոնապետ-57
Գազանճյան Հովհաննես-70
Գալայճյան Ստեփան-43
Գալեմբերյան Գ.-55
Գալճյան Գևորգ-92
Գամառ Քաթիպա-35
Գայայան-106
Գասպար (իշխան)-138
Գարասեֆերյան Նշան-32
Գարագաշյան-71
Գերցեն-128
Գլադստոն-23
Գլճյան Գրիգոր-122
Գյուրջյան Հակոբ-76
Գյուլիզար-123, 144
Գյուլխանդանյան Աբրահամ-135
Գյալշոյի Մանուկ (Խիանցի)-148, 149
Գնունի Սարգիս-28
Գոլոշյան Վարդան-117, 118
Գոմերցի Հովիկ-148
Գոնտաքճյան Հրանտ-34
Գրիգորյան Գ.-55
Գրգո (գյուղապետ)-138
Գրգո (իշխան)-138
Գրոսբի Հովհան-54, 55
Գևորգ Զավուշ (Մգդինքցի)-135, 148, 149

Դ

Դանիել վարդապետ-111, 154
Դանիելյան Պետրոս-109
Դաշտենց Խաչիկ-136
Դարբինյան Արտակ- 116, 119, 120
Դելփյան Պողոս-49
Դեննետ-59, 85, 90, 101, 102
Դերձակյան Արիստակես եպիսկոպոս-141

Ե

Եղեսյան եպիսկոպոս-68, 69
Եզյան Կարապետ-49
Եկարյան Արմենակ-119
Եղիշե-28, 56
Եղիշյան Մեսրոպ-55, 60
Երանյան Համբարձում 29, 31, 32, 33, 34, 36, 40, 85, 91, 93, 113, 116
Երեցյան Փիլիպոս-9

Զ

Զարդարյան Ռ.-135
Զոհրապ (Գրիգոր)-96

Է

Էթալիկյան Ալեքսան-97, 100, 102, 103
Էվիս վարժուհի-60
Էհմալյան Եղբայրներ (կենդանի)-154
Էիրանճյան Պալաս-99
Էնֆիանյան Մարիամ-60
Էնֆիանյան Հ.- 55
Էրմեքճյան Գևորգ-44
Էրեքկյան Կարապետ-109

Թ

Թագվորյան Պողոս-21
 Թադեոս վարժապետ-42
 Թադեոս պատվելի-66, 71
 Թադևոսյան-130
 Թաթար (իշխան)-138
 Թաթարյան Բարթոլ-57
 Թեոֆիմյան Աբրահամ-43
 Թեմուրյան Միսաք-72
 Թեոֆիմյան Ն.-55
 Թերզիպաշյան Համբարձում-92
 Թերզիպաշյան Ավետիս-85, 92
 Թերզյան Հովհաննես-61
 Թեոֆիմյան Փանոս-94
 Թեոֆիմյան (Ավետիսյան)
 Մկրտիչ- 30, 112, 113, 114, 115,
 116, 127
 Թիրաքյաններ-124
 Թիրաքյան Հարություն-126
 Թլկատինցի Հարություն-58, 60
 Թյուրքյան Մկրտիչ-43
 Թնկյան Ավետիս-126
 Թուրունճիկ-125
 Թումայան-106

Ի

Իշգալացյան Հակոբ-97, 102
 Իշխանյան Ներսես-141
 Իսագուլյան Հովհաննես-26
 Իսագուլյան Գարեգին-116
 Իսախանյաններ-118
 Իսրայել Օրի-143
 Իպո-137

Լ

Լեո-128, 133

Խ

Խանազատյան Ռուբեն- 129,
 130, 131
 Խաչատուր կաթողիկոս- 39, 93
 Խաչերյան Մանվել-70
 Խիզանցի Հակոբ-39
 Խոճասարյան Օգես-115
 Խրիմյան Մկրտիչ-5, 6, 23, 25,
 27, 28, 30, 31, 35, 38, 39, 41, 45,
 48, 52, 78, 83, 84, 86, 88, 89, 92,
 93, 94, 95, 98, 104, 107, 108,
 110, 112, 113, 115, 121, 124,
 125, 129, 138, 140, 145, 156
 Խուշպուլյան Հմայակ-130

Ծ

Ծառուկյան Թորոս (Մեծ Չելո)-
 135, 151, 152
 Ծատուրյան Սարգիս-57

Կ

Կալոյան Հակոբ-83
 Կամսարական Կոստանդին-25,
 30, 31, 34, 35, 88, 89, 90, 93, 94,
 95, 102, 103, 112, 156
 Կարապետյան Ա.-113, 117
 Կարապետյան Հ.-55
 Կարապետ վարդապետ-142
 Կարյանց Համբարձում-76
 Կարսյան Հակոբ-100
 Կաֆյան Գաբրիել-129, 132
 Կերեկցյան Խաչատուր-97, 98,
 100, 102, 103, 104, 105, 141
 Կոլոբակին-34, 91
 Կյուլպենկյաններ-124
 Կյուրինցի Կարապետ-51
 Կոստանդյան Է.-5, 8, 23, 28, 30,
 31, 35, 47, 72, 74, 83, 86, 88,
 132
 Կրպո (ռես)-148

Կուլումյան Կարապետ-94
 Կուլումյան Սարգիս 143

Հ

Հագասըզյան Միհրան-58
 Հակոբ Սարկավազ (Գալֆա
 Հակոբ)-139, 140, 141, 142, 143,
 145, 154
 Հակոբյաններ-124
 Համալյան Կյուլպենկ-154
 Համբարյան Ազատ-136
 Հայկունի Արշակ-43, 122
 Հայկազն Արամ-43
 Հարդեն վարժապետ-42
 Հասնանցի աշիրեթ-137
 Հասան փաշա-92, 93
 Հասունյան Անտոն-7
 Հիլմի պեյ-141
 Հիսուսյան-28, 29
 Հովհաննիսյան Աբգար-91
 Հովհաննիսյան Աշոտ-72
 Հովհաննիսյան Գ.-128
 Հովհաննիսյան Ռ.-89, 94, 95, 99,
 100, 101, 103, 104
 Հովհաննիսյան Հակոբ-102
 Հովսեփ Էմին-143
 Հովհաննես Քուրդ-28
 Հովհան Եպիսկոպոս-40
 Հրայր (Դժոխք)-138

Ղ

Ղազար Չարըզ-99, 102
 Ղազարյան Կարապետ-70
 Ղալայճի Գալուստ-99
 Ղարա Մելիք-96, 99

Ճ

Ճանիկյան հայրապետ-44

Ճանկուլյան Հարություն-78, 85,
 87, 116, 121, 122, 124, 130, 149,
 155
 Ճանվորյան Հակոբոս-70
 Ճանվորյան Տիգրան-70
 Ճիզմեճյան Մ.-55, 59

Ս

Սադաթյան Հովսեփ-49
 Սադաթյան Նշան-35
 Սազմանյան Մինաս-61
 Սազլըմյան Առաքել-63
 Սաթևոսյան Ս.-29
 Սաթևոսի Հովհաննես (վար-
 դապետ)-115
 Սամաս-154
 Սամիկունյան Վարդան-82
 Սամիկունյան Վարդան աղա-
 41, 78
 Սամուրյան Մատթեոս-7
 Սանդիկյան Սեդրակ-49
 Սանուկյան Մկրտիչ-43
 Սանուկյան Միքայել-98
 Սանուկյան Տիգրան-57
 Սանկունի Ղազար-60
 Սարգար վարժապետ (Ամրո-
 յան)-139, 142, 144, 145, 146
 Սարգսեանունի Գևորգ-43
 Սարգսեանունի Ավետիս-44
 Սարկոսյան Ս.-135
 Սարիմյան Պետրոս-130
 Սարոբյաններ-118
 Սավրոյենի փաշա-122
 Սաքսուտ Սիմոն-126
 Մելիքյան Պողոս-33, 35, 78, 84,
 113, 114, 115, 118
 Մելքոն Մ.-55
 Մելիքսեդեկ քահանա-99
 Մելքոն վարժապետ-42

Մեծնեղ Ալի-137
 Մեվլան (ավագակապետ)-152
 Մեղավորյան Հակոբ-9
 Միհրան սարաֆ-152
 Մինասյան Հովհաննես (Մինաս
 օղլի)-152, 153, 154
 Միրզա բեկ-137, 138
 Միրզոյան Գաբրիել-144
 Միրախորյան Մանուել-28, 32,
 46, 51
 Միքայելյան Քրիստափոր-144
 Մխո Շահեն-135, 147, 148, 149
 Մկրյան Մամբրե-34
 Մկրտչյան Լևոն-70, 71
 Մկրտչյան Խորեն-52
 Մոկացյան Մեսրոպ-45
 Մոմճյան Մարգար-121, 122
 Մուսա բեյ-123, 144
 Մուստաֆա փաշա-141
 Մուրադյան Մկրտիչ-52

Յ

Յուրուճյան Գևորգ-124
 Յուսուֆյան Տիգրան-115

Լ

Լազարյան Հարություն-61
 Լազարբեկ Ավետիս-129
 Լազլը Վահան-10
 Լաթանյան Կարապետ-116
 Լաթանյան Մարկոս- 20, 21,
 26, 44
 Լաթանյան Միքայել-95, 120
 Լաթանյան Պողոս-32, 57, 76,
 78, 121, 124
 Լալբանդյան Մարտիրոս-34, 36
 Լալբանդյան Միքայել-4, 6, 72
 Լահիզյան Խ.-55
 Լաջարյան Փիլիպոս-74

Լավասարյան Բագրատ-143
 Լարեկացի Գրիգոր-39
 Լար-Պեյ (Խորեն Գալ-
 ֆայան)-122
 Լերսիսյան Մ.-83
 Լիկոդոսյան Գրիգոր-23
 Լշկյան Հակոբ և Կարապետ- 94,
 96, 97, 98, 99, 102
 Լորատունկյան Գ.-7, 157
 Լովիկով-87
 Լուրյան Հովհաննես-126

Շ

Շալճյան Վահան-58
 Շահնազար Հովհաննես-14
 Շահրիկյան Հարություն-130
 Շապանյան Արսեն-102
 Շեկո տուն-137, 141
 Շեյխ Ջալալեդդին-84, 142
 Շիշմանյան Հովսեփ-7
 Շիշմանյան Ղևոնդ-61
 Շիրակյան-95
 Շիրին Ալի-152
 Շիրվանյան Նշան-83
 Շմավոն-131, 132
 Շմավոնյան Ա.-55
 Շմավոնյան Գ.-55
 Շնորհքյան Հովհաննես-9

Չ

Չատո (քուրդ ցեղապետ)-138
 Չափիճյան Հովհաննես-117
 Չաքրյան Հարություն-121, 122
 Չելո-151
 Չետվերուխին-101
 Չերազ Մինաս-7, 8, 9, 11, 12,
 14, 23, 24, 27, 123
 Չթեյան եղբայրներ-76
 Չիլինկիրյան Գրիգոր-10

Չիլինկիրյան Գևորգ-50, 104
 Չիլինգարյան Սիմոն-89
 Չոլագյան Գրիգոր-109
 Չորմիսյան Լևոն- 105, 117,
 131, 152

Պ

Պալըզգի աշիրեթ-137
 Պայընտըրյան Պողոս-76
 Պապոյան Խաչատուր-100
 Պառավյան Հովհաննես-20
 Պահրի փաշա-123
 Պանիրյաններ-118
 Պարթևյան Ավետիս-85
 Պեռլյոթուրյան Կ.-55
 Պեշկեթուրյան Վահան-58
 Պետո (Գելիգուզանի
 իշխան)- 138
 Պետրոս եպիսկոպոս-131
 Պեռզիկյան Գ.-113
 Պեշկեթաշյան Մկրտիչ-7, 58
 Պերպերյան Համբարձում-43, 44
 Պլեխանով-128
 Պոյաճյան Ժիրայր (Մարտիրոս,
 Ղարիպ, Գալուստ)-111, 124,
 130, 132, 154
 Պոյաճյան Համբարձում (Մեծ
 Մուրադ)-121, 122, 130, 154
 Պոյաճյան Զարուհի-154
 Պոյաճյան Հակոբ-70
 Պոյաճյան Երվանդ-121
 Պոնճուզյան Հակոբ-70
 Պողոս-39
 Պողոսյան Ա.-55
 Պողոսյան Ղավիթ-34
 Պողոսյան Հայկազ-136
 Պողոսյան Ստեփան-136

Ջ

Ջիբրանցի աշիրեթ-137

Ջորջ Վաշինգտոն Դենմոր-154

Ռ

Ռաֆայելյան-15
 Ռեյնոլդս-36
 Ռուսինյան Նահապետ-7

Ս

Սալբաճյան Գևորգ-71
 Սալեհ աղա-137
 Սահառունի Ավետիս-28
 Սանասարյան Մկրտիչ-30, 31,
 38, 49, 50
 Սանտալճյան-10
 Սասունի Կարո-134, 138, 143,
 144, 147
 Սարաֆյան Պողոս-99
 Սարուխանյան Հովհաննես-70
 Սարքյան Մկրտիչ-20, 26, 43, 44
 Սարգիսյան Լևոն-34
 Սաֆոյի տուն-142
 Սեբաստացի Մուրադ-135
 Սերոբ-136
 Սերովբե պատվելի-71
 Սեֆերյան Գևորգ-71
 Սիմոնյան Հակոբ-60
 Սիրվարդ-135, 151
 Սուլախյան Խաչատուր-95
 Սողկիյան Կարապետ-60
 Սողկիյան Սարգիս-49
 Սրապիոն եպիսկոպոս-62
 Սրապիոնյան Մարիցա-60
 Սրապյան Հակոբ-121
 Սրբուհի Տյուսաթ-10
 Սրվանձտյանց Գարեգին
 (Սանդեց Հովհաննես)-8, 13, 23,
 28, 30, 31, 41, 47, 48, 51, 53, 62,
 65, 66, 68, 69, 72, 74, 83, 84, 86,
 88, 115, 121, 140

Վ

Վարանդյան Միքայել-135
 Վարդանյան Մարո-129
 Վարդան (Մամիկոնյան)-28, 56
 Վարդան (իշխան)-138
 Վարդան վարդապետ-138
 Վարդանյան Փիլիպոս-49
 Վարդանյան Սերոբ-135
 Վարժապետյան Ներսես-9, 10, 12, 24, 26, 31, 48, 71, 88, 98, 99, 100, 101, 140
 Վարժապետյան Տիգրան-43
 Վենյան Տեր Գարեգին-141
 Վեհապետյան Հարություն-10, 26, 47, 48, 96, 114, 115

Տ

Տամատյան Միհրան- 44, 122
 Տեր-Ղևոնդյանց Նիկողայոս- 11
 Տեր-Ղևոնդյան Հարություն- 139-140
 Տեր-Հարությունյան Ռուբեն- 29
 Տեր-Մինասյան Ռուբեն- 134, 139, 144, 146, 147
 Տեր Բաղդասար- 144
 Տեր-Պարսամյան Սդեփան- 42
 Տեր-Վարդանյան- 130
 Տեր Քաջ (Գեղիզուզանի)- 138
 Տերոյան Լևոն- 122
 Տիրատուրյան- 130
 Տոնավետյան Գրիգոր- 52
 Տուրսունյան Եղիշե- 97

Ր

Րաֆֆի- 58, 124, 133, 134

Ու

Ունճյաններ- 124

Փ

Փանոս- 154
 Փանոսյան- 8
 Փանոսյան Կարապետ- 115
 Փանոսյան Քանքան-95
 Փասպանյան Գևորգ- 70, 71, 77, 106, 107
 Փիլիպոս վարժապետ-42
 Փիլիպոսյան Կարապետ-32
 Փիրումյան Տիգրան- 32, 33,
 Փոթիկյան Արիստակես-43
 Փորթուզալյան Սկրտիչ-7, 8, 11, 22, 23, 25, 30, 33, 57, 70, 71, 77, 85, 86, 88, 89, 95, 106, 112, 116, 122, 126, 127, 128, 129, 130

Ք

Քենալը Գրեյս-36
 Քեոյլիյան Կարապետ-70
 Քյուրքճյան Ռեբեկա-60
 Քոլոսիկցի Մոսո-142

Օ

Օբեյդուլլա (շեյխ)-89
 Օբերմիլեր-82
 Օգարյով-128
 Օզանյան Անդրանիկ-135
 Օհանյան Բարսեղ-153
 Օտյան Գրիգոր-5, 7
 Օտյան Գևորգ-116
 Օտյան Գերդաստան-41
 Օրմանյան Մաղաքիա- 26, 48, 82, 96, 98, 99, 100, 101, 115

Ֆ

Ֆիլիպով (զնդապետ)-87
 Ֆրոյան Ազաթեն-141

Ա

Ագարակ (Էգրեկ)-51
 Ադանա- 155
 Ադիյան- 63
 Ալաշկերտ-9, 15, 20, 21, 22, 26, 53, 84, 140
 Ալեքսանդրապոլ-143
 Ալիզոնան-148, 149
 Ալիճագրակ-51
 Ախլաթ- 40, 46
 Այուր- 8, 21
 Ակն- 72, 96, 132
 Ակրակ- 46
 Աիրոնք- 138
 Աղբակ- 38
 Աղթամար- 39, 93
 Աղջամելիք- 52
 Ամասիա- 67, 68, 69, 132
 Ամերիկա- 36
 Ամաիկ- 38
 Այգեստան- 29, 31, 32
 Այնթապ- 54, 155
 Անգլիա-23
 Անդրկովկաս- 47, 99, 130
 Անկարա- 152
 Անկշտանց- 37
 Ապրիլյուհար- 46
 Ապրանք- 52
 Ապրի- 47
 Ապուշեխ- 72
 Առեղ- 37
 Ասիական (Արևելյան Տաճկաստան)- 17, 28, 37
 Ավանց- 38
 Ավարայր- 28, 82

Ավգուտ-145

Ատկոն- 47
 Արարուց- 29
 Արաբկիր- 55, 72, 73, 131
 Արեգին- 53
 Արծաթի- 51
 Արծկե- 40
 Արճակ- 38
 Արճեշ- 40
 Արմտան- 53
 Արևմտյան Հայաստան- 5-11, 13, 17, 22, 26, 27, 37, 39, 40, 66, 67, 74, 79, 81, 83, 94, 104, 112, 118, 120, 121, 122, 124, 127-132, 154, 155
 Աքիա- 149

Բ

Բաբերդ- 51
 Բագադիճ- 52, 53
 Բագրևանդ- 20
 Բալու- 8, 55, 75, 76, 78
 Բաթում- 142-143, 154
 Բայազետ- 53, 84, 93
 Բաղեշ (Բիթլիս)- 9, 20, 33, 37, 40, 45, 142, 145, 148
 Բաշկալե- 117
 Բասեն- 51, 96
 Բարձր Հայք- 47, 96, 102, 131
 Բարս- 38
 Բերկրի- 13
 Բերդակ- 148
 Բերրի (Հարսանջակի)- 21, 55
 Բշերիկ- 75
 Բոստաքենդ- 46
 Բոստոն- 54, 138
 Բոնաշեն- 137, 146

Բրգաշեն- 46
Բուլանդիս- 20, 41, 46, 149
Բուլղարիա- 82, 133

Գ

Գաբու Գայա- 152
Գահիրե- 8, 134
Գավաշ- 37, 93
Գավրակ- 63
Գելիգուզան- 147
Գեղախոռ- 100
Գերմանիա- 49
Գլակա (Իննակյան) վանք-40
Գյալառաշի ձոր- 149
Գոմեր- 53
Գոմկա- 53
Գովանտըք- 21, 52
Գործոք- 8, 21
Գըզըլ Թաշ (Կարմրաքար)-37
Գուն-Գաբու- 10, 132, 149

Դ

Դալը- 67
Դատվան- 21
Դարդղան- 63
Դեյիրմեն Դերեսի- 153
Դերեկի վանք- 117, 118
Դերեվանք- 154
Դերսիմ- 12, 13, 63, 132, 141
Դերջան- 52, 144
Դիմարիգոմ- 51
Դվնիկ- 51
Դունան- 52

Ե

Եգիպտոս- 122, 154

Ելփիս- 52
Եղան- 51
Ենի-քյոյ- 52
Եվդոկիա (Թոքատ)-8, 68, 69, 70, 71,
72, 77, 78, 105, 106, 107, 109, 134
Եվրոպա- 23, 116, 133
Երուսաղեմ- 26, 154
Երևան- 83, 135

Զ

Զեյթուն- 21, 131, 132
Զիլե- 72

Է

Էջմիածին- 115, 116
Էրզրում (Կարին)-37, 47, 48, 49, 50,
53, 54, 59, 81, 82, 85, 89, 90, 95, 96,
98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 109,
130, 132, 141, 142

Ը

Ըղտածոր- 51

Թ

Թավրիզ- 118
Թեհրան- 134
Թեղուտ- 46, 53
Թիֆլիզ-14, 49, 98, 101, 142, 144,
149
Թողորակ- 66
Թորղան- 51
Թուրքիա- 54, 127, 153
Թոքատ- (տե՛ս Եվդոկիա)

Ժ

Ժնև- 127, 128, 129, 131

Ի

Իզմիր- 5, 26
Իշխանի գյուղ- 67

Լ

Լայպցիգ- 49
Լիզ- 20, 47
Լիճք- 9
Լըճե- 75
Լիմ- 115
Լոնդոն- 14, 123

Խ

Խախ- 53
Խալիլ-Չավուշ- 52
Խաշնոց- 38
Խաշիկյան Գոմ- 52
Խառակոնիս- 8, 21, 38
Խառնուրդ- 37
Խաս- 45
Խասգյուղ- 9, 45
Խարթ- 52
Խարբերդ- 43, 54, 55, 56, 57, 59,
60, 61, 62, 63, 68, 73, 75, 110,
132
Խեք-37
Խեքքեղ- 83
Խիզան- 9, 142
Խիանք- 138
Խնուս- 21, 52, 141, 149
Խոզաք- 110
Խոզլու- 52
Խոնջալիս- 38
Խոշաք- 37, 38
Խոշկեփ- 47
Խոշմաք- 21

Խոռխոռունիք- 40
Խոսպ- 37
Խվներ- 137
Խուզու- 149
Խուփ- 138
Խոյթ- 137
Խուփս- 13

Ծ

Ծաղկարի- 52
Ծխավու (Սխավետ)- 51
Ծովք- 56
Ծվստան- 38

Կ

Կալեր- 53
Կաղզվան- 143
Կամիս- 66
Կամրկապ- 72
Կամուրջ- 51
Կան- 51
Կապադոկիա-111
Կարաքյոփու- 52
Կարկառ- 63
Կարճկան- 37
Կարմրիկ- 53
Կարմրին- 64
Կարմրվոր Ա. Աստվածա-
ծին վանք- 31, 32
Կարս- 149
Կեմ- 8, 21
Կեռնե- 20, 21
Կեսարիա- 105, 106, 111, 134, 151,
152, 154
Կերեկ- 51
Կիլիկիա- 7, 9, 10, 12, 14, 17, 20, 21,
22, 106, 122, 131, 154
Կիսկիմ- 53

Կղզի- 37
Կյուսենց- 8, 21
Կոթեր- 52
Կողակ- 46
Կոպալ- 52
Կովտուն- 66
Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս, Պոլիս)- 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 23, 24, 26, 28, 30, 31, 35, 41, 43, 44, 45, 49, 50, 56, 57, 59, 60, 61, 65, 67, 70, 71, 73, 74, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 87, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 98, 99, 101, 102, 103, 107, 108, 114, 115, 116, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 132, 140, 144, 145, 154, 155
Կովկաս- 14, 50, 83, 93, 98, 117, 122, 125, 141, 142, 143, 144, 148, 149, 150, 154
Կոփ (Բուլանլիսի)- 21, 46
Կոունկ Ա. Աստվածածնի վանք- 39
Կրիչք- 51
Կրման- 53
Կուղթեր- 146
Կուտապաշ- 51

Ճ

Ճագիպատ- 51
Ճագարի- 64
Ճագճո- 21
Ճալեպ- 149
Ճաճըն- 21
Ճաղթուկ- 64
Ճանա- 91
Ճանգաշեխ- 46

Յ

Յայկավանք- 29
Յայնկույսներ- 28, 30
Յայոց Սրիպա- 38
Յառեղ- 83
Յաջան-Կալե-51
Յասսիստան- 38
Յավալ- 13, 76
Յացեաց- 46
Յաֆթվան- 117
Յափշտա- 53
Յերթև- 51
Յերեն- 72
Յերմերա- 37
Յեքիարի- 27
Յիրճ- 37
Յյուրթուկ- 37
Յյուսեյնիկ- 56, 61
Յնդստան- 37, 83
Յողեկ- 52
Յողուս- 53
Յորդկնոց (Ուրկանոց)- 139
Յորոտենց- 83
Յունաստան- 82, 133

Շ

Շիթահող- 51
Շիթող- 100

Ո

Ուլաթա (Կալաթա) Սերա-9, 43
Ուլաթիա- 14
Ունգարու- 63
Ուրաչոբան- 52
Ուրաքիլիսե- 53

Ս

Սահաթիա- 20, 62, 63, 105, 106, 108, 109, 132, 134, 153
Սակեդոնիա- 133
Սամուրեթ-ուլ-ազիզ- 61
Սանազկերտ- 41
Սանց- 52
Սատիլ- 153
Սարգվան- 67, 68, 69, 110, 111, 131, 132, 152
Սարսել- 10, 112, 116, 122, 126, 127
Սարուֆ- 52
Սեզիրեն- 56, 61
Սեծ Յայք- 14
Սեմիտու- 46
Սեքքա- 142
Սիատուն- 53, 64
Սոսկվա- 143
Սրջումա Սեզրեն-78
Սուշ- 9, 20, 26, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 103, 130, 133, 136, 140, 141, 142, 144, 145, 148, 149
Սուշեղշեն- 145
Սուտուրկա- 51
Սուրոյի գոմ- 53

Յ

Յոթնջուր- 46
Յոզղատ- 151, 155

Լ

Լիկսար- 72
Լորաշեն- 29
Լոր գյուղ (Գավաշի)- 37
Լոր գյուղ (Յայոց ձորի)- 37

Լոր Խան- 66

Շ

Շեխ-Վալի- 46
Շեյխ-Յաղուպ- 46
Շենիկ- 138, 147
Շիրվանշեխ- 46

Չ

Չայրայ- 66
Չարշամբա- 152
Չարսանջակ- 8, 13, 63, 64
Չափարք- 53
Չեվիրեն- 21, 52
Չմշկածագ- 13, 21, 22, 63, 64
Չոխուր- 137, 142
Չոմախու- 155
Չոք-Սարգվան- 106
Չուխ-Գյաղուկ- 117

Պ

Պապլասան- 38
Պարսկաստան- 87, 115, 116, 117, 118, 130
Պեյրուք- 117, 134, 152, 153
Պեշքիլասի յոր-143
Պետերբուրգ- 101
Պժմկերտ (Վերին և Ներքին)-37
Պիրեն- 116
Պորագիդ- 67

Ջ

Ջինիս- 51

Ռ

Ռնդուան- 45
Ռուսաստան- 24, 154

Ս

Սալոնիկ- 10
Սալմաստ- 116, 118
Սահաթխանե- 155
Սամսատ- 63
Սամսոն- 153
Սան-Ստեֆանո- 80
Սասուն-45, 130, 132, 133, 136,
137, 138, 147, 148
Սարեղամիշ- 143
Սարիղայա- 52
Ստամբուլ- 84
Սինճան- 155
Սիս- 21
Սիսնան- 64
Սղերդ- 21, 45
Սորատեր- 38
Սպեր- 53
Սուրբ Առաքելոց (Թարգմանչաց)
վանք- 41, 45, 146, 147
Սուրբ Գրիգորի վանք- 31
Սուրբ Դանիելի վանք- 21, 41, 46
Սուրբ Խաչի վանք- 31
Սուրբ Կարապետի վանք- 5, 40,
41, 42, 52, 78, 137, 139, 140,
144
Սուրբ Հակոբի թաղ- 28, 29
Սուրբ Հովհաննեսի վանք-
41, 140
Սուրբ Մարինեի վանք- 42, 43
Սուխում- 154
Սև ծով- 106, 131, 150, 153, 156
Սևաստ (Սեբաստիա)- 8, 64, 67,
68, 75, 122, 126, 131

Վ

Վան-8, 12, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28,
30, 31-38, 83, 85-89, 90-95, 98, 101-
104, 109, 112, 113, 115-121, 124,
141, 145, 155
Վան-Տոսպ- 38, 39
Վասպուրական-5, 6, 12, 20, 21, 22,
24, 27, 28, 31, 36, 83, 84, 88, 89, 93,
94, 113, 118, 130, 131, 133, 150, 156
Վարազա վանք- 5, 27, 35, 36, 38, 39,
40, 45, 62, 68, 93, 95, 107, 138
Վարդանա գեղ- 63
Վարդենիս- 142, 144, 145, 147
Վարդիսաչ գյուղ- 142
Վարդո- 41

Տ

Տալվորիկ- 138, 147
Տանձիկ- 53
Տավրոս- 20, 21, 22
Տարոն- 5, 6, 12, 41, 42, 45, 78, 94,
103, 131, 133, 134, 136-138, 144,
146-150, 154, 156
Տարոն-Տուրուբերան- 20, 21, 22, 40
Տեհ (Դեհ)- 21
Տերդկ- 75
Տիգրանակերտ- 8, 54, 55, 74, 75
Տիվրիկ- 155
Տյորթ-Յոլ- 155
Տյուրիկ- 67
Տրապիզոն- 54, 78, 130

Ց

Ցրոնք- 46

Ու

Ումուտում- 51

Փ

Փարիզ-10, 49, 85, 116, 128, 133
Փերին- 64
Փիրիշ- 52
Փոթի- 149
Փոքր Ասիա- 152
Փոքր Հայք-13, 68, 94, 103, 105,
106, 111, 131, 133, 150-152,
154, 155
Փրովիդենս- 151

Ք

Քաղաքամեջ- 29
Քաղքիկ- 52
Քաջբերունի (Արճեշ)- 40
Քարտուկ- 53
Քենախ (Կամախ)- 53
Քեսրիկ (Գազրիկ)- 62
Քերծ- 37
Քղի- 8, 10, 55, 142
Քղի-Գասապա- 21
Քղի-Խուլիս- 21
Քոսուր- 137
Քուրդիստան- 55, 81

Օ

Օրդու-78
Օրբագյուղ- 7, 9, 10

Ֆ

Ֆրանսիա-112, 116

**ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԱՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ**

Արխիվ

1. Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի
բանգարանի Արխիվ (Այսուհետև՝ ԳԱԹ)
ա. Թ. Ազատյանի ֆոնդ, XII բաժին, գ. 10527, 10529, 11507,
11515

բ. Մ. Խրիմյանի ֆոնդ, I բաժին, գ. 51
գ. Գ. Սրվանձությանցի ֆոնդ, II բաժին, գ. 65
դ. Բ. Նավասարդայանի ֆոնդ, III բաժին, գ. 9, բ. 41-42

2. Архив Внешней Политики Российской Империи (այսուհետև՝
АВПРИ)

ф. Политархив, 1881-1884гг., д. 1625, л. 2-3, 16-17, 68-69, 83-84,
118-119, 119

1886г., д. 1627, л. 92, 96

ф. Армянские дела, 1880-1882гг., опись 461, д. 119, л. 6, 17-19,
26-27, 49

ф. Посолство в Константинополе, 1882г., д. 1568, л. 7, 49

Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

1. Ատենագրությունը Ազգային ժողովո, Կ. Պոլիս, 1878-1880թթ.,
1882-1884թթ.

2. Դիվան հայոց պատմութեան, հ. ժԳ, Հարստահարութիւնները
Տաճկաստանում, Թիֆլիս, 1915թ.

3. Геноцид армян в Османской империи, дополнительное издание
под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982.

Գրականություն

1. Ալպոյաճյան Ա., Մինաս Չերազ (իր կյանքը և գործը), Գահիրե,
1927թ.

2. Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հ. 1-2, 1937թ.

3. Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն Եվդոկիո հայոց, Գահիրե,
1952թ.

4. Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն Մալաթիո հայոց, Պեյրուք,
1961թ.

5. Բդեյան Ս. և Ս., Հարազատ պատմություն Տարոնո, Գահիրե,
1962թ.

6. Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերեն,
Փարիզ, 1947թ.

7. Երամյան Հ., Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Ա.,
Ալեքսանդրիա, 1929թ.

8. Թերզիպաշյան Ա., Արծիվը իր բույնին մեջ, Փարիզ 1938
9. Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը,
հ. Ա., Փարիզ, 1934թ.
10. Կարապետյան Ա., Արմենական կուսակցության կազմա-
վորումն ու գործունեությունը (Հայ ազգային և Հայաստանի ու
Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների
պատմության ակնարկներ), Երևան, 2003թ. էջ 3-26
11. Կոստանդյան Է., Գարեգին Սրվանձությանց (կյանքն ու
գործունեությունը), Երևան, 1979թ.
12. Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-
քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000թ.
13. Կոստանդյան Է., Գում-Գափուի ցույցը, Լրաբեր
հասարակական գիտությունների, 1990թ., N 3
14. Կոստանդյան Է., Ողակալ փոխյուպատոս Կոստանդին
Կամսարականի գործունեությունը Վանում՝ 1880-ական թթ.
(«Հայ ողակալ հարաբերությունների պատմության
հարցեր» ժողովածուի մեջ), Երևան, 1998թ., էջ 76-88
15. Հայ ժողովրդի պատմություն, V հ., ԳԱ հրատ., Երևան, 1974
16. Հայ ժողովրդի պատմություն, VI հ., ԳԱ հրատ., Երևան, 1982
17. Հայկական Սովետական հանրագիտարան, հ. 2, Երևան,
1979թ.
18. Հովհաննիսյան Աշ. Գ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1,
Երևան, 1955թ.
19. Հովհաննիսյան Ռ., Արևմտահայ ազգային-ազատագրական
շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց»
կազմակերպությունը, Երևան, 1965թ.
20. Հիմնական կանոնագիր Միացյալ ընկերությանց հայոց,
Կ. Պոլիս, 1880թ.
21. Հուշեր Արմենակ Եկարյանի, Գահիրե, 1947թ.
22. Ճանկույան Հ., Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն, մասն
Ա. Բ. Գ. Կ. Պոլիս, 1913թ.
23. Ճիզմեճյան Ս., Խարբերդը և իր զավակները, Ֆրեզնո, 1955թ.
24. Մարկոսյան Ա., Արևմտահայության վիճակը XIX դարի
վերջերին, Երևան, 1968թ.
25. Միացյալ ընկերությունը հայոց, Բ. տեղեկագիր, 1882թ.
հունիս, 1883թ. մայիս
26. Միացյալ ընկերությունը հայոց, եռամյա տեղեկագիր (1908-
1911), Կ. Պոլիս, 1912թ.
27. Միրախորյան Մ., Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ
զավառս Արևելյան Տաճկաստանի, մասն Ա. Բ. Գ. Կ. Պոլիս,
1885թ.

28. Նաթանյան Պ. Օ. Վ., Արտուր Չայաստանի կամ տեղեկագիր
Բալուա, Քարբերդու, Չարսանջակի, Ճապաղջուրի և
Երզնկայու, Կ. Պոլիս, 1883թ.
29. Ներսիսյան Ս., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը
թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 1955թ.
30. Նշկյան Հ., Առաջին կայծերը, «Պայքարի» տպարան, 1930թ.
31. Չարըզ Ղազար, Կարինապատում կամ հուշամատյան Բարձր
Հայքի, Պեյրուք, 1957թ.
32. Չորմիսյան Լ., Համապատկեր արևմատահայոց մեկ դարու
պատմության, Կ. Բ, Պեյրուք, 1974թ.
33. Պատմություն ս. դ. հնչակյան կուսակցության, 1887-1964թթ.,
Կ. Ա, Պեյրուք, 1962թ.
34. Պետգիկյան Գ., Խսրի տուն, Վասպուրական տարեգիրք,
1943թ., N 3
35. Ռուբեն, Հեղափոխականի մը հիշատակները, Կ. 3, Թեհրան,
1982թ.
36. Սասունի Կ., Պատմություն Տարոնի աշխարհի, Պեյրուք,
1957թ.
37. Սասունի Կ., Վարդան վարդապետը և Հրայրը, Հայրենիք,
Բոստոն, 1954, N 1
38. Սիրվարդ, Թորոս Ծառուկյան (Մեծ Չելո), Փրովիդենս, 1960թ.
39. Սրվանձտյան Գ., Երկեր, Կ. 2, Երևան, 1982թ.
40. Րաֆֆի, Երկեր, Կ. 9, 1958թ.
41. Օրմանյան Ս., Ազգապատում, Կ. Գ, Երուսաղեմ, 1927թ.
42. Օրմանյան Ս., Խոհք և խոսք, Երուսաղեմ, 1929թ.

Մամուլ

1. Արևելք, 1885թ. N 428, 1887թ. N 1114, Կ. Պոլիս
2. Արև, 1926թ. N 5222, 5223, Կահիրե
3. Էջմիածին, 1986թ. N 3-4
4. Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1990թ.,
N 8
5. Հայրենիք, Կ. Պոլիս, 1889թ., N 523
6. Հայրենիք, Բոստոն, 1954թ., N 1
7. Մանգումեի եֆքիար, Կ. Պոլիս, 1869թ., N 995
8. Մասիս, Կ. Պոլիս, 1880թ., N 2758, 1881թ. N 2833, 1882թ.
N 3333
9. Մշակ, 1881թ. N 4, 1892թ. N 145, N 146
10. Նոր կյանք, Լոնդոն, 1899թ. N 5, N 16, N 17, N 18

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԵՎ ԳՊՐՈՅԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐԱՊՈՒՄԸ 19-ԲԳ

ԳԱՐԻ 70-80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	3
§1. Վասպուրական	40
§2. Տարոն-Տուրուբերան	47
§3. Բարձր Հայք կամ Երզրումի մահանգ	54
§4. Խարբերդի մահանգը	64
§5. Սեբաստիայի մահանգը	74
§6. Տիգրանակերտ	

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐԱՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

(ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ԽՄԱԿԱՆՆԵՐԻ) ՈՒ

ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄՆ ՈՒ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 19-ԲԳ ԳԱՐԻ

80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	80
§1. Սև խաչ	95
§2. Պաշտպան Հայրենյաց	105
§3. Փոքր Հայքի կազմակերպությունը	112
§4. Արմենական կուսակցության ծնունդը	121
§5. Կ. Պոլսի «Վարիչ մարմինը»	127
§6. Հնչակյան կուսակցության ստեղծումը	

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՀԱՅԳՈՒԿԱՅԻՆ ՀԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽԱՐԱՅՆԵՐԸ

	133
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ	158
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ	165

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱԳՔՅՈՒՐՆԵՐԻ

ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

	172
--	-----